

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

NOSIRJON ULUQOV

TILSHUNOSLIK NAZARIYASI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan universitetlarning 5120100 – filologiya va tillarni
o‘qitish (o‘zbek filologiyasi) bakalavriat ta‘lim yo‘nalishi 1-kurs
talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT – 2016

UO'K: 81'1(075.8)
KBK 81.2O'zb-923
U-45

U-45 N.Uluqov. Tilshunoslik nazariyasi. O'quv qo'llanma. – T.:
«Barkamol fayz mediya», 2016, 192 bet.

ISBN 978-9943-11-358-9

Universitetlarning 5120100 – filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek filologiyasi) bakalavriat ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabulari uchun mo'ljallangan mazkur o'quv qo'llanmada tilshunoslik fani, uning yo'natish va bo'linilari, til va jamiyat, til va tafakkur, til va nutq munosabati, til bitiklari va nutq bitiklari, tilning tizim sifatidagi ichki tuzilishi, tillar tasnifi kabi masalalar yoritilgan.

O'quv qo'llanmada tilshunoslik faniga oid asosiy terminlar lug'ati ham berilgan.

Данное учебное пособие предназначено для студентов 1 курса направления образования бакалавриата 51201000 – Филология и обучение языком (узбекская филология) и посвящено языкознанию, его направлениям и разделам, а также вопросам языка и общества, языка и мышления, отношения языка и речи, языковых единиц и речевых единиц, внутренней структуры языка как системы, классификации языков.

В учебном пособии также содержится словарь основных терминов языкознания.

This manual is for the first course bachelor students on the specialty 5120100-philology and teaching languages (uzbek language) of higher education. The subject of linguistics, its directions and chapters, language and society, language and opinions, language and speech relationship, language units and speech units, inner structure as a system of the language and language classifications are given in this manual.

There is also the dictionary of main terms.

UO'K: 81'1(075.8)
KBK 81.2O'zb-923

Mas'ul muharrir:

Suyun Karimov – filologiya fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

Sharifa Iskandarova – filologiya fanlari doktori, professor;

Hurinisno Usmonova – filologiya fanlari doktori.

ISBN 978-9943-11-358-9

© «Barkamol fayz mediya» nashriyoti, 2016.

SO‘ZBOSHI

«Tilshunoslik nazariyasi» fanining asosiy maqsadi tilshunoslik sohasining predmeti va vazifalarini yoritish, fan doirasida o‘rganiladigan asosiy masalalarning mazmun-mundarijasini belgilash, tilning ijtimoiy tabiati, vazifalari, shakllanishi, taraqqiyoti, tilning ichki tuzilishi va sathlari, dunyo tillari, jumladan, turkiy tillar tavsifi hamda tasnifi haqida bilim berishdir.

«Tilshunoslik nazariyasi» fanining vazifalari quyidagilardan iborat:

– talabalarning o‘rta maktabda, akademik litsey va kasb-hunar kollejarida tilshunoslik fani bo‘yicha olgan bilimlarini nazariy hamda amaliy jihatdan boyitish;

– til va jamiyat, tilning shakllanish va rivojlanish bosqichlari, tilshunoslik fani, uning boshqa fanlar bilan aloqasi, predmeti va sohalari, tarmoqlari, fanlar tizimidagi o‘rni haqida tushunchalar berish;

– tilning fonetik-fonologik, leksik, grammatik sathiga oid nazariy-amaliy masalalar yuzasidan bilimlar berish;

– dunyo tillari, tillarning o‘zaro hamkorligi, tillar taraqqiyoti, tillar tasnifi, til oilalari haqida ma’lumot berish;

– talabalarni tilshunoslik fani bo‘yicha keyingi kurslarda o‘qitiladigan fanlarga nazariy jihatdan tayyorlash.

Mazkur o‘quv qo‘llanma ana shu maqsad va vazifalarni e‘tiborga olgan holda tayyorlandi. Qo‘llanmada tilshunoslik fani, uning yo‘nalish va bo‘limlari, til va jamiyat, til va tafakkur, til va nutq munosabati, til birliklari va nutq birliklari mutanosibligi, tilning tizim sifatidagi ichki tuzilishi, til sathlari, tillar tasnifi kabi masalalar, tilshunoslikning boshqa sohalari bilan hamkorligi asosida yuzaga kelgan sohalarni, ta’lim yo‘nalishining o‘ziga xos xususiyatlarini, tilshunoslik fanining so‘nggi yutuqlarini inobatga olgan holda yoritildi.

Mavzularni nazariy jihatdan yoritishda uzviylik, mantiqiy ketma-ketlik tamoyillariga rioya etildi, har bir mavzuga oid

mukammal rejalar tuzildi, tayanch soʻz va iboralar belgilandi hamda nazariy masalalar ana shu rejalar asosida, tayanch soʻz va iboralar negizida yoritildi. Mavzularning mazmun-mohiyatiga mutanosib jadvallar, chizmalar ham berildi. Har bir mavzudan keyin talabalarlarning oʻzlashtirish darajasini aniqlash uchun nazorat savollari, qoʻllanma oxirida oʻquv rejasida ajratilgan soatlar, fanning namunaviy oʻquv dasturi talablariga asoslangan holda mustaqil ish mavzulari va ularga doir savol hamda topshiriqlar, referat mavzulari, ularni bajarish yuzasidan tavsiyalar, fanga oid asosiy terminlar lugʻati ham berildi.

Oʻquv qoʻllanmani nazariy va amaliy jihatdan takomillashtirish, mukammallashtirishga doir taklif va mulohazalarni muallif mamnuniyat bilan qabul qiladi.

KIRISH

Tilshunoslik va uning fanlar tizimidagi o'ro'i

1. Fanlar sistemasi.
2. Tilshunoslik va uning predmeti.
3. Ferdinand de Sossyur nazariyasi va tilshunoslik taraqqiyoti.
4. Tilshunoslik fanining tarmoqlari va bo'limlari.
5. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi.
6. «Tilshunoslik nazariyasi» kursi va uning maqsadi, vazifasi va ahamiyati.

Tayanch so'z va iboralar: *fan, ijtimoiy fanlar, tilshunoslik (lingvistika), semiotika, belgi, lingvist belgi, til, til lingvistikasi, nutq lingvistikasi, umumiy tilshunoslik, xususiy tilshunoslik, amaliy tilshunoslik, struktural lingvistika, matematik lingvistika, ekstralingvistika, intralingvistika, komparativistika, areal lingvistika, tipologiya.*

Tabiat va jamiyatning taraqqiyot qonuniyatlari haqidagi bilimlar tizimining tarmog'i, soha va yo'nalishlari **fan** deb yuritiladi. Fanlar tizimi o'zini o'rganish obykti, predmeti, maqsad va mohiyatiga ko'ra quyidagi yirik guruhlariga bo'linadi:

- 1) tabiiy fanlar;
- 2) aniq fanlar;
- 3) ijtimoiy-gumanitar fanlar;
- 4) texnika fanlari.

Fanlar tabiat va jamiyatga bog'liq ma'lum masalalarni ilmiy yoki amaliy jihatdan o'rganishi nuqtayi nazaridan o'zaro aloqador bo'lib, hamkorlikda ish olib boradi, biri ikkinchisining xulosalariga asoslanadi. Shu bois fanlar majmui sistema hisoblanadi. Sistemaning ichki bo'linuvchanlik xususiyatiga ko'ra har qanday fan ma'lum yo'nalish, tarmoq va sohalarga bo'linadi. Bunday xususiyat tilshunoslik faniga ham xos.

Tilshunoslik – tilning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishini, tillarning ish ko‘rish (faoliyat) qonunlari va tarixiy taraqqiyotini o‘rganuvchi fan. Demak, tilshunoslik inson tilini o‘rganadigan mustaqil fandir. **Tilshunoslik** termini bilan bir qatorda ilmiy adabiyotlarda **lingvistika** (< fran. *linguistique* < lot. *lingua* – til) termini ham qo‘llaniladi.

Til – nutq tuzib, fikr, his-tuyg‘u, istak kabilarni ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimi; kishilar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuv, fikrlashuv quroli bo‘lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa. Bundan ko‘rinadiki, til kishilik jamiyatidagi ikkilamchi **yozuv va belgilar, signallar, imo-ishora, mimika** kabi yordamchi aloqa vositalariga nisbatan eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, jamiyat tomonidan yaratilgan hamda unga xizmat qiladi. Shuning uchun ham uni o‘rganadigan tilshunoslik falsafa, psixologiya, tarix kabi **ijtimoiy fanlar** qatoriga kiradi.

Tilshunoslik fani qadimiy tarixga ega. Tilshunoslik fanining predmeti, tilning tabiati va mohiyatini har xil tushunish natijasida **naturalizm, psixologizm, logisizm, sotsiologizm, strukturalizm** kabi turli ilmiy maktablar hamda oqimlar vujudga kelgan.

Qadimgi davrlardan boshlab til tilshunoslik fanining predmeti, o‘rganish manbai sanaladi.

Tilshunoslik fanining asosiy muammolaridan biri tilning ushbu fanning predmeti sifatidagi ta‘rifidir. Tabiiy inson tili faqat tilshunoslikda emas, balki bir qator fanlar tomonidan o‘rganiladigan murakkab hodisa bo‘lib, har bir fanning tilga bergan ta‘rifi turlichadir. Tilning ta‘rifi masalasi tilshunoslik fani tarixidagi eng muhim masalalardan biri bo‘lib, fan tarixida turlicha talqin qilingan va hozirgi kunda ham turli ilmiy maktablar hamda oqimlar orasida keskin bahslarga sabab bo‘lib kelmoqda.

Buyuk tilshunos Ferdinand de Sossyurning nazariy qarashlari bu masalaga oydinlik kiritdi va tilshunoslik tarixida yangi bir davrni boshlab berdi.

Ferdinand de Sossyur (1857 – 1913) Shveysariyada tug‘ilgan. U 1876-yili Leypsigda Leskin, Ostgof, Brugman kabi «Yosh grammatikachilar» oqimi asoschilarining ma‘ruzalarini tinglagan. Uning 1879-yilda nashr etilgan «**Hind-Evropa tillari unilarining**

dastlabki tizimi haqida ma'lumotlar» kitobi tilshunoslikda ma'lum va mashhur bo'lib, hind-evropa tillari tadqiqida hamda qiyosiy-tarixiy metod tarqqiyotida alohida o'rin tutadi.

Ferdinand de Sossyur 1880-yilda Leypsigda doktorlik dissertasiyasini himoya qiladi, 1881-yilda Parijga kelib german tillari, hind-evropa tillari qiyosiy grammatikasi bo'yicha ma'ruzalar o'qiydi, 1891-yildan Jenevada professor lavozimida ilmiy, pedagogik faoliyatini davom ettirgan.

Ferdinand de Sossyur Parijda 1906 – 1911-yillarda uch marta «Umumiy tilshunoslik» kursidan ma'ruzalar o'qigan. Bu ma'ruzalarni o'zlari tinglamagan shogirdlari Charl Balli va Albert Seshe 1916-yili Ferdinand de Sossyur vafotidan keyin u o'qigan ma'ruzalarni kitob qilib chiqardilar. Kitob «**Cours de Linguistique generale**» («**Umumiy tilshunoslik kursi**») deb nomlanadi. Kitob o'z mazmun-mohiyati, ilmiy-nazariy g'oyalari bilan e'tirofga sazovor bo'ldi.

Olim til (langue), nutq (parole) va nutq faoliyatini (langage) farqlaydi. Uning fikricha, til – bu grammatik tizim va lug'at tarkibidir. Nutq faoliyati esa muayyan xalqning ifoda imkoniyatlari tizimidir. Til bilan nutq sotsial hamda individual xususiyatlariga ko'ra farq qiladi. Bundan tashqari, Ferdinand de Sossyur ichki va tashqi lingvistikani farqlaydi. U til tarixini jamiyat tarixi, kishilik madaniyati tarixi bilan bog'laydi. Uning e'tiroficha, millatning urf-odatlarida tilda o'z aksini topadi. Shuningdek, olim tilga sinxronik, diaxronik aspektlarda yondashuv masalalarini yoritadi. Sinxroniya – tilning bir davrda mavjudligi, diaxroniya – til dalillarining izchil zamonda ko'rinishi, tarixiy yoki dinamik aspekti.

Olimning fikricha, til kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasiga ko'ra aloqa quroli, inson fikrini ifodalaydigan vositadir. Ijtimoiy tabiati jihatidan qaraganda, til madaniy, tarixiy va ijtimoiy hodisadir. Ichki tuzilishiga ko'ra til sof belgi-ishoralar tizimidir. Ferdinand de Sossyur: «Til g'oyalarni ifodalovchi belgilar sistemasidir» degan g'oyani ilgari suradi. Til ham axborot beruvchi vositalar sirasiga kiradi. Avvalo, o'zi va shu bilan birga borliqdagi boshqa narsa-buyumlar, hodisalar haqida ma'lumot beruvchi vositalar, ya'ni sotsial axborotning har qanday moddiy ifodalovchilari **belgi** hisoblanadi.

Belgi moddiy, hissiy idrok etiladigan predmet, voqeya yoki harakatdir. Belgi tushunchasi serqirra bo'lib, falsafa, mantiq, tilshunoslik, psixologiya, sotsiologiya fanlari tomonidan tahlil qilinadi. Predmet, xossa va munosabatni ifodalovchi moddiy-ideal hosila; ifoda va mazmun jihatiga ega bo'lgan birlik til belgisi deb ataladi.

Ferdinand de Sossyur ta'rificha, tilshunoslik fanining manbai shartli ishora-belgilar tizimi bo'lgan tilni o'rganishdir. Shu bois tilshunoslik ishoralarni o'rganadigan semiotik (semiotika yoki semiologik – belgi-ishoralar tizimini o'rganadigan fan) fanlar turkumiga kiradi.

Semiotika (yun. *semeiotikos* – belgilar haqidagi ta'limot) – axborot, ma'lumotlarni saqlash va uzatishga xizmat qiluvchi belgilar tizimini o'rganuvchi soha. Semiotikaning lisoniy belgini o'rganuvchi yo'nalishi **lingvistik semiotika** hisoblanadi.

Semiotikaning umumiy qoidalari, xususiyatlari dastlab amerikalik mantiqshunos Ch.S.Pire va tilshunos F.de Sossyur asarlarida yoritilgan. Ch.S.Pire «semiotika», F.de Sossyur «semiologiya» terminini qo'llagan.

Ferdinand de Sossyur tilning sistemaviy xarakteri va uning belgi sifatidagi tabiatini asoslab berdi. Til sistema bo'lib, u mavhum belgilardan iborat. Til belgi-si, bir tomondan, erkin, shartli (belgi tanlashga nisbatan), lekin ikkinchi tomondan til jamiyat uchun majburiy hisoblanadi. Olim til belgisi nazariyasini yaratdi va uni sintagmatik hamda paradigmatic tushunchalar bilan bog'ladi. O'z ustozlari qarashlarini bevosita Sh.Balli, A.Seshe rivojlantirdilar. Ular Jeneva maktabi vakillari hisoblanadilar. Ferdinand de Sossyurning sotsiologik g'oyalari asosida ish olib borgan tilshunoslar qatoriga A.Meye, J.Vandries, A.Sammerfeldt, E.Benvenist va boshqalar kiradi. Demak, XX asrdan boshlab mashhur Ferdinand de Sossyur nazariyasi tilshunoslik fanining predmetini aniqlashda yangi davrni boshlab berdi. Xuddi shu nazariya ta'sirida tilshunoslik fanining predmeti masalasi yangicha tus oldi. Olim birinchilar qatorida tilning murakkab hodisa ekanligini anglagan holda mukammal va aniq shakllangan umumiy tilshunoslik nazariyasini yaratdi. Ferdinand de Sossyurning ilmiy qarashlari tilning murakkab, ziddiyatlarga boy, ko'p qirrali hodisa ekanligiga asoslangan.

Tilning turli qirralarini uzviy tarzda birlashtirib, uni bir butunlik, bir sistema sifatida o'rganuvchi tilshunoslik asrimizning 20-yillarida sistem-struktur tilshunoslik nomi bilan mashhur bo'ldi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, Ferdinand de Sossyur asos solgan XX asr sistem tilshunosligi bag'rida o'nlab yangi lingvistik oqim va maktablar vujudga keldi, bu sohada ulkan zamonaviy yutuqlar qo'lga kiritildi. Tilshunoslik fanining chegarasi va predmetini aniqroq ta'riflash maqsadida Ferdinand de Sossyur Vilgelm fon Gumboldt kabi antinomiya (qarama-qarshi qo'yish) metodidan foydalanib, til va nutqni ajratib, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'ydi. Uning fikricha, til nutq faoliyatining faqat bir tomonini tashkil etadi. Til nutqqa zid. Til va nutqning asosiy farqi ~ til ijtimoiy, nutq esa individual hodisadir. Olim til va nutq o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni, munosabatni inkor etmagan holda, ikkala hodisani alohida-alohida o'rganishni tavsiya etadi va til lingvistikasi hamda nutq lingvistikasi terminlarini muomalaga kiritadi. Ferdinand de Sossyur fikriga ko'ra, tilshunoslik fanining asosiy vazifasi va predmeti til lingvistikasini o'rganishdan iboratdir.

Nutq lingvistikasi esa tilshunoslik uchun ikkinchi darajali masala bo'lib, falsafa, psixologiya, fiziologiya, antropologiya, filologiya kabi boshqa fanlar tomonidan o'rganilishi mumkin. Chunonchi, Ferdinand de Sossyur lingvistikaning ichki va tashqi lingvistikaga ajratib, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi. Uningcha, tilshunoslik fanining asosiy bo'limi tilning ichki ko'rinishini o'rganadigan ichki lingvistikadir, tashqi lingvistika esa tilni xalq tarixi, madaniyati bilan aloqasini o'rganadigan lingvistika bo'lib, u tilshunoslik fani uchun ikkinchi darajali hodisadir. Ferdinand de Sossyurning til substantsiya (mohiyat) emas, balki shakldir, degan tezisi struktural g'oyalarning rivojlanishida asosiy omil bo'ldi.

Ferdinand de Sossyurdan keyingi tilshunoslikda «struktura» tushunchasi asosiy masala deb qaraladi va til tuzilishi til nazariyasining asosi deb e'lon qilindi. Tilshunoslik fanining predmeti esa struktural lingvistika uchun «struktura» tushunchasiga teng bo'lib qoldi. Hozirgi Praga, Kopengagen, Amerika strukturalizm maktablari kabi oqimlar umumiy xususiyatlari bilan bir nuqtaga birlashadi. Qisqasi, Ferdinand de Sossyurning «Umumiy

tilshunoslik kursi» asarida o'z ifodasini topgan barcha g'oyalar Boduen de Kurtene, N.V.Krushevskiy, U.D.Uitni, E.Dyurkcheym kabi yetuk olimlarning mantiqiy, qa'tiy tizimga solingan, rivojlantirilgan va izchil bayonidir.

Maqsadi, vazifasi va boshqa belgi-xususiyatlariga ko'ra tilshunoslikning bir necha yo'nalishlari bor:

- a) umumiy tilshunoslik;
- b) amaliy tilshunoslik;
- d) xususiy tilshunoslik;
- e) struktural lingvistika;
- f) matematik lingvistika

Umumiy tilshunoslik – xususiy tilshunoslikdan farqli holda, tilni unuman insonga xos hodisa sifatida o'rganuvchi tilshunoslik yo'nalishi. Umumiy tilshunoslik dunyo tillariga xos umumiy belgi-xususiyatlarni o'rganish bilan shug'ullanadi. Siz 4-kursda «Tilshunoslik nazariyasi» fanida mazkur yo'nalishga doir bilimlar olasiz.

Xususiy tilshunoslik – ma'lum bir tilning belgi-xususiyatlarini o'rganuvchi soha. Masalan, *o'zbek tilshunosligi*, *rus tilshunosligi* kabi.

Amaliy tilshunoslik – tilshunoslikning lingvistik masalalarni amaliy yo'l bilan o'rganuvchi yo'nalishi bo'lib, u eksperimental fonetika, leksikografiya, lingvostatistika, grafika kabi sohalarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, transkripsiya, transliteratsiya masalalari bilan ham amaliy tilshunoslik shug'ullanadi.

Struktural lingvistika (strukturalizm) – tilshunoslikning o'z tekshirish manbaini tildagi ichki munosabatlar va aloqalar bilan chegaralovchi, til va tafakkurning o'zaro munosabati, tilning jamiyat bilan aloqasi kabi masalalarni chetlab o'tuvchi sohasi.

Matematik lingvistika – tilshunoslikning tilni tadqiq etish va tasvirlashda matematik metodlardan foydalanish imkoniyatlarini o'rganuvchi sohasi.

Tilshunoslik fani taraqqiyotida yuzaga kelgan turli lingvistik maktab va oqimlar tilga qanday yondoshish hamda tahlil metodlarini turlicha bo'lishidan qat'i nazar hozirgi zamon tilshunosligi quyidagi uch asosiy tarmoqqa bo'linadi:

- 1) ekstralingvistika;
- 2) intralingvistika;

3) komparativistika.

Til ilmidagi bularning birinchisi **tashqi lingvistika**, ikkinchisi **ichki lingvistika**, uchinchisi **qiyosiy-tarixiy tilshunoslik** deb ham ataladi.

Ekstralingvistika (lot. *extra* – tashqi + fran. *linguistique* – tilga xos) tilni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganib, **sotsiolingvistika** (ijtimoiy tilshunoslik) va **mentalingvistika** (menta < lot. *mens, mentis* – ang – tafakkur)ni o'zida birlashtiradi.

Sotsiolingvistika tilning tabiati va ijtimoiy vazifasini, **mentalingvistika** til va tafakkur, tilning mazmun tomonini nutq faoliyati, kontekst va situatsiya bilan aloqasini o'rganadi.

Intralingvistika (ing.) tilning ichki tuzilishini, uning birliklarini va kategoriyalarini, til sathlari va ularning tuzilishini nolisoni omillarga bog'lamasdan o'rganadi. Fonologiya, leksikologiya va grammatika intralingvistikaning asosiy bo'limlari hisoblanadi.

Komparativistika (lot. *comparativus* – qiyosiy) – tilshunoslikning qarindosh tillarni qiyosiy-tarixiy o'rganish bilan shug'ullanuvchi tarmog'i. Komparativistika qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, areal lingvistika, tipologiya (universal lingvistika) ni o'z ichiga oladi.

Qiyosiy tilshunoslik qiyosiy-tarixiy va chog'ishtirma tilshunoslikka bo'linadi. **Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik** qarindosh tillarni o'rgansa, **chog'ishtirma tilshunoslik** turli tizimdagi tillarni chog'ishtirib, ularning o'xshash va noo'xshash tomonlarini aniqlaydi. Masalan, *rus-o'zbek tillarining qiyosiy grammatikasi* kabi.

Tilshunoslik fani bo'limlari

№	Soha nomlari	O'rganadigan masalalari
1	Fonetika	Nutq tovushlarining artikulyatsion va akustik xususiyatlarini, bo'g'in, urg'u, ohang va fonetik hodisalarni o'rganadi.
2	Fonologiya	Fonema, fonemalar tasnifi va ular o'rtasidagi munosabat masalalarini o'rganadi.
3	Grafika	Yozuv turlari, yozuv birliklari, alifbo, harf, tovush va harf munosabatlari kabi masalalarni o'rganadi.

4	Orfoepiya	Adabiy tilga xos talaffuzni va talaffuz me'yorlarini o'rganadi.
5	Orfografiya	Imlo qonun-qoidalarini va tamoyillarini o'rganadi.
6	Leksikologiya	So'z, so'zning lug'aviy ma'nosi, ma'no tuzilishi, shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini, tilning lug'at tarkibini va uning taraqqiyotini o'rganadi.
7	Paremiologiya	Tildagi barqaror birikmalar: maqol, matal va aforizmlar (hikmatli so'zlar)ni o'rganadi.
8	Frazeologiya	Frazeologizm (ibora)larni, frazeologizmlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini o'rganadi.
9	Etimologiya	So'z va morfemalarning kelib chiqishi hamda tarixini o'rganadi.
10	Dialektologiya	Tildagi sheva va lahjalarni o'rganadi.
11	Terminologiya	Termin va uning turlarini hamda termin tuzish, qo'llash masalalarini o'rganadi.
12	Leksikografiya (lug'atshunoslik)	Lug'at, lug'at turlarini, lug'at tuzish amaliyoti va nazariyasini o'rganadi.
13	Morfemika (so'z tarkibi)	So'zning tarkibiy tuzilishini, morfema va uning turlari: yetakchi morfema va affikslarni, so'zning tuzilishiga ko'ra turlarini o'rganadi.
14	So'z yasalishi	So'z yasalishi va so'z yasash usullarini o'rganadi.
15	Grammatika: - morfologiya - sintaksis	So'z turkumlari va so'zlarning grammatik shakllarini o'rganadi. So'z birikmasi, gap va uning turlarini o'rganadi.
16	Punktuatsiya	Tinish belgilari va ularning qo'llash qoidalarini o'rganadi.
17	Uslubiyat (stilistika)	Til birliklarining uslubiy imkoniyat va xususiyatlarini, uslubiy bo'yog'i hamda nutq uslublarini o'rganadi.

Areal (lot. *areal* – maydon) **lingvistika** dunyodagi tillarning xaritasi, turli mamlakatlarning til tomonidan tavsifi, ayrim tillar va til guruhlarini hamda sheva, lahjalarning tarqalish doirasini o'rganadi.

Tipologiya (grek. *typos* – iz, shakl, namuna + *logos* – ta’limot) tillarni tipologik tasnif qilish tamoyillarini o’rganuvchi sohasi. Hozirda tilshunoslikning bu tarmog’i rivojlanmoqda.

Tilshunoslikning barcha tarmoqlari, yo’nalish va bo’limlari tilni har tomonlama chuqur o’rganish bilan shug’ullanadi. Demak, tilshunoslik fanining asosiy predmeti murakkab, muhim ijtimoiy hodisa sanalmish til bo’lib, tilning barcha qirralari, belgi-xususiyatlari, tarixiy taraqqiyoti shu fan tarmoqlari va sohalari tomonidan o’rganiladi.

Insonning nutqiy faoliyati *so’zlashish, eshitish, sezish va o’qish* kabi murakkab jarayonlarni ham o’z ichiga oladi. Bu jarayonlar faqat tilshunoslikda emas, balki boshqa fanlarda ham o’rganiladi. Shunga ko’ra, inson tili mustaqil manba sifatida bir necha fanlarning predmetini tashkil etadi.

Tilshunoslik til bo’yicha tadqiqot ishlari olib borganda boshqa fanlarning xulosalariga ham suyanadi va aksincha, barcha fanlar ham til materiallaridan foydalanadi. Bundan ko’rinadiki, tilshunoslik deyarli barcha fanlar bilan aloqada, hamkorlikda ish olib boradi.

Til falsafa, psixologiya (ruhshunoslik), sotsiologiya, mantiq (logika) kabi fanlar tomonidan ham o’rganiladi. Tilni o’rganishda ishtirok etadigan har bir fanning tilga nisbatan o’z munosabati bor. Bu munosabat har bir fanning tilni qaysi tomoni yoki aspektini o’rganishi bilan belgilanadi va ushbu fanning predmetini tashkil etadi.

Tilshunoslik, ayniqsa, falsafa bilan chambarchas bog’liqdir. O’tmishda tilshunoslik ham falsafa fanining bir tarmog’i bo’lgan, keyinchalik mustaqil fan maqomini olgan. Falsafa tilshunoslikning metodologiyasini belgilab beradi. U turli fanlar, jumladan, tilshunoslik uchun xarakterli bo’lgan tahlil tamoyillari va metodlarini tanlash hamda belgilashda yordam beradi.

Tilshunoslikning mantiq fani bilan aloqadorligi shundaki, til – fikr ifodalash quroli, fikr esa mantiq fanining o’rganish manbaidir. Fikr va til o’zaro bog’liq bo’lgani kabi grammatik va logik kategoriyalar ham o’zaro bog’liqdir.

Tilshunoslik ruhshunoslik bilan ham uzviy bog’liqdir. Ruhshunoslik inson ruhiy (psixik) jarayonlarining qonuniyatlarini

o'rganadi. Insoning ruhiyati tilda, nutqda o'z ifodasini topadi. Til va ruh o'rtasidagi masalalar **psixolingvistikada** o'rganiladi. Demak, psixolingvistika psixologiya bilan lingvistikaning sintezi sifatida yuzaga kelgan bo'lib, nutqni qabul etish, tilni egallash kabi masalalarni o'rganadi. Darhaqiqat, inson ma'lum miqdordagi tajriba, qoidalar yordamida yangidan-yangi jummalarni yaratish qobiliyatiga ega. Psixolingvistika fanining asosiy maqsadlaridan biri ana shu qobiliyatning tabiatini va rivojlanish qonuniyatlarini ilmiy o'rganishdir.

Psixolingvistika til birliklaridan nutqiy jarayonda foydalanish va ularda shaxsning xususiyatlari, ruhiyati va tafakkuri, xarakteri va kayfiyati bilan bog'liq ma'no, tushuncha ifodalanishi kabi masalalarni o'rganadi.

Shuningdek, tilshunoslik tarix, arxeologiya, adabiyotshunoslik kabi ijtimoiy, fiziologiya, fizika, kibernetika, matematika kabi tabiiy, aniq fanlar bilan ham bog'liq.

Siz o'rganishni boshlayotgan «Tilshunoslik nazariyasi» kursi tilshunoslik nazariyasi, umumiy tilshunoslik fanlarining alifbosi, debochasi, til haqidagi dastlabki ilmiy-nazariy, amaliy bilim beruvchi, tilshunoslikda qo'llaniladigan asosiy ilmiy termin va tushunchalar bilan tanishtiruvchi fan bo'lib, tilshunoslikning asosiy qismlarini va xususiy tilshunoslikda o'rganiladigan masalalarni o'zlashtirish uchun nazariy asos beradi, sizni keyingi kurslarda o'qitiladigan tilshunoslikning u yoki bu sohasiga oid fanlarga tayyorlaydi.

Nazorat uchun savollar:

1. Tilshunoslik fani qanday masalalarni o'rganadi?
2. Ferdinand de Sossyur nazariyasi haqida nimalarni o'rgandingiz?
3. Tilshunoslik fani qanday tarmoqlarga bo'linadi?
4. Tilshunoslik fani maqsadi, vazifasi va xususiyatlariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
5. Til tilshunoslikdan tashqari yana qaysi fanlar tomonidan o'rganiladi?

6. «Tilshunoslik nazariyasi» fani qanday masalalarni o'rganadi?

7. Kursning maqsadi, vazifasi va ahamiyati nimalardan iborat?

Tilning ichki tuzilishi va vazifalari. Til va nutq

1. Aloqa vositalari:

- a) asosiy aloqa vositalari;
- b) yordamchi aloqa vositalari.

2. Tilning asosiy vazifalari va boshqa aloqa vositalaridan afzalliklari.

3. Tilning ichki tuzilishi.

4. Til – sistema.

5. Tilning sathlari.

6. Tilning vazifalari.

7. Til va nutq.

8. Til birliklari va nutq birliklari.

Tayanch soʻz va iboralar: aloqa vositalari, til, sistema, struktura, aloqa vositalari, tilning vazifalari, tilning nominativ (atash) vazifasi, tilning kommunikativ vazifasi, tilning ekspressiv vazifasi, yozuv, signallar, mimika (imo-ishora), nutq, til birliklari, nutq birliklari.

Insonlar oʻzaro aloqa-aralashuv jarayonida foydalanadigan vositalar majmui aloqa vositalari hisoblanadi va ular bir nechta boʻlib, oʻz xususiyati, mohiyati, aloqa jarayonida qoʻllanish darajasiga koʻra farqlanadi.

Kishilar oʻz tarixiy taraqqiyoti davomida quyidagi aloqa vositalaridan foydalanganlar va foydalanmoqdalar:

- 1. Signallar.
- 2. Belgilar.
- 3. Mimika (imo-ishora).
- 4. Yozuv.
- 5. Til.

Bular ichida til muhim, yozuv unga nisbatan ikkilamchi aloqa vositasi, qolganlari esa yordamchi aloqa vositalaridir. Kundalik

iste'molda asosan til va yozuvning qo'llanishi qolgan aloqa vositalari keraksiz degani emas, albatta, ularning ham o'ziga xos o'rni bor.

Signallar, belgilar, mimika kabi yordamchi aloqa vositalari qo'llanish doirasining chegaralanganligi bilan tildan farq qiladi. Til jamiyat faoliyatining hamma sohasida eng muhim aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi.

Til so'z, morfema va fonemalarning oddiy yig'indisi emas. U bir butun sistemadir. Tilning sistemaliligi uning ichki tuzilishida namoyon bo'ladi, chunki u ham ichki tuzilishiga ega bo'lib, bu ichki tuzilish pog'onaviylik xususiyatiga ega. Har bir pog'onaga xos birlik ikki va undan ortiq uzvlarning o'zaro munosabatidan tashkil topgan butunlikdir. So'z morfologik sath birligi sifatida ikki va undan ortiq morflarning o'zaro munosabatidan tashkil topgan butunlik, morfema esa ikki va undan ortiq morflarning o'zaro munosabatidan tashkil topgan butunlik sanaladi.

Ko'rinadiki, til bir butun sistema sifatida ichki bo'linuvchanlik xususiyatiga ega. Tilning ichki bo'linishi pog'onaviylik kasb etadi. Til ichki bo'linishining eng oxirgi nuqtasi shakliy tomondan *fonema (fon)*, mazmuniy tomondan *sema* bilan yakunlanadi.

Til ichki tuzilishining pog'onaviylik tabiati butunlik deb olinayotgan birlikning nisbiyligini ko'rsatadi. Butunlik deb qaralayotgan obyekt faqat tilning ma'lum pog'onasiga nisbatan olinadi. Bir pog'onada butunlik sifatida qaralayotgan obyekt o'zidan yuqori pog'onaga, ya'ni katta butunlik tarkibiga uning elementi bo'lib kiradi. Masalan, morfema morfemik sathda ikki va undan ortiq fonema (fon)larning munosabatidan tashkil topgan butunlik sifatida, morfologik sathda esa so'z (so'zshakl)ning bir elementi sifatida qaraladi.

Bu esa tilning sistemalar sistemasi ekanligidan dalolat beradi.

Tilning sistemaviylik tabiatini yoritishga ilk bor F. de Sossyur e'tibor qaratdi. U sistemaning ikki muhim xususiyatini ko'rsatadi:

- a) sistemaning barcha a'zolari tenglikka ega;
- b) sistema yopiq hisoblanadi.

Lekin keyinchalik til sistemasida ochiq sistemalar ham borligi aniqlandi.

F.de Sossyur konsepsiyasida **sistema** termini bilan birgalikda **struktura** termini ham muhim ahamiyatga ega. Sistema va struktura terminlarini farqlash lozim.

Sistema (yun. *systema* – yaxlit; qismlardan tarkib topgan) soʻzi oʻzbek tilida polisemantik soʻz sifatida oʻnlab maʼnolarda qoʻllanadi. Uning muqobili sifatida *tizim* soʻzi ham qoʻllanadi. Tilshunoslikda sistema termini «oʻzaro uzviy bogʻlangan qismlardan, unsurlardan tarkib topgan butunlik», yaʼni bir butun boʻlib uyushgan til unsurlari majmui» maʼnosida qoʻllanadi.

Struktura (lot. *structura* – tuzilish; bogʻlanish) soʻzi «muayyan narsalarning tuzilishi, qurilishi; tarkibiy qismlarning oʻzaro bogʻliqligi» maʼnosini anglatadi. G.P.Melnikovning talqinicha, struktura deganda, oʻzaro aloqada boʻlgan qismlardan tarkib topgan va oʻzaro aloqadorlikka ega boʻlgan murakkab birlik, butunlik tushuniladi. Struktura sistemaga xos, uni xarakterlovchi xususiyatlardan biridir¹. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan struktura deganda tilning tuzilishi yoki ayrim til birliklarining qurilish tarixi tushuniladi.

Bir xil qiymatga ega boʻlgan til birliklari majmui **til sathlari** deb yuritiladi.

Til ichki tuzilishiga koʻra bir-biriga bogʻliq, biri ikkinchisini taqozo etuvchi sathlardan iboratligiga koʻra sistemadir.

Til sistema sifatida quyidagi sathlarga boʻlinadi:

- 1) fonetik-fonologik sath;
- 2) lugʻaviy sath;
- 3) grammatik sath.

Tilning har bir sathi oʻz birliklariga ega. Masalan, *fonema* – fonologik sath birligi.

Tilshunoslik fani bir necha boʻlimlarga boʻlinadi va ularning har biri tilning sathlari bilan bogʻliq maʼlum masalalarni oʻrganadi.

Til nutq tuzib fikr, his-tuygʻu, istak, gʻam, shodlik kabilarni ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimi, kishilar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuv, fikrlashuv quroli boʻlib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa sifatida bir qator vazifalar (funksiyalar)ni bajaradi. Nutq jarayonida turfi

¹ Bu haqida qarang. Hojiev A. Oʻzbek tili morfologiyasi, morfemikasi va soʻz yasashining nazariy masalalari. – Toshkent: Fan, 2010. – B. 15.

maqsadlarda til vositalarining imkoniyat xususiyatlaridan foydalanish **tilning vazifalari** deyiladi.

Tilning jamiyatda aloqa quroli vazifasini bajarishi uning kommunikativ vazifasini tashkil qiladi. Bu tilning asosiy ijtimoiy vazifasidir. Demak, tilning aloqa-aralashuv vositasi sifatidagi asosiy vazifasi tilning **kommunikativ** (lot. *communicatio* – xabar, aloqa) **vazifasi** deyiladi.

Tilning kommunikativ (nutqiy aloqa) vazifasida ikki hodisa farqlanadi:

1. Fikr olishuv (aloqa-aralashuv) vazifasi.
2. Xabar vazifasi.

Fikr olishuv vazifasi tilning asosiy vazifasi bo'lib, til jamoasining o'zaro fikr olishuvidan iborat kommunikativ vazifasidir.

Tilning mantiqiy (logik) mazmunini yetkazish (bildirish)dan iborat kommunikativ vazifasi tilning **xabar vazifasi** deyiladi.

Aloqa-aralashuvda til vositasida turli his-tuyg'u, emotsiya, ta'sirchanlik ham ifodalanadi va bu tilning **estetik** yoki **ta'sir etish vazifasi** deyiladi. Ayrim adabiyotlarda esa tilning estetik vazifasi **ekspressiv vazifasi** deb ham ataladi.

Til aloqa-munosabat vositasi, hissiy ta'sir ifodasi bo'lib qolmay, to'plash vazifasini bajaruvchi muhim manba hamdir. Til millatlararo aloqa-munosabat vositasi, to'plangan bilim va tajribalarni avloddan avlodga yetkazish vositasi hisoblanadi. Tilning ushbu vazifasi bilish jarayonidagi muhim ahamiyatga ega bo'lib, tilning **kommulyativ vazifasi** hisoblanadi.

Sistem tilshunoslikning asosini til va nutq oppozitsiyasi tashkil etadi.

Til va nutq hodisalarini o'zaro farqlab yondashish VIII-IX asrlarda arab tilshunosligida, keyinchalik V.Gumbold, A.Shteyntal, Boduen de Kurtene ta'limotlarida kuzatilgan. Lekin ilmiy adabiyotlarda til bilan nutq hodisalarini va ularga xos birliklarni tom ma'noda ilmiy-nazariy hamda amaliy farqlash; til va nutq birliklarining mohiyatini ochish yo'llari, «til» va «nutq» tushunchalariga batamom yangi mazmun berilishi F.de Sossyur va uning izdoshlari yaratgan ta'limot bilan bog'liqdir.

Hozirgi davr sistem tilshunosligida til va nutq oppozitsiyasidan kelib chiqib, nutq faoliyati quyidagi uch tarkibiy qismdan iborat, deb ko'rsatiladi:

- a) til;
- b) tildan foydalanish ko'nikmasi va malakasi;
- c) nutq.

Yuqorida aytilganidek, til – nutq tuzib fikr, his-tuyg'u, istak kabilarni ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimi; kishilar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuv, fikrlashuv quroli, ijtimoiy hodisa. Bundan ko'rinadiki, til kishilik jamiyatida belgilar, signallar, imo-ishora, mimika, yozuv kabi yordamchi aloqa vositalariga nisbatan eng muhim aloqa vositasi bo'lib, jamiyat tomonidan yaratilgan va unga xizmat qiladi.

Ferdinand de Sossyurning ilmiy qarashlari tilning murakkab, ziddiyatlarga boy, ko'p tomonlama hodisa ekanligiga asoslangan.

Tilshunoslik fanining chegarasini, predmetini, aniqroq ta'riflash maqsadida Ferdinand de Sossyur Vilgelm fon Gumboldt kabi antinomiya (qarama-qarshi qo'yish) metodidan foydalanib, til va nutqni ajratib, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'ydi. Uning fikricha, til nutq faoliyatining faqat bir tomonini tashkil etadi. Til nutqqa zid. Til va nutqning asosiy farqi – til ijtimoiy, nutq esa individual hodisadir.

Olim til va nutq o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni, munosabatni inkor etmagan holda, ikkala hodisani alohida-alohida o'rganishni tavsiya etadi va til lingvistikasi hamda nutq lingvistikasi terminlarini muomalaga kiritadi.

Til va nutq qanday birliklarga egaligi nuqtayi nazaridan ham farqlanadi. Til birliklari deganda nutqqa zid qo'yilgan tilning birliklari tushuniladi. Shuningdek, tilshunoslikdagi ilmiy manbalarda **lingvistik birlik** degan tushuncha ham kuzatiladi. A.Nurmonovning ko'rastishicha, bu tushuncha til birliklarini ham, nutq birliklarini ham qamrab oladi. Tilning sistemaviylik tabiati shundaki, u sanoqli figuralar, ya'ni birliklarning turli kombinatsiyalari orqali cheksiz axborotlarni uzatish imkoniyatiga ega. Shuning uchun til birliklarining miqdori cheklangan, barmoq bilan sanarlidir. Imkoniyat tarzidagi bu sanoqli birliklar nutq jaroyonida xilma-xil

shaklda voqelanadi. Til birliklarining nutqiy jarayondagi real ko'rinishlari **nutq birliklari** sanaladi¹.

Ferdinand de Sossyur fikriga ko'ra, tilshunoslik fanining asosiy vazifasi va predmeti til lingvistikasini o'rganishdan iboratdir.

Nutq lingvistikasi esa tilshunoslik uchun ikkinchi darajali masala bo'lib, falsafa, psixologiya, fiziologiya, antropologiya, filologiya kabi boshqa fanlar tomonidan o'rganilishi mumkin. Chunki, Ferdinand de Sossyur lingvistikaning ichki va tashqi lingvistikaga ajratib, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi. Uningcha tilshunoslik fanining asosiy bo'limi tilning ichki ko'rinishini o'rganadigan ichki lingvistikadir, tashqi lingvistika esa tilni xalq tarixi, madaniyati bilan aloqasini o'rganadigan lingvistika bo'lib, u tilshunoslik fani uchun ikkinchi darajali hodisadir.

Jahon, jumladan, o'zbek tilshunosligida til va nutq birliklari xususida turlicha talqinlar kuzatiladi. Ferdinand de Sossyur til-nutq dixotomiyasini shatranj o'yini qoidalari misolida tushuntirib berishga harakat qilgan. Haqiqatan ham, shatranj taxtasidagi 64 katak teng holatda ikki xil rangda ikki guruhga o'ttiz ikkitadan ajratilib, qarama-qarshi qo'yiladi, har ikki guruhdagi donalar vazifasi va qiymati jihatidan bir-biriga teng, donalarning o'ziga xos joylashish tartibi va yurish qoidalarga bir xil bo'ysunsa ham, o'yinchilarning mahoratiga ko'ra biri kuchli, ikkinchisi kuchsiz mavqeda bo'ladi.

Til va shatranj qurilmalari o'zaro muqoyasa etiladigan bo'lsa, avvalo, ularning birliklari (tashkil etuvchilar) orasida umumiy o'xshashliklar mavjudligini ta'kidlash lozim. Har ikkala qurilma ham birliklar sistemasi va birliklarining vazifalari bilan ish ko'radi.

Tilshunoslikda shu kunga qadar til va nutq hodisalarining farqlanishini mashhur nemis olimi Vilgel'm Gumboldt boshlagan va bu Ferdinand de Sossyur ta'limotining asosini tashkil qiladi, deb hisoblanadi. Vaholanki, Alisher Navoiy ulardan ancha oldin til va nutq hodisalarini farqlagan.

Alisher Navoiy o'zining lug'atchilik va tilshunoslik sohasidagi yarim asrlik tajribasini «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida umumlashtiradi.

¹ Nurmonov A. Lingvistik belgi nazariyasi. -- Toshkent: Fan, 2008. -- B. 34.

Alisher Navoiy imkoniyat tarzidagi soʻz (til birligi) soʻzlovchi tomonidan turli xil jilvalantirilishi (nutq birligi sifatida reallash-tirilishi) mumkinligini aytadi.

Uning tushunishicha, til ijtimoiy hodisadir. Til insonni hayvondan ajratib turadigan «gavhari sharif»dir. U maʼnoni birlamchi, shaklni ikkilamchi deb hisoblaydi, maʼnoga «soʻzning joni» deb baho beradi.

Til va nutq masalasi oʻzbek tilshunosligida Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, A.Nurmonov, H.Neʼmatov, O.Bozorov kabi olimlarning ishlarida keng va atroflicha tahlil qilingan.¹

Lingvistik belgining tuzilishi masalasida tilshunoslar ikki xil fikr bildiradilar. Ularning bir guruhi lingvistik belgi bir tomonlama mohiyat, u faqat ifodalanmishni oʻz ichiga oladi, desalar, ikkinchi guruhi tilning ikki tomonlama mohiyat ekanligini, ifodalovchi va ifodalanmish bir butunligidan iborat ekanligini bayon etadilar.

A.Nurmonov lingvistik belgi tahliliga bagʻishlangan ishida til va nutq birliklari masalasi haqida ham fikr yuritib, tilshunoslikdagi nazariy qarashlarni umumlashtiradi hamda til belgisi va til birliklari oʻrtasidagi farqli jihatlarni koʻrsatadi, xulosalarini bayon etadi. Uningcha, lingvistik belgining ifodalovchi va ifodalanmishi oʻrtasida qisman motivatsiya munosabati boʻlsa ham, umuman olganda ular oʻrtasidagi munosabat erkindir.

Olim til va nutq birliklarini quyidagicha koʻrsatadi:

Til va nutq birliklari

№	Til birliklari	Nutq birliklari
1	Fonema	Tovush (fonema varianti, allofon, fon)
2	Morfema	Morfema (morf. allomorf)
3	Leksema	Leksema varianti (leks yoki alleleks)
4	Frazema	Frazema varianti (allofrazema)

¹ Qarang. Neʼmatov H., Bozorov O. Til va nutq. - Toshkent: Oʻqituvchi, 1993. - 32 b.; Rahmatullayev Sh. Til qurilishining asosiy birliklari. - Toshkent: Universitet, 2002. - 28 b.; Nurmonov A. Lingvistik belgi nazariyasi. - Toshkent: Fan, 2008. - 48 b.; Hojiyev A. Oʻzbek tili morfologiyasi, morfenikasi va soʻz vasalishining nazariy masalalari. - Toshkent: Fan, 2010. - 256 b.

5	Konstruksiya	
5.1.	Soʻz modeli	Soʻz shakli
5.2.	Birikma modeli	Soʻz birikmasi
5.3	Gap yoki gap modeli	Jumla

Bu birliklar, oʻz navbatida, maʼlum vazifa va funksiyaga ega, bir-biridan amaliy jihatdan farqlanadi. Baʼzan esa bir-birini toʻldiradi.

Til va nutq munosabatlarini umumiy tarzda yuqorida qayd etilgan manbalarga asoslangan holda quyidagicha izohlash mumkin.

Til va nutq oʻzaro aloqador hodisalar sifatida eʼtirof etilgan. Til – ijtimoiy, nutq – xususiy hodisa. Tilning butun imkoniyatlari nutqda ifodalanadi. Til va nutqning oʻziga xos jihatalari quyidagilarda namoyon boʻladi:

1. Til – munosabat asosi; nutq munosabat ifodasidir.

2. Til jamiyatda shakllanadi; nutq esa har bir shaxs faoliyatida namoyon boʻladi.

3. Tilning mavjudlik davri uzoq, ijtimoiy hayot bilan bogʻliq; nutqning mavjudlik davri qisqa, u aytilgan paytdagina mavjud.

4. Bir shaxs ayni zamonda bir necha tilga ega boʻla oladi; shaxsning nutqi esa faqat bitta boʻladi, negaki nutq maʼlum makonda yuz beradi.

5. Tilning hajmi noaniq, chegaralanmagan; nutqning hajmi aniq; u dialog, monolog, ayrim matn, kitob ifodalari boʻladi.

6. Til qatʼiy, turgʻun hodisa; nutq oʻzgaruvchan harakatdagi hodisadir.

Nazorat uchun savollar:

1. Kishilar oʻzaro fikrlashuv jarayonida qanday aloqa vositalaridan foydalanadilar?

2. Til nima uchun eng muhim aloqa vositasi sanaladi?

3. Tilning ichki tuzilishi qanday?

4. Til nima uchun sistema ?

5. Til sistema sifatida qanday sathlarga boʻlinadi?

6. Til qanday vazifalarni bajaradi?

7. Tilning asosiy vazifasi nimadan iborat?

Til va jamiyat. Sotsiolingvistika

1. Tilning tabiati.
2. Til va jamiyat.
3. Til – ijtimoiy hodisa.
4. Sotsiolingvistika va u o'rganadigan masalalar.
5. Adabiy til va sheva, lahjalar.

Tayanch so'z va iboralar: *til, jamiyat, tabiiy hodisa, ijtimoiy hodisa, adabiy til, dialekt, sheva, sotsiolingvistika, sotsiologizm, mikrosotsiolingvistika, makro-sotsiolingvistika, standart tillar, klassik tillar, mahalliy tillar, kreol tillar, sun'iy tillar.*

Tilning paydo bo'lishi, uning takomil topib borishi, odamzotning bu ne'matga moyil bo'lishida ijtimoiy muhitning, kishilik jamoasining, uy-xonadon degan birlikning hal qiluvchi omil ekanligi inkor etib bo'lmaydigan haqiqat. Professor N. Mahmudovning aytishicha, eramizdan oldin ham, bizning eramizda ham dunyoning turli burchaklarida ana shu haqiqatni izlab turli tajribalar o'tkazilgan. Masalan, «Mo'g'ullar imperiyasining umumiy tarixi» (Parij, 1705) nomli kitobda XVI asrda Akbarshoh tomonidan o'tkazilgan bir g'aroyib tajriba haqida batafsil yozilgan.

Ulug' shoh «Biror-bir tilga o'rgatilmagan odamning tabiiy tili yahudiy bo'ladi» degan g'ayriilmiy gapni eshitib qoladi. Shunda Akbarshoh bolaga hech qanday til ataylab o'rgatilmasa, u qaysi tilda gapiradigan bo'lishini bilishni istaydi. Ana shu maqsadda shoh o'n ikki emizikli bolani ajratib olib, Agradan 6 mil uzoqlikdagi qal'aga joylashtiradi, ularni tarbiyalashni o'n ikki soqov enagaga topshiradi. Tilsiz qorovulga qal'a darvozasini ochish qat'iy an ta'qiqlanadi, darvoza ochilsa, uning boshi sapchaday uzib tashlanishi aytiladi. Bolalar o'n ikki yoshga yetganda, shoh ularni huzuriga keltiradi. Hind faylasuflari bu bolalarning tili sanskrit bo'lib chiqadi deb hisoblaydilar. Ammo bolalar shoh huzuriga kelganda, barcha hayratdan tosh qotib qoladi.

Chunki bola bechoralar hech bir tilda gapirmas edilar. Ular o'z enagalaridan fikrlarni turli imo-ishoralar bilan ifodalab, hech qanday tilsiz muomala qilishni o'rgandilar. Ular bu notanish begona jamoadan qo'rqib-qo'rqib turardilar. Ochilmay turgan bu tillarning

tugunini yechmoq tamoman mushkul edi. Bu tillarga nutq tovushlarini aytirmoqlik zamonini o'tib bo'lgan edi.¹

Juda katta shov-shuvga sabab bo'lgan Tarzan haqidagi «Mutloq hukmronlik» filmidagi voqealar, bo'ri uyasidan topilgan Kamola va Amola taqdiri til jamiyatdagina shakllanadi, tilsiz jamiyat, jamiyatsiz til bo'lmasligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Til jamiyatga xizmat qilar ekan, jamiyatdagi barcha o'zgarishlar tilda o'z ifodasini topadi va til jamiyat hayoti bilan bog'liq ravishda rivojlanadi hamda taraqqiy etadi.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida vujudga kelgan yirik davlatlar yemirilishi bilan, ularning aloqa vositasi bo'lgan tillar, chunonchi qadimiy fors tili (miloddan avval IV-VI asr), finikiylar tili (miloddan avval VII-I asr), sug'dlar tili (miloddan avval VI asrdan to eramizning X asrigacha), lot. tili (miloddan avvalgi VI asrdan to eramizning IX asrigacha) iste'molda bo'lib, keyin o'lik tillarga aylangan. Lekin bu tillar butunlay dom-daraksiz yo'qolib ketmagan.

Tilshunoslik fani tarixida tilning tabiati, ijtimoiy mohiyati kabi eng muhim masalalarni o'rganishda turli nazariyalar va oqimlar mavjud bo'lgan. Jumladan, nemis olimi Avgust Shleyxer (1821-1868) nomi bilan bog'liq naturalistik oqim tilni tirik organizm deb tushungan. U o'zining «**Darvin nazariyasi va tilshunoslik**» (1863) nomli asarida Darvinning jonivor va o'simliklarning turlari haqidagi ta'limoti ham tilga tadbiiq qilinishi kerak deb da'vo qilgan. Uning fikricha, tilning paydo bo'lishi, rivojlanishi va evolyutsiyasi, tabiat qonunlariga bo'ysungan holda ro'y beradi, til tirik organizm kabi paydo bo'ladi, rivojlanadi va o'ladi. Ammo keyinchalik fan taraqqiyoti tilning tabiati va mohiyati haqidagi A. Shleyxer nazariyasining noto'g'ri ekanligini isbotladi.

Tilshunoslik sohasida eng to'g'ri qarash bu tilni jamiyat taraqqiyotining mahsuli deb tushinishdir.

Umuman, tilning asosiy va muhim xususiyati shundan iboratki, til kishilik jamiyati tomonidan yaratilgan bo'lib, eng muhim aloqa vositasi sifatida xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir.

Til ijtimoiy hodisa sifatida tabiiy hodisalardan ajralib turadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, insonning biologik xususiyatlari

¹ Bu ma'lumotlar quyidagi manbadan olindi: Mahmudov N. Til. – Toshkent: Yozuvchi, 1998. – 40 b.

kishilik jamiyatidan tashqari jamiyatga bog‘liq bo‘lmagan holda, masalan, yangi tug‘ilgan go‘dak hayotning takomili (nafas olishi, ko‘rishi, ovqat yeyishi, asta-sekin yurib ketishi va hokazolar) tabiat qonunlariga muvofiq holda taraqqiy etaveradi, o‘ saveradi, ammo til bunday tabiiy hodisa emas, so‘zlashish va fikrlash uchun kishilik jamiyati bo‘lishi shart. Til kishilarning bir-biri bilan aloqa qilish va fikr almashish ehtiyojlari natijasida paydo bo‘lgan.

Til nasldan-naslga, avloddan-avlodga o‘tadigan irsiy hodisa ham emas, aksincha, til jamiyat taraqqiyotining mahsulidir. Bolaning qaysi tilda so‘zlay boshlashi, uni o‘rab turgan til muhitiga bog‘liq. Masalan, o‘zbek bolasi go‘dakligidan xitoylar orasida tarbiyalansa, u faqat xitoycha so‘zlab o‘z ona tilini bilmasligi mumkin. Ammo bolaning biologik belgilari: yuz tuzilishi, sochining rangi va boshqalar o‘zgarimagan holda saqlanib qoladi.

Yana bir dalil: hindistonlik psixolog Rid Sing 1920-yilda bo‘ri uyasidan ikki bo‘ri bolasi va ikki qizchani topib oladi. Qizchalarning kattasi Kamola o‘zini bo‘ri sifatida tutgan. U bo‘rilar bilan hayot kechirgan, gapirishni butunlay bilmagan. Uni «odamlashtirish» juda sekinlik bilan amalga oshgan. Qizchanning qiliqlari bo‘rinikidan farq qilmas edi. Uni tik turishga, ovqatni qo‘l bilan ushlab yeyishga o‘rgatish juda qiyin kechdi. 1923-yil 10-iyun kuni u birinchi marta birovning ko‘magisiz 5 minut qaddini rostladi, ayniqsa Kamolaning gapira olish va gaplarni tushunish borasidagi taraqqiyoti katta ahamiyatga ega bo‘ldi. U faqat bo‘riga o‘xshab tovush chiqara olardi, xolos. 1926-yilning boshiga kelib 11 yoshga yetganda Kamola 30 ga yaqin so‘z o‘rgandi. 1929-yil 26-sentyabr kuni Kamola ich terlama bilan og‘ridi. Ana shu kasallik mobaynida u tilni o‘zlashtirishda ancha taraqqiyotga erishdi. U faqat so‘zlarni aniq talaffuz etibgina qolmay idrok etib gapirishni ham o‘rgandi. Kamola shu yilning 13-noyabrida vafot etadi.

Sotsiologiyaga oid ilmiy adabiyotlarda xuddi shunday yana bir tajriba xususida ma‘lumot kuzatiladi. Unda aytilishicha, Uoshu ismli bir shimpanzeni kar-soqovlar uchun mo‘ljallangan ameri-kacha belgili alifbo yordamida tilga o‘rgatishadi, u yuzga yaqin so‘zni o‘rganadi. Hatto Uoshu bir necha jumlar ham tuza olgan, bir gunoh ish qilib qo‘yganida kechirim so‘ramoqchi ekanini «*Bir mahkam quchoqla, kechir, kechir*» jumlasini ifodalagan.

Lekin Uoshu grammatik qoidalarni o'zlashtira olmagan, o'zi o'rgangan so'zlarni boshqa shimpanzelarga ham o'rgata olmagan. U til o'rganish bilan bir necha yil shug'ullangan bo'lsa-da, uning til o'rganish qobiliyati ikki yosh bolanikidan ham past bo'lgan.¹

Yuqorida keltirilgan dalillar ham tilning jamiyat bilan bog'liqligini, uni jamiyatdan ajratish mumkin emasligini ko'rsatib turibdi. Shunday qilib, til o'z tabiatiga va kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasiga ko'ra ijtimoiy hodisadir. Ammo ijtimoiy hodisa sifatida til boshqa ijtimoiy hodisalardan ajralib turadi, ya'ni til o'ziga xosligi bilan jamiyat faoliyatining barcha sohalariga xizmat qiladi.

Til sinfiy xarekterga ega emas. Dastlabki davrlarda jamiyatning qarama-qarshi guruhlarga bo'linishiga qaramay, til birgina guruh ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilmaydi, u jamiyat a'zolarining barchasiga bab-baravar xizmat qiladi. Chunonchi, til kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti jarayonida ma'lum bir guruh tomonidan emas, balki butun jamiyat tomonidan yaratilgan, sayqal topgan ijtimoiy hodisadir. Shu bilan birga, til biror davrning, biror ijtimoiy-iqtisodiy jamiyatning mahsuli bo'lmay, balki butun jamiyat tarixi jarayonidagi bir qancha davrlarning mahsulidir.

Til doimo jamiyatda rivojlanadi. Til kishilik jamiyatigagina xos hodisasidir. Odamlar til orqali axborot oladi, munosabat bildiradi. Shuning uchun, til paydo bo'lgandan boshlab, taraqqiyot jarayonida jamiyatda tilni har tomonlama o'rganishga ehtiyoj ortib bordi.

XX asr boshlarida tilshunoslikda tilni ijtimoiy hodisa deb hisoblashga asoslangan sotsiologizm ta'limoti yaratildi. Bu ta'limotning asoschilari Ferdinand de Sossyur va uning shogirdi fransuz tilshunosi Antuan Meyelardir. Ular yangi tilshunoslik yo'nalishiga «sotsiologik lingvistika» nomini berdilar.

Sotsiologingvistikaning rivojlanishida A.Meyerning ishlari salmoqli o'rin tutadi. Uning «So'z semantikasining o'zgarishi» nomli asarida jamiyat va til o'rtasidagi bog'lanishlar mavjudligi yorqin ko'rsatib beriladi. Uning fikricha: «Til insonlar uchun jamiyatning asosiy mezon bo'lib, u jamiyatda eng kerakli (muomila) qurolidir».

¹ Bu haqida qarang. Giddens Entoni. Sotsiologiya: Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma / Tarj. N. Mamatov va J. Bogmatov. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 61-62.

A.Meye tilni jamiyatdan tashqarida tasavvur qilinishi mumkin bo'lmagan ijtimoiy fakt deb hisoblaganida, tilsiz kishilik jamiyatining ham mavjud emasligini ta'kidladi. A.Meyening fikricha, tilda yuz beradigan hodisalarni ijtimoiy sharoit yuzaga keltiradi; tildagi o'zgarishlarni kishidagi fiziologik va psixologik sabablar emas, jamiyat tuzumidagi o'zgarishlar belgilaydi. Til faktlarning bir tildan ikkinchi bir tilga o'tishiga ham Meye sotsiologik pozitsiyadan yondoshdi.

Sotsiolingvistika (lot. *societas* – jamiyat + lingvistika) tilshunoslik va sotsiologiya fanlari aloqasi asosida yuzaga kelgan bo'lib, tilning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy vazifalarini, til taraqqiyotidagi ekstralingvistik omillarni, til siyosatini, lisoniy muhitni hamda tilning jamiyat hayotidagi o'rni bilan bog'liq muammolarni o'rganuvchi soha.

Ilmiy manbalarda va tilshunoslikka oid terminologik lug'atlarda sotsiolingvistika *lingvosotsiologiya va lingvistik sotsiologiya, til sotsiologiyasi, sotsiologik lingvistika, sotsial tilshunoslik, lingvistik sotsiologiya, lingvosotsiologiya* kabi nomlanib kelgan. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida sotsiolingvistikaning muqobili sifatida *ijtimoiy tilshunoslik* termini ham qo'llanadi.

Sotsiolingvistika o'z mohiyat-mazmuniga ko'ra sotsiologiya, antropologiya, etnologiya, psixologiya, geografiya, tarix kabi fanlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, shu fanlar tutashmasida rivojlanib boradi. Uning fan sifatidagi vazifasi jamiyatning til bilan bog'liq barcha qirralarini ilmiy tadqiq etishdan iborat. Bundan tashqari, mazkur fan jamiyatning o'zgarib borishi natijasida tilda ko'chayotgan o'zgarishlarni ham tadqiq etadi. Demak, sotsiolingvistika jamiyat va til o'rtasidagi umumiy o'zgarishlarni o'rganuvchi fandidir.

Hozirgi zamon tilshunosligida sotsiolingvistik tadqiqotlarga qiziqishning kuchayib borayotganligi quyidagi ikki sabab bilan izohlanadi

a) hozirgi jamiyatda ilmiy asoslangan til siyosatiga ehtiyoj kundan-kun ortib bormoqda;

b) struktural tilshunoslik shu vaqtga qadar faqat tilning ichki tuzilishini o'rganish bilan qiziqib keldi, tilning jamiyat bilan, o'sha

til egasi bo'lgan xalq tirixi, urf-odati bilan munosabati muammosi tilshunoslar e'tiboridan chetda qolib keldi.

Sotsiolingvistika fani yutuqlari shuni ko'rsatadiki, tillar bir-biriga leksik jihatdangina ta'sir etib qolmay, bir-birining ichki tuzilishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Shunga muvofiq hozirgi zamon tilshunosligida «tillar ichki tuzilishining o'zaro hamkorlik jarayoni» degan tushuncha shakllangan. Mamlakatlararo aloqalarning rivojlanishi o'sha mamlakatlarda yashovchi xalq va elatlar madaniyatining yaqinlashuviga zamin hozirlaydi, natijada tillar ham bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, bunday hamkorlik, o'z navbatida, tillarning ichki rivojlanishini ta'minlaydi.

Chet ellarda, ayniqsa, AQShda sotsiolingvistika bo'yicha ko'p ishlar amalga oshirilgan. AQSh tilshunosi R.T.Bell ta'kidlashicha, ijtimoiy tilshunoslik sohasida AQShda ikki yo'nalish mavjud:

a) sof sotsiolingvistika, bunda gapiruvchi va tinglovchi grammatikasi, bir-biriga ta'siri, hamkorligi o'rganiladi;

b) til sotsiologiyasi, bunda til ishoralari, belgilarining jamiyatdagi turli ijtimoiy jabhalarda ishlatilishi masalalari o'rganiladi.

AQShda birinchi yo'nalish **mikrosotsiologiya** deb yuritiladi, u bilan asosan tilshunoslar shug'ullanadilar. Ikkinchisi esa **makrosotsiologiya** deb nomlanadi, bu muammolar bilan sotsiologlar shug'ullanadilar.

Mikrosotsiolingvistika kichik ijtimoiy guruhlarni tashkil etuvchi shaxslarning nutqiy hamkorlik munosabatlarini o'rganadi. Makrosotsiolingvistika esa bir ijtimoiy guruh bilan ikkinchi guruh o'rtasidagi nutqiy muloqotni tadqiq etadi. Mikrosotsiolingvistika erishgan yutuqlar makrosotsiolingvistik tadqiqotlar uchun ilmiy zamin bo'lib xizmat qiladi. Sotsiolingvistika tilning ijtimoiy muhitga ko'ra o'zgarish xususiyatlarini atroflicha tadqiq etadi. Bu tilshunoslikda tilning o'zgarish nazariyasi deb yuritiladi.

Sotsiolingvistika fani tillar tipologiyasi muammosi bilan ham shug'ullanadi. Tillarning sotsiolingvistik tipologiyasi uning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeyini inobatga oluvchi tipologiyadir. Bunday tipologiyaga quyidagi to'rt mezon asos qilib olinadi:

1. **Standartlashtirish** – bunda ma'lum bir tilda gaplashuvchilar tomonidan qabul qilingan adabiy til tushuniladi. Standartlash-

tinching asosiy omili tilning grammatikasini va lug'atini yaratibdir.

2. Hayotiylik -- bunda ma'lum bir tilda gaplashuvchi jamiyatning bor-yo'qligi inobatga olinadi. Agar til hayotiy, tirik bo'lsa, bu tilni ona tilim deb biladigan, uni e'zozlaydigan jamiyat ham mavjud bo'ladi. Ba'zan ilgari o'lik tilga aylangan tillar ham qaytadan hayotiylik kasb etishi mumkin. Masalan, ivrit tili erimizdan oldingi 1 ming yillikda qadimgi Falastin aholisining tili bo'lgan, 1948-yilda Isroil davlati bu tilni ayrim o'zgarishlar bilan davlat tili sifatida qabul qiladi.

3. Tarixiylik -- bunda ma'lum bir tilning jamiyat tomonidan ishlatilishi natijasida uning mo'tadil, bir tekis rivojlanib turishi nazarda tutiladi.

4. Avtonomlik -- bunda ma'lum ijtimoiy guruh uchun ona tili sifatida xizmat qilayotgan u yoki bu til boshqa tillardan tuzilishi jihatdan tubdan farq qilishi yoki bir tilning varianti sifatida namoyon bo'lishi tushuniladi. Masalan, o'zbek, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq tillari o'zaro qiyoslanganda ular orasidagi fonetik, leksik, grammatik farqlar ko'zga tashlanadi, ya'ni bu tillar avtonom, mustaqil tillar degan xulosa kelib chiqadi. Ammo o'zbek tilining Samarqand, Andijon, Xorazm mintaqalarida yashovchi xalqlar tillari parcha o'zaro turqli xususiyatlarga ega bo'lsa-da, avtonom bo'la olmaydi. Chunki sheva bilan milliy adabiy til o'rtasida leksik, ayrim grammatik farqlar bo'lgani holda, umumiy tuzilish jihatidan o'zgarishlar ko'zga tashlanmaydi.

Ana shu tipologik xususiyatlardan kelib chiqib, tillarning sotsiolingvistik tasnifi amalga oshiriladi. Hozirgi zamon tilshunosligi tillarni sotsiolingvistik jihatdan quyidagi 7 tipga ajratadi:

1. Standart tillar. Me'yorlarga solingan, jamiyatda adabiy til, davlat tili sifatida xizmat qiluvchi tillar. Masalan, *o'zbek, rus tillar* kabi.

2. Klassik tillar. Takomilga, o'z yozuviga ega bo'lgan, ma'lum davrda unda buyuk asarlar yaratilgan tillar. Masalan, *lotin tili, sanskrit tili, qadimgi yunon tili, sugd, xorazmiy tili* kabi. Bu tillar hozirda iste'molda bo'lmaganligi uchun o'lik tillar hisoblanadi.

3. Mahalliy tillar. Son jihatdan ko'p bo'lmagan kichik millatlarga, xalqlarga xizmat qiluvchi, o'z yozuviga ega bo'lmagan tillar.

4. Kreol tillar. Mustamlakachilik natijasida Amerika, Afrika, Sharq mamlakatlari xalqlari tillari bilan evropa (ingliz, fransuz, ispan, portugal) tillari elementlari aralashuvidan tashkil topgan tillar. Masalan, Amerikadagi Gaiti orolida mahalliy aholi bilan fransuz tili aralashuvi natijasida gaiti - kreol tili shakllangan. Lotin Amerikasidagi mahalliy aholi tili aralashuvi natijasida ispan-nautil kreol tili yuzaga kelgan. Amerikadagi Aruba, Bonayre orollarida neqr va ispan tillari aralashuvi bilan papiyamento kreol tili shakllangan. Bunday kreol tillari grammatik sistemasi soddalashgani, aloqa uchun qulaylashgani bilan ajralib turadi.

5. Pijin tillari. Xitoy tilining yevropa tillari bilan chatishuvi natijasida yuzaga kelgan aralash tillardir. Pijin va kreol tillari o'xshash hamda farqli tomonlarga ega. Agar kreol tilida so'zlashadigan, uni ona tili deb hisoblaydigan aholi bo'lsa, pijin tili bunday xususiyatga ega emas. Pijin tillaridan ikkinchi aloqa vositasi sifatida katta port shaharlarida foydalaniladi. Umuman olganda, pijin tili kreol tillarining paydo bo'lishida boshlang'ich bosqich sanaladi. Hozirgi vaqtda eng ko'p tarqalgan pijin tillaridan biri «pijin-ingliz» deb nomlanuvchi janubiy Xitoy portlarida qo'llanadigan tildir. Shuningdek, XIX asr o'rtalarida S.I.Cherepanov tomonidan o'rganilgan «rus tilining xitoy dialekti», ya'ni kyaxta deb ataluvchi pijin tili ham mavjud (Rossiya va Xitoy chegarasidagi Kyaxta shahrida yashovchi aholining o'ziga xos «tili»). Yamayka, Gaiti singari orollarda mahalliy aholi bilan francuz, ispan, portugal tillari aralashuvidan yuzaga kelgan pijin tillari hozir ham keng qo'llanadi.

6. Sun'iy tillar. Tabiiy tillar unsuriari asosida maxsus yaratilgan xalqaro aloqa tillari. Sun'iy xalqaro tillar aloqa-aralashuv uchun maxsus shakilantirilgan yasama kommunikativ tizimlardir. Masalan, *volapyuk*, *esperanto*, *ido* va boshqalar.

1879-yilda yaratilgan *volapyuk* ham og'zaki, ham badiiy ijod sohasida qo'llangan dastlabki sun'iy tildir.

Esperanto 1887-yilda polyak shifokori L.L.Zamengof tomonidan yaratilgan, ancha keng tarqalgan, yevropa tillari uchun

umumiy bo'lgan, so'z yasalishi va grammatik qurilishi aggl'yutivatsiya tamoyillariga asoslangan sun'iy til. Bu tilda gazeta va jurnallar, badiiy asarlar nashr etiladi.

Ido 1907-yilda fransuz Lui de Bofron tomonidan esperantoning varianti sifatida yaratilgan xalqaro sun'iy til. Bunday sun'iy tillar qatoriga yana *okcidental*, *inter-lingva*, *neo* kabi tillarni ham kiritish mumkin.

7. **Dialekt** (grek. *dialektos* – sheva, lahja) umumxalq tilining hududiy, ijtimoiy jihatdan umumiylikka ega bo'lgan kishilar foydalanadigan ko'rinishi; bir-biriga yaqin shevalar majmui. Dialekt o'rnida ilmiy manbalarda **lahja** termini ham ishlatiladi.

Ma'lum hududdagi kishilarning jonli tili, mahalliy dialektning fonetik, leksik, grammatik jihatdan umumiylikka ega bo'lgan, bir yoki bir necha qishloqni o'z ichiga oladigan kichik bir qismi, guruhi **sheva** deyiladi.

O'zbek tili quyidagi dialekt – lahjalarga bo'linadi:

- a) qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi;
- b) qipchoq lahjasi;
- v) o'g'iz lahjasi.

Sheva va lahjalar tilshunoslikning dialektologiya bo'limida o'rganiladi.

O'zbek tilining dialekt va shevalari Y.D.Polivanov, A.K.Borovkov, K.K.Yudaxin, G'ozzi Olim Yunusov, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, A.Ishayev, S.Ibrohimov, A.Aliyev, N.Rajabov, X.Doniyorov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.¹

Umumxalq tilining fonetik, leksik, grammatik jihatdan ishlangan, ma'lum me'yorga solingan, sayqallangan oliy shakli **adabiy til** deyiladi.

Adabiy tilning ikki xil: og'zaki va yozma shakli mavjud.

¹ Reshetov Y. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. ; Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. – Toshkent: O'zb.FA. nashriyoti, 1962. 146 b.; Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. – Toshkent: Fan, 1983. ; Ishayev A. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1977. – 175 b.; Ishtayev A. O'zbek dialektal leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 1990. ; Ibrohimov S. Farg'ona shovalarining kasb-hunar leksikasi. – Toshkent, 1973.; Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. – Toshkent: Fan, 1979.; Afiev A.Yu. O'zbek dialektologiyasidan materiallar (Namangan shevalari). – Toshkent: Fan, 1974. – 220 b.; Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 304 b.; Rajabov N. O'zbek xalq shevalarida t'ning morfologik tuzilishi. – Toshkent: Fan, 1990.

Adabiy tilning og'zaki shakli orfoepiyaga, ya'ni to'g'ri talaffuz me'yoriga, yozma shakli orfografiyaga – imlo qonun-qoidalariga asoslanadi. Demak, adabiy til ma'lum qoidalariga asoslangan, hamma uchun tushunarli va umumiy bo'lgan tildir.

Adabiy til umumxalq tili – sheva va lahjalar asosida yaratiladi.

Qarluq lahjasi o'zbek adabiy tiliga asos qilib olingan Andijon, Farg'ona, Toshkent shevalarini o'z ichiga oladi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, til kishilarning eng muhim aloqa vositasi, til aloqaning kishilik shakli. Haqiqatdan ham yuqorida aytib o'tilganidek, insonlar o'zaro aloqada turli vositalardan foydalanadilar. Lekin bular ichida til eng muhimi va mukammalidir. Til faqat kishilargagina xos, u faqat insonlar aloqasi uchun xizmat qiladi.

Globalashuv davrida lisoniy muhitga ilm-fan va texnika ta'sirining ijobiy va salbiy qirralarini, buning sabablarini, ona tiliga munosabat, tilning sofliqi, nutq madaniyati va imloviy savodxonlik muammolarni o'rganish zamonaviy sotsio-lingvistikaning muhim vazifalaridir.

Nazorat uchun savollar:

1. Til va jamiyat o'rtasida qanday bog'liqlik bor?
2. Nima uchun til jamiyatdagina shakllanadi deb hisoblanadi?
Bu fikrni isbotlovchi qanday dalillarni o'rgandingiz?
3. Ijtimoiy hodisa deganda nimani tushunasiz?
4. Nima uchun til ijtimoiy hodisa hisoblanadi?
5. Til ijtimoiy hodisa sifatida boshqa hodisalardan qanday farqqa ega?
6. Sotsiolingvistika qanday soha? U qanday masalalarni o'rganadi?
7. Dialekt (lahja) deganda nimani tushunasiz?
8. Sheva deganda-chi?
9. Adabiy til deganda qanday tilni tushunasiz?
10. O'zbek adabiy tiliga qaysi dialekt va shevalar asos qilib olingan?

Til va tafakkur

1. Til va tafakkur.
2. Til va tafakkurning bog'liqligi haqidagi qarashlar.
3. Til va tafakkur birliklari.
4. Mentalingvistika va u o'rganadigan masalalar.

Tayanch soʻz van iboralar: *til, tafakkur, til birliklari, tafakkur birliklari, dialektik munosabat, tushuncha, soʻz, fikr, hukan, gap, mentalingvistika.*

Til va tafakkurning oʻzaro munosabati masalasi fanda uzoq tarixga ega. Bu masalaga doir munozaralarda «Til va tafakkur bir narsami yoki ular oʻzaro bogʻlangan, boshqa-boshqa narsalarmi?», «Til va tafakkur doimo oʻzaro bogʻlanganmi yoki tafakkur tilsiz, til tafakkursiz zuhur etadimi?», «Agar til va tafakkur alohida-alohida hodisalar boʻlib, ular oʻzaro bogʻlangan boʻlsa, fikrlash jarayonida tilning, soʻzlash jarayonida tafakkurning roli qanday?», «Til va tafakkurning bogʻliqligi nimalarda koʻrinadi?» kabi savollar doirasida munozaralar boʻlgan.

Til va tafakkur masalalari nihoyat darajada murakkab jarayon boʻlib, u tilshunoslikdan tashqari falsafa, mantiq, psixologiya, fiziologiya fanlari bilan bevosita aloqadordir.

Ibn Sinoning til haqidagi taʼlimoti mantiqiy nuqtayi nazarga asoslanadi. Uningcha, fikr belgisi haqidagi taʼlimot til haqidagi taʼlimotdir. U tilni tabiiy va sunʼiy tillarga boʻladi. Tabiiy til tafakkur belgisi sifatida Ibn Sino tomonidan har tomonlama oʻrganilgan. Ibn Sino taʼkidlashicha, fikr va nutq, til va tafakkur oʻrtasida doimiy aloqa mavjud.

Alisher Navoiy «Muhokamat ul-lugʻatayin» asarida til va tafakkur toʻgʻrisida ham fikr yuritadi. Uning fikricha, til tafakkurning ifoda qurolidir. Kishining koʻngli (fikri) daryodir, soʻz esa dur, soʻzlovchi gʻavvosdir. Dur xilma-xil boʻlgani singari, soʻz ham har xil boʻladi. Bundan koʻrinadiki, Alisher Navoiy til va tafakkurni bir-biridan ajratmaydi, balki ularni uzviy birlikda oladi.

V.Humboldtning 1820-yilda Berlin akademiyasida «Tillar taraqqiyotining turli davrlarida ularni qiyosiy-tarixiy oʻrganish haqida» mavzusidagi maʼruzasi uning tilga oid dastlabki tadqiqoti

bo'lib, unda til haqida alohida, mustaqil fan yaratish zarurligi g'oyasini o'rta tashlaydi va uni asoslab beradi.

Shuningdek, olim ma'ruzasida qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarning tipologik qiyosiy grammatikasini yaratish tarafdori bo'lib chiqadi. U o'zigacha bo'lgan, ya'ni har bir tilning o'ziga xosligini, mustaqilligini tan olmaydigan, barcha dunyo tillarini tayyor mantiqiy jadvallarga majburan kiritishga intiluvchi deduktiv umumiy grammatikasi – Por Royal grammatikasini inkor qiladi. V.Humboldt turli tillardagi aynan bir tushunchani – fikrni ifoda etishning, yetkazishning turlicha usullarini aniqlashga intiladi.

V.Humboldt hayotining oxirgi yillarida o'zining eng muhim uch tomli «Yava orolidagi kavi tili haqida» nomli salmoqli asari ustida ish olib boradi. Bu asar uning vafotidan so'ng akasi A.Humboldt tomonidan 1836-1840-yillarda nashr qilindi.

Ishning kirish qismi «Inson tili tuzilishining har xilligi va uning inson naslining ma'naviy taraqqiyotiga ta'siri» deb nomlanib, turli tillarga, jumladan, 1859-yilda esa rus tiliga tarjima qilinadi.

V.Humboldt aynan mana shu asarida, ayniqsa, uning kirish qismida o'zining tilga bo'lgan nazariy-falsafiy qarashlarini mukammal bayon etadi.

V.Humboldt tilni mukammal o'rganishda, unga xos belgi-xususiyatlarni, boshqa hodisalar bilan aloqasini, o'ziga xosligini aniqlash va ochishda antinomiya metodini, ya'ni o'zaro zid, qarama-qarshi qo'yish usulini qo'llaydi. U ushbu usul orqali tilga xos xususiyatlarni, uning eng muhim jihatlarini birma-bir bayon etadi. Shuningdek, til nazariyasi haqidagi mukammal ta'limotlarni, g'oyalarni yaratadiki, bu ta'limot va g'oyalar nazariy tilshunoslikning taraqqiyotida yangi-yangi qarashlarni ochishda xizmat qildi. Til va tilga yondosh hodisalarning, til bilan bevosita aloqador, bog'liq jarayonlarning o'zaro dialektik munosabatda ekanligi ma'lum bo'ldi.

Xullas, V.Humboldtning tilni o'rganish jarayonida belgilagan, qayd etgan antinomiya – til hodisalariga dialektik ziddlik asosida yondashishi jahon tilshunosligi lisoniy tafakkur taraqqiyotida juda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Til va tafakkurning o‘zaro bog‘liqligini Humboldt ular bajara-digan vazifalar hamohangligida ko‘radi, zero, til ham xuddi tafakkur singari ijodiy jarayondir.

V.Humboldtning til va tafakkur antinomiyasi haqidagi qarash-lariga ko‘ra, til tafakkursiz, tafakkur esa tilsiz mavjud emas. Biri ikkinchisini taqozo qiladi, talab qiladi. Inson hayotida, insonning lisoniy va aqliy faoliyatida til va tafakkur alohida, yakka holda mavjud emas, ular birgalikda, o‘zaro bog‘liqlikda «yashaydi», insonga xizmat qiladi. Ayni vaqtda ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Demak, bundan til va tafakkurning dialektik munosabati – o‘zaro ajralmasligi, bog‘liqligi va shu bilan birga ichki zidligi, qarama-qarshiligi g‘oyasi kelib chiqadi. Tilning (tovushning) moddiyligi, tafakkurning esa psixik hodisaligi ma’lum bo‘ladi.

V. Gumboldt til va tafakkurning bog‘liqligi haqida fikr yuritar ekan: «Til oddiy tafakkur quroli bo‘lib qolmasdan, balki tafakkurni tarkib toptiruvchi organdir. Aqliy faoliyat nutq tovushi vositasida moddiylashadi va hissiy idrok manbaiga aylanadi», – deb yozadi.

Til va tafakkurning dialektik birligi, ajralmasligi birining ikkinchisiz mavjud emasligida, biri, tabiiy ravishda, ikkinchisini talab qilishida, biri ikkinchisi orqali namoyon bo‘lishida; ularning dialektik zidligi, ichki qarama-qarshiligi esa tilning moddiy, «tashqi» hodisaligida, tafakkurning esa ruhiy, «ichki» hodisaligida ko‘rinadi, ya’ni til ham, tafakkur ham muayyan bir butunlikning o‘zaro ajralmas va ayni vaqtda o‘zaro zid, qarama-qarshi ikki tomonidir.

O‘z davrining buyuk tilshunosi A.Shleyxer «Qiyosiy-lisoniy tadqiqotlar» va «Nemis tili» asarlarida til va tafakkurni dialektik munosabatda olib, tilni «talaffuz qilingan tovushlar orqali fikr ifodalash» deb ta’riflaydi. «Til bu fikrning tovush orqali ifodalanishidir», – deb yozadi u. Ayni fikrlardan til va tafakkurning o‘zaro bog‘liqligi, «bir butunligi», ajralmas munosabatda ekanligi, shuningdek, tovushning moddiy hodisa sifatida til va nutqning materiali, moddiy asosi, moddiy «quvvati» ekanligi kabi fikrlar, xulosalar kelib chiqadiki, bu o‘z davri uchun yuksak, ilg‘or g‘oyalar edi.

Til va tafakkur munosabati masalasi A.A.Potebnya ta'limotining bosh g'oyasi hisoblanadi, uning asarlarida markaziy o'rinni egallaydi.

A.A.Potebnya til va tafakkur munosabatiga to'xtalar ekan, fikrning hosil bo'lishi va o'zining ifodasini topishi, voqelikka aylanishi faqat til yordamida, til materialida yuz berishini ko'rsatadi. Shuningdek, u tilning faqat tafakkur – fikrlash jarayoni bilangina emas, balki umuman inson psixikasi bilan bog'liqligini qayd etadi.

Olim o'zining lisoniy qarashlarida, ta'limotida tilshunoslik fanining murakkab va muhim masalalari haqida chuqur fikr yuritib, tilshunoslikdagi psixologizm oqimining vakillaridan farqli holda til va tafakkurni o'zaro bog'liq holda oladi, ularning birini ikkinchisidan ajratmaydi. Ayni vaqtda mantiqiy va lisoniy kategoriyalarning ham o'ziga xosligini ta'kidlaydi.

Yuqoridagi talqin va qarashlardan anglashiladiki, til yordamida kishilar fikr almashadilar, o'z istaklarini, hissiyotlarini ifoda qiladilar. Demak, til tafakkur bilan chambarchas bog'liq bo'lib, fikrni moddiylashtiradigan, aniqlashtiradigan, kishilarning fikr almashishlarini ta'minlab beradigan quroldir.

Til va tafakkur bir-birini taqozo etadigan ajralmas hodisadir. Tilsiz tafakkur bo'lmaganidek, til ham tafakkursiz bo'lmaydi.

Tafakkur mavjud, voqelikning, borliqning tasavvur, tushuncha va muhokamadagi faol in'ikos jarayoni, insonning fikrlash qobiliyati; fikrlash, o'ylash, fikr yuritish, muhokama tushunchalarini anglatadi.

Tafakkur inson oliy nerv (asab) tizimining (bosh miyaning) faoliyati bo'lib, so'z, so'z birikmalari va gaplarda, ya'ni tilda o'z ifodasini topadi.

Tafakkurning moddiy qobig'i tildir. Shunday ekan, tafakkur bilan til birini ikkinchisidan ajratib bo'lmaydigan dialektik birlikni tashkil etadi. Lekin ayrim tilshunolar, jumladan, N.Y.Marr til bilan tafakkurni ajratib qo'yadi. U shunday yozadi: «Bo'lajak til tabiiy borliqdan holi bo'lgan, texnikada o'sib borayotgan tafakkurdir» Uningcha, go'yo kishilar kelajakda o'z qobig'idan holi bo'lgan tafakkur bilan ish ko'raverar emish. Bu til va tafakkur munosabatini buzib talqin qilish edi. Oradan uzoq vaqt o'tsa-da, Marr fikrining ro'yobga chiqmagani ham buning yorqin isbotidir.

Ong amalda til shaklida mavjud, demak, til materiallarisiz fikr shakllanmaydi. Bu hol fikrni til bazasidagina o'rganishni taqozo qiladi. Shuningdek, tafakkur ham, til ham borliqdagi narsa-buyum va hodisalar bilan bevosita munosabatda bo'ladi. Garchi til va tafakkur bir-biri bilan bog'liq bo'lgan ajralmas birlikni tashkil qilsada, ularni aynan bir hodisa deb tushunish ham noto'g'ridir.

Til fonetika, grammatika qonunlari asosida tashkil topgan tovushlar tizimi sifatida mavjud bo'lgan material – hodisa bo'lsa, tafakkur mavjud borliqning inson miyasida aks etishining oliy shakli sifatida ideal hodisadir. Til qonunlari bilan tafakkur qonunlarining tuzilishi va rivojlanish xususiyatlari ham bir xil emas. Tilning qurilish qonunlarini grammatika fani o'rganadi. Tafakkur qonunlari va birliklari (tushuncha, hukm) esa mantiq (logika) fanida o'rganiladi. Xullas, til bilan tafakkur bir-biridan ajralmasdir. Lekin til va tafakkurni bir hodisa deb tushunish qanchalik xato bo'lsa, ularni bir-biridan ajratish ham shunchalik xatodir. Til fikrning shakllanishida bevosita ishtirok etuvchi hodisa va vosita hamdir. Rus fiziologi I. P. Pavlovning fikricha, insonning fikrlash jarayonida tilning ahamiyati katta va fikrlar til orqali amalga oshirilishi mumkin.

I. Pavlov ta'limoti bo'yicha inson obyektiv borliqni ikki xil yo'l bilan qabul qiladi:

a) narsa-buyum va hodisalarning kishining sezish organlariga (eshitish, sezish, ko'rish) bevosita ta'siri – birinchi signal sistemasi orqali;

b) so'zlarning ta'siri – ikkinchi signal sistemasi orqali.

Ikkinchi signal sistemasi I. Pavlov fikricha, til tushunchasi bilan teng bo'lib, obyektiv borliqni bilishda muhim ro'l o'ynaydi.

Birinchi signal sistemasi ham hayvonlarga, ham insonlarga xos bo'lsa, ikkinchi signal sistemasi esa faqat insonga xosdir. Demak, obyektiv borliqni o'rganishda tilning tafakkur vositasi sifatidagi roli nihoyatda buyukdir.

Til va tafakkur o'zaro bog'liq, ammo ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga, jihatlariga ham ega.

Til tafakkur bilan bevosita bog'langan. Tilni tafakkursiz, tafakkurni tilsiz rivojlantirib bo'lmaydi.

Inson tafakkur vositasida tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalarning o'xshash va farqli tomonlarini ajratadi, ularni taqqoslaydi, tahlil va sintez qiladi. Bular til vositasida reallashadi, kishilar uchun tushunarli bo'ladi.

Til kishilik jamiyatida eng muhim aloqa vositasi sifatida xizmat qiladigan qurol bo'lib, uning yordamida kishilar fikr almashadilar, o'z istaklarini, hissiyotlarini, kayfiyatlarini ifoda qiladilar. Demak, til tafakkur bilan chambarchas bog'liq bo'lib, fikrni moddiylashtiradigan, reallashtiradigan, kishilarning fikr almashishlarini ta'minlab beradigan quroldir.

Til bo'lmasa, jamiyat a'zolari orasida ijtimoiy aloqa va munosabat ham, odamlar yashayotgan jamiyatning o'zi ham bo'lmas edi. Til vositasida bir-birimizning fikrimizni anglaymiz, kundalik ishlarimizni olib boramiz, narsa va hodisalarning mohiyatini chuqurroq bilib olamiz. Bu jarayon tafakkur yordamidagina amalga oshiriladi. Insonning amaliy faoliyati tafakkursiz kechmaydi.

Til tafakkur bilan mustahkam bog'liq bo'lib, fikrni moddiylashtiradigan, kishilarning fikr almashishlarini ta'minlab beradigan quroldir. Shu jihatdan til va tafakkurni bir-biridan ajratib bo'lmaydigan dialektik birlik deb qarash lozim.

Til abstrakt, umumlashma tafakkurning amalga oshishi va mavjud bo'lishi uchun asosiy vositadir.

Til va tafakkur dialektik aloqada, dialektik birlikdadir. Bu shakl va mazmun munosabatiga ham aloqador. Mazmun qanchalik chuqur va to'g'ri bo'lsa, shakl shunchalik ixcham bo'ladi. Mazmun qanchalik hayotiy bo'lsa, shakl shuncha aniq bo'ladi. Mazmun qanchalik aktual bo'lsa, shakl shunchalik tushunarli bo'ladi.

Umumiylik tafakkurning o'ziga xos belgilaridan biri hisoblanadi. Bu umumiylik buyum va hodisalar turlarining muhim belgilariga, mohiyatiga asoslanadi. Ana shunday umumlashtirish xususiyati tilda ham, so'zda ham mavjud.

Gnoseologik muammo bilan shug'ullanuvchi olimlarning diqqat markazida til va mantiqning o'zaro munosabati masalasi turadi. Ilmiy tadqiqotning metodologiyasiga bog'liq holda til kategoriyasi va mantiq kategoriyalari o'zaro chog'ishtiriladi, tenglashtiriladi yoki qarama-qarshi qo'yiladi.

Grammatik kategoriya bilan mantiqiy kategoriya orasidagi munosabat ham murakkabdir. Grammatik kategoriyalarni mantiqiy kategoriyalarga, mantiqiy kategoriyalarni grammatik kategoriyalarga bo'sundirish yoki ularni qorishtirish mumkin emas. Mantiqiy kategoriyalar til vositalari orqali ifodalangan grammatik kategoriya-ga aylanadi.

Til va tafakkurning aloqasi masalasiga gnoseologik asosda yondashuv so'z va tushuncha, gap va hukm haqida ilmiy izlanish olib borishga sabab bo'ldi.

Til va tafakkur dialektik birlikdadir. Tilni tushuncha bilan bog'lab tekshirish, tilning o'z xususiyatlarini tashlab, uning qonunlarini to'la ravishda tafakkur qonunlari bilan o'lchash, ularni tenglashtirish emas.

Til bilan tafakkur, gap bilan mantiqiy hukm to'la teng kelmaydi. Buni A.A.Potebnya ham ta'kidlaydi: «Grammatik gap mantiqiy hukm bilan butunlay teng va parallel emas».

Hukm tafakkurning borliqni bilish shakllaridan bo'lib, unda predmet, hodisa kabilarning belgilari tasdiq yo inkor yo'li bilan ifodalanadi.

Belgining predmetda borligi yoki yo'qligini, unga xosligi yoki xos emasligini tasdiqlash yoki inkor qilish bilan predmetlarning o'xshashligi yoki farqi ko'rsatiladi. Fikrning hukmdan tashqari so'rash va undash shakllari ham mavjud.

Til va tafakkurning bir-biri bilan bog'liqligi fikrning til orqali ifodalanishidagina iborat emas. Tafakkurning o'zi til bazasida tug'iladi, fikr tilsiz yashamaydi. Bundan tilning tafakkur bilan, gapning fikr bilan o'zaro bog'liqligi anglashiladi.

Tafakkur subyektning faoliyati bo'lishi bilan birga, borliqning – predmet, hodisa va boshqalarning in'ikosidir, obrazidir. Borliqning bu in'ikosi til orqali, uning bir parchasi – gap orqali ifodalanadi.

Til bilan tafakkur, grammatika bilan mantiq bir-biriga bog'liq, lekin ularning har biri o'z xususiyatlariga ega. Mantiqiy va grammatik kategoriyalar bir-biri bilan aloqador, lekin ular doim bir-biriga mos kela bormaydi.

Hukm mantiqiy kategoriya bo'lib, uning ifodalanish shakli gapdir. Lekin gapni hukm bilan tenglashtirib bo'lmaydi.

Tasdiq va inkor hukmning zarur belgisidir.

Hukmning ifodasini darak gaplarda ko'ramiz. Gapning so'roq, buyruq kabi turlarida bunday bevosita ifodalanish aniq ko'rinmaydi.

Hukmni o'rganuvchi mantiqning, gapni o'rganuvchi grammatikaning o'z kategoriyalari mavjud.

Mantiqiy kategoriya hukmda ikki asosiy birlik (subyekt, predikat) va bog'lama mavjud. Bog'lamaning vazifasi subyekt bilan predikat orasidagi aloqani ko'rsatish, predikatdagi belgining hukm predmetiga xos yo xos emasligini – fikrning tasdiq-inkorini belgilashdir.

Grammatik kategoriya sifatida gapda uch asosiy birlik – ega, kesim va ikkinchi darajali bo'lak mavjud.

Gap va hukm bir-biriga mos keladi.

Gap va hukm bir-biriga mos kelmaydi: *Rasm bolalar tomonidan ishlandi*. Bunda ega (rasm) mantiqiy obyekt, ikkinchi darajali bo'lak esa (bolalar) mantiqiy subyekt ko'rsatadi.

Xullas, turli tillarda gapning sintaktik strukturasi turlicha bo'lsa ham, gapning mantiqiy-grammatik jihatdan bo'linishi, fikrning mantiqiy strukturasi barcha tillar uchun universal bo'ladi.

Hamma jonli narsalar ichida faqat odamgina gapirish qobiliyatiga egadir. Hayvonlarda tom ma'nodagi til ham, tafakkur ham yo'q.

Til sistemasining asosiy komponentlari ong, fikr, tafakkur, miya faoliyati bilan, miyaning funktsional hosil bo'lish o'ini bilan bog'liq. Bu jarayon neyrolingvistikaga suyanib ish ko'radi. Neyrolingvistika – tilshunoslikning eng yangi sohasi sifatida ma'lum bo'lib, u miyadagi neyronlarning tilni hosil qilishdagi xizmatini o'rganuvchi sohadir.

Tashqi dunyoning kishiga ta'siri uning miyasida gavdalanadi. Shuning uchun ham kishilar tabiatdagi voqealar, hodisalar haqida ma'lum bir tafakkurga ega bo'lar ekanlar, uni faqat til orqali ro'yobga chiqaradilar va bu haqda boshqalar bilan aloqa bog'laydilar, fikrlashadilar.

Til va tafakkurning eng muhim elementi ichki nutq hisoblanadi. Ichki nutq inson ongi va aqliy faoliyatining asosiy, universal qurolidir, unda fikr va til birgalikda tafakkurning nutq mexanizmini harakatga keltiradi. Ichki nutq inson ongining muhim omillaridan biridir.

Ichki nutqni tekshirish jarayonida tilshunoslik bilan psixologiya fanlarini bir-biriga uzviy bog'laydigan yangi fan – psixolingvistika paydo bo'ldi.

Inson ma'lum tajriba va qoidalar yordamida cheksiz miqdorda yangidan-yangi jumalarni yaratish qobiliyatiga ega. Psixolingvistika fanining asosiy maqsadlaridan biri ana shu qobiliyatning tabiatini va rivojlanish qonuniyatlarini ilmiy o'rganishdir. Shuningdek, bu fan tilning real psixik birligi muammosi, nutq hosil qilish modeli: nutq madaniyati, nutq patologiyasi, fikr va nutq o'rtasidagi o'zaro munosabat, nutq genezisi yoki nutqning paydo bo'lishi kabilarni o'rganadi.

Til va millat, til va xalq, til va shaxs, til va tafakkur, til va jamiyat kabi tushunchalar bir-biridan ajralmas, bir-biriga ma'no jihatdan bog'langan bo'lish bilan birlikda, shu o'rnida bir-birim boyitib, to'ldirib boruvchi hodisalardir.

Kishilar til yordamida fikr almashadilar. Til tafakkur bilan chambarchas bog'liq bo'lib, fikrni moddiylashtiradigan, reallashtiradigan vositadir. Fikr faqat til orqali reallashadi va tilsiz fikr mavjud bo'la olmaydi.

Tafakkur inson oliy nerv sistemasining faoliyati bo'lib, tilda o'z ifodasini topadi. Uning moddiy qobig'i tildir. Ong amalda til shaklida mavjud. Demak, til materiallarisiz fikr yuzaga chiqmaydi. Til bilan tafakkur bir-biri bilan bog'liq bo'lgan ajralmas birlikni tashkil qilsa ham, ular bir xil hodisa emas. Til bilan tafakkur murakkab qarama-qarshiliqlarga boy bo'lgan dialektik birlikni tashkil etadi.

Til fonetika, grammatika qonunlari asosida tashkil topgan material hodisa bo'lsa, tafakkur borliqning inson miyasida aks etishining oliy shakli sifatida ideal hodisadir. Tilning qurilish qonunlari grammatikada o'rganilsa, tafakkur qonunlari va birliklari logikada o'rganiladi. Ularni bir-biriga qorishtirish mumkin emas.

Til bilan tafakkurning aloqasini va shunga bog'liq masalalarni o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi **mentalingvistika** (lot. *mens, mentis* – ong, tafakkur + lingvistika) deb ataladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Til va tafakkur tushunchalari o'rtasida qanday bog'liqlik bor?
2. Alloma va tilshunoslar til bilan tafakkur masalasida qanday fikrlarni bildirganlar?
3. N. Ya. Marning til va tafakkur masalasida qarashlari qanday edi? Bu qarashning xatosi nimada edi?
4. Til va tafakkurning bog'liqligi nimalarda ko'rinadi?
5. Tafakkur birliklariga nimalar kiradi?
6. Tafakkur birliklar qanday til birliklari vositasida ifodalanadi?
7. Mentalingvistika qanday soha?

Dunyoning lisoniy xaritasi. Tillar tasnifi

1. Dunyo tillari.
2. Tillar tasnifi.
3. Tasnif turlari.
4. Tillarning geneologik tasnifi.
5. Til oilalari va qarindosh tillar.
6. Turkiy tillar oilasi.
7. Tillarning morfologik tasnifi.
8. Millatlararo tillar.
9. Xalqaro tillar.

Tayanch soʻz va iboralar: *dunyo tillari, xalqaro tillar, o'lik til, tirik til, davlat tili, rasmiy til, tillar tasnifi, til oilalari, tillarning genisiologik tasnifi, tillarning tipologik tasnifi, amorf tillar, agglyutinativ tillar, flektiv tillar, polisintetik tillar, qarindosh tillar, bobo til, turkiy tillar oilasi, millatlararo tillar, xalqaro tillar.*

Tillar hozirda qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) tirik tillar;
- 2) o'lik tillar.

Hozirgi kunda ma'lum xalq yoki bir necha xalqlar uchun muloqot vositasi bo'lib xizmat qilayotgan tillar **tirik tillardir**. Masalan, *rus, ingliz, qirg'iz, qozoq, o'zbek tili* va boshqalar.

Hozirda hech bir xalq uchun muomala vositasi bo'lib qo'llanmaydigan tillar esa **o'lik tillar** hisoblanadi. *Lotin, sanskrit (qadimgi hind), qadimgi slaviyan, qadimgi turkiy, qadimgi xorazmiy tillari* o'lik tillardir.

Olimlar qadimgi davrlardan boshlab dunyo tillari va ularning tarixi, kelib chiqishi, taraqqiyoti bilan qiziqib keladilar. Tillarning kelib chiqishi, geografik joylashuvi, fonetik, morfologik, grammatik xususiyatlarini hisobga olgan holda guruhlash, til oilalariga ajratish **tillar tasnifi** deyiladi.

Tillar tasnifining ikki asosiy turi mavjud:

1. Geneologik tasnif. Bu tillar orasidagi fonetik, leksik, grammatik o'xshashlikka asoslanadi.

2. Morfologik (tipologik) tasnif. Bu esa tillarning tuzilish tomonidan o'xshashligiga asoslanadi.

Tillarning kelib chiqishi va qarindoshligiga ko'ra oilalarga va guruhlariga ajratilishi **geneologik tasnifdir**. Tillar geneologik tasnif bo'yicha til oilalariga bo'linadi. Kelib chiqish asosining umumiyligi, fonetik, leksik va grammatik jihatdan o'zaro o'xshashligi, yaqinligi bilan izoblanadigan tillar guruhi **tillar oilasi** deyiladi. Tillarning geneologik tasnifini yuzaga kelishi qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Tillarning genealogik tasnifi termini o'rnida ayrim manbalarda **tillarning shajaraviy tasnifi** terminini qo'llash kuzatiladi.¹

Tilshunoslikka oid ilmiy adabiyotlarda dunyo tillarini 16, ba'zi olimlar 20-25 oilaga bo'ladilar. Bizningcha, bpinchi qarash to'g'riroq.

Har bir til oilasi o'nlab tillarni o'z ichiga oladi. Tillarning genealogik tasnifiga ko'ra, qarindosh tillar qarindoshlik darajasiga qarab oilalarga, bir oila doirasidagi qarindosh tillar tarmoqlarga, taqmoqlar guruh va guruhchalarga ajratiladi. Hozirgi zamon tilshunosligida oiladan kattaroq tasnifiy birliklar: til oilalari, makrooilalar va boshqalarni aniqlash, belgilashga urinishlar ham kuzatiladi.

¹ Hojjiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. -- Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. -- B. 105.

Tillarning genealogik tasnifiy birliklari

№	Tasnifiy birliklar
1	Tillar makrooilasi
2	Til oilasi
3	Til tarmoqlari (shaxobchalari)
4	Til gurubi
5	Til guruhchasi
6	Til
7	Lahja
8	Sheva

Jahon tillarining umumiy soni manbalarda 2500 dan 5000 gacha va undan ortiq deb ko'rsatiladi.

Jahon tillari ichida so'zlashuvchilar soniga ko'ra *xitoy, ingliz, rus, ispan, hind, urdu, indonez, arab, bengal, portugal, yapon, nemis tillari* keng tarqalgan tillar hisoblanadi.

So'zlashuvchilar soniga ko'ra dunyoda eng keng tarqalgan tillar:

1. Xitoy tili (1 mlrd. 300 mln.)
2. Ingliz tili (450 mln.)
3. Ispan tili (250 mln.)
4. Hind tili (200 mln.)
5. Arab tili (150 mln.)
6. Bengal tili (150 mln.)
7. Rus tili (150 mln.)
8. Yapon tili (130 mln.)
9. Portugal tili (130 mln.)
10. Nemis tili (100 mln.)

Xalqaro kengashlarda, simpoziumlarda ishlatiluvchi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan rasmiy tan olingan, xalqlararo faol qo'llanuvch tillar **xalqaro tillar** hisoblanadi. Bunga *ingliz, ispan, xitoy, fransuz, rus, arab tillari* kiradi.

Globalashuv davrida ingliz tilining mavqei yanada ortdi. Hozirga kelib ingliz tili eng keng tarqalgan va qulay tilga aylandi.

Hozirgi davrda jahondagi ilmiy va texnikaviy adabiyotlarning o'rta hisobda 80 foizi ingliz tilida chop etiladi. Xalqaro anjumanlar,

kongresslar, sessiyalar, konferensiyalar, suhbatlar, rasmiy muzokaralar va boshqa tadbirlar asosan ingliz tilida olib boriladi. Demak, xalqaro tillar orasida ham ingliz tilining qoʻllanish darajasi keng, mavqeyi juda baland.

Hozirgi vaqtda tarixi oʻrganilib, bir-biri bilan qarindosh ekanligi aniqlangan tillar oilasi quyidagilardan iborat:

I. Hind-yevropa tillari oilasi. Hind-yevropa tillari oilasi – Yevrosiyoda mavjud boʻlgan, keyingi besh asr mobaynida esa Shimoliy va Janubiy Amerika, Avstraliya, qisman, Afrikada ham tarqalgan yirik til oilalaridan biri.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik hind-yevropa tillarini oʻrganish asosida paydo boʻlgan. Shu bois hind-yevropa tillari genetik aloqalariga koʻra tillarning alohida birlashish shakli sifatida faraz qilingan dastlabki til oilasi hisoblanadi. Tilshunoslikda boshqa til oilalarini ajratish, belgilash bevosita yoki bilvosita hind-yevropa tillarini oʻrganish tajribasiga tayanadi.

Hind-yevropa guruhiga quyidagi tillar kiradi:

1) *xett-luviy* yoki *anotoliy* guruhi: *mixxatli xett*, *mixxatli luviy*, *palay tillari*; IX-VIII asrlardagi ieroglifik *xett tili*; miloddan oldingi VII-III asrlarda mavjud boʻlgan *likiy*, *lidiy*, *kariy*, *sidet* va boshqa qadimgi tillar,

2) *hind* yoki *hind-oriy guruhi*. Bular qadimgi *veda tili*, *sanskrit*; oʻrta davrga mansub prakritlar – oʻrta hind tillari: *pali*, *payshchi*, *magadhi*, *apabhransha* va boshqa tillar; yangi davrga mansub *hindiy*, *bihar*, *bengal*, *assom*, *oriy*, *marathiy*, *singal*, *sindhi*, *lendi*, *panjobi*, *rajasthani*, *gujorot*, *khandeshi*, *paxari*, *nepal*, *pariya*, *loʻli tillari*;

3) eroniy guruhdagi tillar ham uch davrga mansub boʻlib, bular quyidagilar: a) qadimgi davrdagi *avesto tili*, *qadimgi fors*, *midiy*, *skif tillari*;

b) oʻrta eroniy davr: *oʻrta fors (pahlaviy)*, *parfiya*, *sugʻd*, *xorazmiy*, *baqtriya*, *alan tillari*;

d) yangi eroniy davr tillari: *fors (forsiyi dariy)*, *tojik*, *pushtu (pashtoʻ, afgʻon)*, yozuviga ega boʻlmagan *luriy* va *baxtiyoriy lahjalari*, *baluj (baluch)*, *tot*, *tolish*, *gilon* va *mozandoron*, *Markaziy* va *Gʻarbiy Eron lahjalari*, *parachi*, *ormuri*, *qumzori*, *munjon*, *yagʻnob*, *osetin tillari* va koʻplab *pomir tillari*;

- 4) *to'xar guruhi*;
- 5) *arman (qadimgi va yangi) tili*;
- 6) *frigiya tili*;
- 7) *frakiya tili*;
- 8) *illiriy guruhi*;
- 9) *alban tili*;
- 10) *venet tili*;

11) *yunon (grek) guruhi*: asl yunon, Gomer dostonlari tili, o'rtta grek tili kabi o'lik hamda yangi, zamonaviy *grek tilini* qamrab oladi;

12) *italiy guruhi* qadimgi davrdagi *lot. tilini, osk, falisk, umbr, sikul tillarini* hamda yangi davrdagi *roman tillarini* qamrab oladi; roman guruhi *fransuz, oksitin, ispan, katalan, galitsiya, portugal, italyan, sard, reto-poman, rumin, moldovan, arumin* tillaridan iborat;

13) *kelt guruhi*: *gall (o'lik), uels, breton, korn (o'lik), irland, shotland (gel), kelt, keltiber, men (o'lik)* va boshqa tillar kiradi;

14) *german guruhi*, o'z navbatida, uch guruhga bo'linadi: a) *sharqiy german guruhi*: *got, vandal, burgunt (o'lik tillar)*; b) *g'arbiy german guruhi*: *yuqori nemis, nemis, idish (yangi yahudiy), quyi nemis, niderland (golland), flamand, afrikaans (bur), qadimgi ingliz (o'lik), ingliz, friz tillari va shimoliy german (island, dan, shved, norveg guruhchalari*;

15) *boltiqa guruhi g'arbiy boltiq (prus, yatvyaj (sudav), galind (golyad), shalav kabi o'lik tillar) va sharqiy boltiq (litva, latish (tirik tillar) kursh, selon (o'lik tillar) guruhchalariga* ajraladi;

16) *slavyan guruhi* ham uch guruhchaga bo'linadi: a) *jamubiy slavyan tillari guruhchasi (eski slavyan (o'lik) va tirik: bolgar, makedon, serb-xorvat, sloven tillari)*;

b) *g'arbiy slavyan tillari guruhchasi (chex, slovak, polyak, kashub)*;

d) *sharqiy slavyan tillari guruhchasi (rus, ukrain, belorus tillari) kabi*.¹

II. Xitoy-tibet tillari // sin-tibet tillari oilasi jahondagi eng yirik til oilalaridan biri; XXR, Myanma (Birma), Nepal, Butanda va Hindistonning shimoliy qismi tay-xitoy va tibet tiharqiy qismida

¹ Hind-Yevropa tillari tasnifi quyidagi manbalar asosida tayyorlandi: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. - Toshkent. 2000-2005. - 1-11- jildlar.

tarqalgan 100 dan ortiq qabilaviy va milliy tilni o'z ichiga oladi. Xitoy-tibet tillarida so'zlashuvchilar umumiy soni so'ngi ma'lumotlarga ko'ra, 1 milliard 360 milliondan ortiq (shundan 1 milliard 320 milliondan ortiqroq kishi xitoy tilida so'zlashadi).

Xitoy-tibet tillari o'rniga qarab quyidagi ikki asosiy tarmoqqa ajratiladi:

1) *xitoy tillari tarmog'i*;

2) *tibet-birma tillari tarmog'i*.

Ba'zi tasniflarda *dungan tili* ham xitoy tillari tarmog'iga mansub deb qaraladi. Ayrim manbalarda birinchi tarmoq *tay-xitoy guruh*i deb ham yuritiladi.

Tay-xitoy guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *xitoy tili*. Xitoy Xalq Respublikasining (poytaxti Pekin) rasmiy davlat tili bo'lib, bu tilda 1 milliard 320 milliondan ortiqroq kishi so'zlashadi. Xitoy tili, shuningdek, Indoneziya, Kambodja, Laos, Vetnam, Myanma, Malayziya, Tailand, Singapur, Bruney, Syangan, Aomin, Filippin, Yaponiya, Koreya va dunyoning boshqa mamlakatlarida tarqalgan. BMTning rasmiy va ishchi tillaridan biri.

Xitoy tili bir necha mustaqil dialektlarga bo'linadi. U juda qadimgi (eramizdan ikki yarim ming yil burungi) tillardan biri bo'lib, boy yozuv-yodgorliklariga egadir.

b) *dungan tili*. Bu tilda so'zlashuvchilarning soni 3,5 million kishidan ortiq bo'lib, ular, asosan, Xitoy Xalq Respublikasida yashaydi;

g) *vetnam tili*. Vetnam Xalq demokratik Respublikasining (poytaxti Xanoy) davlat tili bo'lib, bu tilda 30 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

d) *tay (siam) tili*. Taylandning (poytaxti Bangkok) davlat tili bo'lib, bu tilda 46 millionga yaqin kishi so'zlashadi.

2. *Tibet-birma tillari tarmog'i*. Bu tilda so'zlashuvchilarning umumiy soni 70 million kishiga yaqin. Tibet-birma tillari asosan, Myanma, Xitoy, Hindiston va Nepalda tarqalgan. Tibet-birma tillari tarmog'i *lolo-birma*, *tibet*, *kukinaga*, *karen*, *sharqiy himolay*, *g'arbiy himolay* kabi bir necha asosiy guruhlariga bo'linadi.

Tibet-birma tillari tarmog'idagi keng tarqalgan asosiy tillar quyidagilar:

a) *birma tili* – Myanma (sobiq Birma) davlatining (poytaxti Rangun) rasmiy tili (35 millionga yaqin kishi so‘zlashadi);

b) *tibet tili* – asosan, XXRda, qisman, Nepal, Butanda, Hindistonning Kashmir hududida tarqalgan (6 millionga yaqin kishi so‘zlashadi);

d) *karen tillari* – Myanma va Tailandda tarqalgan (3,5 milliondan ortiq kishi so‘zlashadi);

e) *xani* – XXRda tarqalgan (1,5 millonga yaqin kishi so‘zlashadi);

f) *manipuri* – Hindistonning Assom va Tripuri shtatlarida tarqalgan (1 million 300 mingga yaqin kishi so‘zlashadi);

g) *bodo (kachari)* – Hindistonda tarqalgan (800 ming kishi so‘zlashadi);

h) *garo* – Hindistonda tarqalgan (800 ming kishi so‘zlashadi) va *szinpo, lisu, nevar, gurun tillari*.

III. Som-hom tillari oilasi. Bu til oilasini manbalarda *hom-som, xom-som* tarzida berishlar ham kuzatiladi. Bizningcha, *som-hom tillari oilasi* varianti to‘g‘ri.

Som-hom tillari qo‘llanish hududiga nisbat berib, **Afrika-Osiyo tillari // Afroosiyo tillari** deb ham ataladi. Som-hom tillari Afrikaning Atlantika okeani qirg‘ogi va Kanar orollaridan Qizil dengiz qirg‘ogigacha bo‘lgan shimoliy qismida, G‘arbiy Osiyo hamda Malta orollarida tarqalgan. Bu tillarda so‘zlashuv-chilarning umumiy soni 320 million kishidan ortiq.

Bu tillar quyidagi 5 tarmoqqa bo‘linadi:

1) **som tillari tarmog‘i:** *finikiy, oromiy, ugarit, qadimiy yahudiy, nabotiy, falastin (o‘lik tillar), arab, malta, amxara, ivrit* va kam sonli aholi so‘zlashadigan *mehriy, jibboliy, so‘qo‘tra, tigray, tigre, argobba tillari*;

2) **Misr tarmog‘i:** qadimgi *misr* hamda *qibtiy (kopt – XVII asrda iste‘moldan chiqqan, lekin hozirgacha Misrdagi pravoslav cherkovining ibodat tili)*;

3) **barbar-liviy tarmog‘i:** barbar xalqlarining *tashelxit, tuareg tillari, zenit tillari, zenaga, tamazigxit* va boshqa tillar;

4) **kushit tarmog‘i:** *somali, oromo, badaviya, sidamo, afar-saxo* kabi 50 dan ortiq til va lahjalar;

5) *chad tarmog'i: g'arbiy chad, markaziy chad, sharqiy chad guruhiga* mansub tillari.

Som-hom tillari oilasida *som tarmog'iga* mansub *arab tili* keng tarqalgan tildir. *Arab tili* Yaqin va O'rta Sharq hamda Afrika shimolidagi yigirmadan ortiq mamlakatning davlat tilidir. Bu tilda 200 milliondan ortiqroq kishi so'zlashadi.

IV. Turkiy tillar oilasi. Turkiy tillar oilasiga quyidagi tillar kiradi: *qirg'iz, qozoq, turkman, usmonli turk, ozarbayjon, qoraqalpoq, uyg'ur, boshqird, tatar, chuvash, yoqut, qorachoy, balqar, tuva, oltoy, xakas, gagauz, shor, karaim, qo'miq, no'g'ay, ayrot, karagas va o'zbek tili.* Mazkur tillar bir oilaga mansubligiga ko'ra qarindosh tillar hisoblanadi.

Ma'lum tillarning paydo bo'lishi va shakllanishi uchun manba, asos bo'lgan til **bobo til** hisoblanadi. Masalan, turkiy tillar oilasi uchun asos til hisoblanadigan, V-VIII asarlarda qo'llangan, bizgacha qadimgi turkiy yodgorliklar hisoblanmish Bilga hoqon, Kultigin, To'nyuquq bitigtoshlari, ya'ni Urxun-Enasoy (runiy) yozuvi vositasida yetib kelgan **qadimgi turkiy til** bobo tildir.

Turkiy xalqlar, asosan, MDH hududidagi Ozarbayjon, Turkmaniston, Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston Respublikalarida va Turkiya, Sharqiy Turkiston, Yevropa, Afrika, Avstraliya, Amerika kabi xorijiy mamlakatlarda yashaydi.

Hozirgi turkiy tillar tarkibiga O'rta Osiyo, Qozog'iston va Sharqiy Turkistondagi *o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman va uyg'ur tillari*; Kavkazdagi *ozarbayjon, qo'miq, qorachoy-balkar, turixman, gagauz va no'g'ay* kabi tillar; Volgabo'yi va Uraldagi *tatar, boshqird va chuvash tillari*; Sibirdagi *yoqut (saxa), tuva, to'fa, xakas, kangmaji, shor, chulim tillari*; Ukraina, Moldova va Gruziyadagi *urum, qrim va qarayim tillari*; Turkiya va Bolqondagi *turk tili* kiradi. Shunday qilib, turkiy tillar oilasi yuzga yaqin jonli tillarni o'z ichiga oladi. Butun dunyoda turkiy tillarda bir necha yuz million kishi gaplashadi. Turkiy tili aholi Uzoq Sharqdan Markaziy Yevropagacha, Taymir yarimorolidan Bolqon yarimoroligacha tarqalgan.

Turkiy tillar oilasi 6 ta guruh va guruhchalarga bo'linadi. O'zbek tili o'ziga eng yaqin bo'lgan uyg'ur tili bilan bu oilaning qarluq guruhini tashkil etadi. Ammo hozirgi o'zbek tilida qarluq

lahjasidan tashqari, qipchoq lahjasi va o'g'uz lahjasi xususiyatlari ham mujassamlashgan, chunki hozirgi o'zbeklar tarkibida qipchoq va o'g'uz guruhlarining vakillari ham bor.

Turkiy xalqlar ichida o'zbeklar eng ko'p sonni tashkil etadi. O'zbeklar O'zbekiston respublikasidan tashqari, Qirg'iziston, Qozog'iston, Turkmaniston, Tojikiston respublikalarida, shuningdek, Xitoy Xalq respublikasining Sinszyan viloyatida, Afg'oniston Respublikasida, Epon va Turkiyada ham yashaydilar. Yuqoridagi ma'lumotlar turkiyzabon xalqlar yashaydigan hududlar geografiyasi kengligidan dalolat beradi.

Turkiy tillar oilasiga mansub tillarning tarqalish areali va ularda so'zlashuvchilar miqdori quyidagicha:

a) *ozarbayjon tili*. Bu tilda so'zlashuvchilarning soni 15 milliondan oshadi. Bulardan 9 milliondan ko'prog'i Eronda, 6 milliondan ko'prog'i esa Ozarbayjonda yashaydi. Bu til Ozarbayjon Respublikasining (poytaxti Boku) davlat tilidir;

b) *turk (usmonli turk) tili*. Bu til Turkiyaning davlat tili bo'lib, unda 40 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

d) *turkman tili*. Bu til Turkmaniston Respublikasi (poytaxti Ashxobod) davlat tili bo'lib, unda 2 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

e) *o'zbek tili*. Bu til O'zbekiston Respublikasining davlat tili bo'lib, unda 16 milliondan ortiq kishi so'zlashadi;

f) *qozoq tili*. Bu til Qozog'iston respublikasining davlat tili bo'lib, unda 10 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

g) *qirg'iz tili*. Bu til Qirg'iziston Respublikasining (poytaxti Bishkek) davlat tili bo'lib, unda 1,5 milliondan ortiq kishi so'zlashadi;

h) *tatar (Qozon tatarlari) tili*. Bu til Tatariston Respublikasining asosiy davlat tili bo'lib, unda so'zlashuvchilar 6,5 milliondan ortiqdir;

i) *uyg'ur tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 5 milliondan ortiqroq bo'lib, ular asosan Xitoy Xalq Respublikasining Sin szan-uyg'ur avtonom tumanida yashaydilar;

j) *chuvash tili*. Bu til Chuvash Respublikasida yashovchi xalqning tili bo'lib, unda 1,5 milliondan ko'prog'i kishi so'zlashadi;

k) *boshqird tili*. Bu til Boshqirdiston respublikasida yashovchi asosiy xalqning tili bo'lib, unda 1 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

l) *yoqut tili*. Bu til Yoqutiston respublikasida yashovchi xalqning tili bo'lib, unda 300 mingdan ko'p kishi so'zlashadi;

m) *qoraqalpog tili*. Qoraqalpog'istonda yashovchi xalqlarning tili bo'lib, unda 200 mingdan ortiq kishi so'zlashadi;

n) *tuva tili*. Tuva respublikasida yashovchi asosiy xalqning tili bo'lib, unda 150 mingdan ko'proq kishi so'zlashadi.

Shuningdek, qo'miq tili (310 ming kishi so'zlashadi), qorachoy tili (100 mingcha kishi so'zlashadi), balqar tili (50 ming kishi so'zlashadi), xakas tili (60 ming kishi so'zlashadi) va yana bir qancha boshqa tillar hamda o'lik tillardan o'rxo'n, pechena, qipchoq, qadimgi uyg'ur, bulg'or va xazar tillari ham turkiy tillar oilasiga kiradi.

V. Mo'gul tillari oilasi. Mo'gul tillarida so'zlashuvchilarning umumiy soni 7 million kishidan iborat.

Mo'g'ul tillari guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *xalxa-mo'g'ul tili* va *xalxa-mongol tili*. Mo'g'uliston Respublikasining (poytaxti Ulan-Bator) rasmiy tili bo'lib, bu tilda 5 milliondan ortiqroq kishi so'zlashadi. Bu tilda so'zlashuvchilarning bir qanchasi Xitoy Xalq Respublikasida Ichki Mongoliya hududida ham qabilalar tili sifatida qo'llanadi,

b) *buryat tili*. Buryatiya respublikasida yashovchi asosiy xalqning tili bo'lib, bu tilda 500 mingdan ortiqroq kishi so'zlashadi;

d) *qalmoq tili*. Rossiya Federatsiyasining Qalmog'iston Respublikasida, Astraxan va Rostov viloyat hamda Stavropol o'lkasida, qisman XXR va Qirg'izistonda tarqalgan. Qalmog'iston Respublikasining davlat tili. Qalmoq tilida so'zlashuvchilarning umumiy soni 180 ming kishiga yaqin.

VI. Tungus-manjur tillari. Tungus-manjur tillariga Sibir va Uzoq Sharqdagi yaqin qarindosh tillar kiradi. Bu tilda so'zlashuvchilarning umumiy soni 70 ming (RF da 60 ming).

Tungus-manjur tillari RFning O'rta va Sharqiy Sibirdagi tayga hududlarida, Xitoyning shimoliy-sharqida, Sintszyan-Uyg'ur muxtor rayonida, Mongoliyaning Bargi tumanida tarqalgan. Tungus-manjur tillari adabiyotlarda 3, ayrimlarida 5 va boshqa bir o'rinda 11 turmoqqa ajratiladi

Ana shu tarmoqlar quyidagi tillarni o'z ichiga oladi:

a) *evenk tili*. Rossiya Federatsiyasining Evenk milliy okrugida hamda mamlakatimizning shimoli-sharqiy tumanlarida yashovchi xalqning tili bo'lib, bu tilda 20 mingga yaqin kishi so'zlashadi;

b) *even tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 10 mingcha kishi bo'lib, ular asosan Rossiya Federatsiyasining Even, Oxot, Chukotka, Koryak milliy okruglarida yashaydi.

d) *manjur tili*. Xitoy Xalq Respublikasining Shimoli-Sharqiy qismida yashovchi xalqning tili bo'lib, bu til hozir o'lik tillar qatoriga o'tyapti;

e) *nanay tili*. Rossiya Federatsiyasining Quyi Amur milliy okrugida yashovchi xalqning tili bo'lib, bu tilda 8 ming kishi so'zlashadi.

Udey, ulq, oroch tillari ham manjur guruhiga kiradi.

VII. Kavkaz tillari oilasi (Iboriy-kavkaz tillari). Kavkaz tillari Kavkazdagi 50 ga yaqin tillarning majmui. Kavkaz tillari Shimoliy Kavkaz, Turkiyada va kichik guruhlar Suriya, Eron va ba'zi Yaqin Sharq mamlakatlarida tarqalgan. Kavkaz tillari 3 guruhga bo'linadi:

1) abxaz-edigey (G'arbiy Kavkaz) guruhi:

a) *abxaz tili*. Bu til Abxaziya Respublikasida yashovchilarning xalq tili bo'lib, bu tilda 70 mingdan ko'proq kishi so'zlashadi;

b) *abaza tili*. Bu til Cherkas Avtonom Respublikasida yashovchi xalqlarning davlat tili bo'lib, bu tilda 25 mingga yaqin kishi so'zlashadi;

d) *adigey tili*. Bu til Adigey va Qorachoy-Cherkasiya Respublikalarida yashovchi adigey xalqining tili bo'lib, bu tilda 80 mingdan ortiq kishi so'zlashadi;

e) *kabardin-cherkes tili*. Bu til Kabarda-Balkariya va Cherkas Respublikalarida yashovchi xalqlarning davlat tili bo'lib, bu tilda 250 mingdan ortiq kishi so'zlashadi.

2) kartvel (Janubiy Kavkaz) guruhi:

a) *chechen tili* (bu til Chechen Respublikasida yashovchi xalqlarning davlat tili bo'lib, unda 500 mingga yaqin kishi so'zlashadi);

b) *ingush tili* (bu tilda 100 mingdan ko'proq kishi so'zlashadi, ular Ingush respublikasida yashaydi);

d) *bashi tili* (bu tilda soʻzlashuvchilar Chechen va Ingush Respublikalarida yashaydi);

e) gruzin tili (Gruziya Respublikasining (poytaxti Tbilisi) davlat tili boʻlib, bu tilda 3917.7 ming kishi soʻzlashadi). Shuningdek, 110 ming kishi soʻzlashadigan *chan tili*, 290 ming kishi soʻzlashadigan *migrel tili* va 15 ming kishi soʻzlashadigan *svan tili* ham janubiy guruhga kiradi.

3) *nax-dogʻiston (Sharqiy Kavkaz) guruhi*. Bu guruh *Dogʻiston tillar guruhi* deb ham ataladi. Dogʻiston tillarida soʻzlashuvchi elatlar Dogʻiston, Shimoliy Ozarbayjon, Gruziyaning ayrim hududlarida, Checheniston, Ingushiya hududlarida tarqalgan. Bu tillarda soʻzlashuvchilarning aksariyati Dogʻiston Avtonom Respublikasida yashaydi.

Dogʻiston tillar guruhi quyidagi ayrim guruhchalarga boʻlinadi:

a) *avar-andidoy (sez)guruhchasi*. Bu tilda 300 mingga yaqin kishi soʻzlashadi. Bu guruhga *avar, and, botlix, karatin, axvax, bagulal, tindin, chamalin, godoberi, didoy(sez, xvarshi, ginux, bejitin, gunzub)* tillari kiradi;

b) *dargʻin tili*. Bu tilda 160 ming kishi soʻzlashadi;

d) *lazgin tillari*. Bu tilda 230 mingga yaqin kishi soʻzlashadi;

e) *tat tili*. Bu tilda 70 ming kishi soʻzlashadi;

Bulardan tashqari, nufuzi kam boʻlgan bir qancha tillar ham Dogʻiston guruhiga kiradi.

VIII. Fin-ugor tillari oilasi. Ayrim tilshunoslar fin-ugor tillarini guruh hisoblab, *samodiy tillari* bilan *ural tillari birlashmasini* tashkil etadi deb hisoblaydilar.

Fin-ugor tillari manbalarda 5 guruhga ajratiladi:

1) **boltiqboʻyi-fin guruhi:** *fin, ijoj, karel va veps tillari shimoliy guruhchani; eston, vod, liv tillari janubiy guruhchani* tashkil etadi;

2) **volga guruhi:** *maryt tili, mordva tillari;*

3) **perm guruhi:** *udmurt, komi-ziryan, komi-permyak tillari;*

4) **ugor guruhi:** *xanti va mansi tillari, venger tili;*

5) **saam guruhi:** *garbiy va sharqiy lahjali saam tillari.*

Samodiy tillari anʼanaviy tarzda 2 tarmoq yoki guruhga boʻlinadi: .

1) shimoliy samodiy tillar guruhi: *nenets, nganasan, enst tillari*;

2) janubiy samodiy tillar guruhi: *selkup* va yaqinda yo'qolgan *kamasin tili*.

IX. Niger-kordofan tillari makrooilasi. Mazkur tillar makrooilasi ikki oilaga bo'linadi:

1. Niger-kongo tillari oilasi. Niger-kongo tillari Afrikaning Sahroi Kabir janubrog'dagi katta hududda (Markaziy Sudan, Sharqiy va Janubiy Afrikaning ba'zi mintaqalari bundan mustasno) keng tarqalgan. Bu tillarda 350 milliondan ortiq kishi so'zlashadi.

Niger-kongo tillari amerikalik tilshunos J.Grinberg tasnifi bo'yicha 6 ta kichik oilaga bo'linadi:

1) *g'arbiy atlantika tillari*;

2) *mande tillari*;

3) *gur (volta) tillari*;

4) *kva (gvineya) tillari*;

5) *benue-kongo tillari*;

6) *adamaua-sharqiy tillari*.

Niger-kongo tillari oilasiga *akan, bamana, volof, zande, igbo, yoruba, lingala, malinke, nyanja, rundi, sango, suaxili, fula, shona, eve* kabi 2,5 milliondan 20 milliongacha kishilar so'zlashuvchi tillar kiradi.

2. Kordofan tillar oilasi. Sudanning sharqidagi va Kordofan tog'li o'lkasidagi kichkina hududda tarqalgan. Kordofan tillari 5 guruhga bo'linadi va 30 dan ortiq tilni o'z ichiga oladi.

X. Sudan tillari. Sudan tillari Sahroi Kabirning janubidagi huddudan g'arbda, Gvineya qirg'oqlaridan sharqda Efiopiya tog'liklarigacha tarqalgan. Demak, sudan tillarida so'zlashuvchilar Afrikada yashaydi.

Sudan tillar to'rt yirik guruhga bo'linadi:

a) *nigrit tillari*;

b) *mande tillari*;

d) *turkumli tillar*;

e) *ichki Sudan tillari*.

Chunonchi, nil-chad, nil-abissan, nil-ekvator, kardofan, nil-kongo, ubang, shor niger-chad, niger-kamerun, quyi-niger, dago-mey, niger-latgal, liberi va senegal gviney guruhlari kabi.

X. Indeys tillari oilasi. Amerika tub aholisining tili. Bu tillarda 35 mln. ga yaqin kishi so'zlashadi (1992).

Indeys tillari oilasi tugal tadqiq etilmagan, genetik aloqalari xususida to'liq va aniq ma'lumotlar yo'q. Indeys tillari oilasi *na-dane, alkonkin-ritvan, pentuan, xokultek, kado-irokaz, siu, yuto-atstek, maya-soke. chibcha. aravak* kabi 14 ta guruhga bo'linadi.

XI. Malay-polinez tillari oilasi// Avstronez tillari oilasi. Bu tillarda so'zlashuvchi kishilar soni hali yaxshi aniqlanmagan.

Avstronez tillari oilasi quyidagi 4 guruhga bo'linadi:

- 1) *indonez guruhi;*
- 2) *polinez guruhi;*
- 3) *melenez guruhi;*
- 4) *mikronez guruhi.*

Bu tillarning o'zagini *malay-polinez tillari* tashkil etadi. Shu bois bu til oilasi *malay-polinez tillari oilasi* deb ham yuritiladi. Umuman, malay-polineziya tillarida 90 milliondan ortiq kishi so'zlashadi. Shuningdek, madura, bali, yavan, tagalog, maori, samoa va uvea kabi bir qancha tillar ham shu oilaga kiradi.

XII. Paleoosiyo tillari. Genetik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lmagan chukcha-kamchatka tillari, eskimos-aleut tillari, yenisey tillari, yugakir-chuvan tillari va alohida nivx tilini birlashtiruvchi, shartli belgilangan til oilasi.

Bu tillarda so'zlashuvchilar Rossiya Federatsiyasining shimoli-sharqida yashaydi.

Paleoosiyo tillari ikki guruhga bo'linadi:

1. *Chukot guruhiga* chukot tili (1,5 ming kishi so'zlashadi), koryak tili (7 ming kishi so'zlashadi), kamchadal tili (2,5 ming kishi so'zlashadi) kiradi.

2. *Sibir guruhiga* odul tili (ming kishi so'zlashadi), nivx tili (4 ming kishi so'zlashadi), ket tili (2 ming kishi so'zlashadi) kiradi.

Eskimos-aleut guruhi. Bu tillar guruhiga: eskimos va aleut tillari kundi Eskimos til Chukotka muxtor okrugida va Magadan viloyatining janubi-sharqida, AQSHda Alyaska va unga yaqin orollarda, Kanadada va Grenlandiyaning shimoliy hududlarida tarqalgan. Eskimos tilda so'zlashuvchilarning umumiy soni 115 ming.

Aleut tili (bu tilda soʻzlashuvchilar Komandor va Aleut orollarida yashaydi) kiradi.

XIII. Bantu (benue-kongo) tillari. Bu tillarda soʻzlashuvchilar Markaziy va Janubiy Afrikada yashaydi. Bu tillarda 150 milliondan ortiq kishi soʻzlashadi.

Bantu tilining eng koʻp tarqalganlari: niyamvezi, sukuma, kikuyyu, kamba, kongo, ngala, luba, mbundu, rundi, ruanda, ganda, kosa, zulu, duala, evondo, bulu, suto, chuana, shona tillar guruhi va boshqalardir.

XIV. Papuas tillari. Papuas tillari – Yangi Gvineya orolida va Tinch okeanining bir qancha boshqa orollarida tarqalgan tillar guruhi va yakka-yakka tillarning umumlashma nomi. Bu tillar hali yaxshi oʻrganilmagan.

Papuas tillarining umumiy soni 750 tadan 1000 tagacha yetadi, ularda soʻzlashuvchilarning umumiy soni 5 million kishiga yaqin. Ularning malay-polinez va Avstraliya tillari bilan qarindoshligi taxmin qilinadi. Dastlabki maʼlumotlarga koʻra, papuas tillari 12 ta guruhga ajratiladi. Ulardan yirigi Yangi Gvineya hududini qamrab oluvchi fila (yun. *phyle* – qabila) guruhidir.

XV. Dravid tillari oilasi. Dravid tillariga quyidagi tillar kiradi:

a) *tamil tili.* Bu tilda soʻzlashuvchilar 3,5 millionga yaqin boʻlib, ular Hindistonning janubi-sharqida va Seylon orolining shimolida yashaydi;

b) *malayalam tili.* Bu tilda soʻzlashuvchilar 13 milliondan koʻproq kishi boʻlib, ular Hindistonning janubi-gʻarbida yashaydi;

d) *kannara tili.* Bu tilda soʻzlashuvchilar 14,5 million kishi boʻlib, ular Gʻarbiy Hindistonda yashaydi;

e) *telugu tili.* Bu tilda soʻzlashuvchilar 31 million kishi boʻlib, ular Hindistonning janubi-sharqida yashaydi;

f) *braxun tili* (260 mingga yaqin kishi soʻzlashadi) va boshqa bir qancha kichik tillar dravid tillar oilasiga kiradi.

XVI. Avstraliya tillari oilasi. Bu oilaga garade, narineri, mudura, aranda, vadyug va boshqa qabilalarning tili kiradi. Bu tillar oilasi yaxshi oʻrganilmagan.

XVII. Paleoafrika tillari oilasi. Bu tillarda soʻzlashuvchilar ham Afrikada yashaydi. Ular ikki guruhga yaʼni bushmen va gottentog tillari guruhiga boʻlinadi.

XVII. Amerika hindularining tillari. Amerika hindularining tillari 200 dan oshiq boʻlib, ular uch guruhga:

- 1) *Shimoliy Amerika;*
- 2) *Markaziy Amerika;*
- 3) *Janubiy Amerika* guruhlariga boʻlinadi.

XVIII. Austr-Osiyo tillari. Bu tillarga: mon-kxmer (6 millionga yaqin kishi soʻzlashadi), bunda (6 milliondan koʻp kishi soʻzlashadi), malakk, markaziy va janubi-sharqiy tillar guruhi kiradi.

XIX. Hech qanday tillar guruhiga kirmagan Uzoq Sharq tillari:

1) *yapon tili.* Yaponiyaning (poytaxti Tokio) davlat tili boʻlib, bu til, asosan Yaponiyada, shuningdek, Osiyo, Amerika va Yevropaning bir qancha mamlakatlari (AQSh, Kanada, Braziliya, va boshqa)da, Avstraliyada tarqalgan. Soʻzlashuvchilarning umumiy soni 126 million kishidan ortiqroq;

2) *ryukyu tili.* Bu tilda soʻzlashuvchilar Ryukyu orolida yashaydi;

3) *koreys tili* – Koreya Xalq Demokratik Respublikasining (poytaxti Pxenʼyan) va Koreya Respublikasining (poytaxti Seul) rasmiy tili. Bu tilda 60 million kishi soʻzlashadi. Oltay tillariga, baʼzan tungus-manjur tillariga kiradi, deb taxmin qilinadi. Uning genetik jihatdan boshqa tillar bilan bogʻliqligi aniqlanmagan;

4) *ayn tili* – Yaponiyaning shimolidagi Xokkaydo orolida yashaydigan xalq tili. Bu tilda soʻzlashuvchilar 20 mingga yaqin;

5) *bask tili* – Basklar (Euskadi) mamlakatining (ispan tili bilan bir qatorda) rasmiy tili. Bask tilida 1,25 million kishi soʻzlashadi.

XX. Burjaski tili. Bu til ham hech qaysi til guruhiga kirmaydi. Bu tilda soʻzlashuvchilar 30 mingga yaqin kishi boʻlib, ular Hindistonning shimolida, Qorakorum dovonlarida yashaydi.

Tillarning grammatik shakl hosil qilish usullarida farq qilishiga koʻra guruhlariga ajratilishi **morfologik (tipologik) tasnif**.

Morfologik tasnifga koʻra tillar quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. Amorf tillar.

2. Agglyutinativ tillar.
3. Flektiv tillar.
4. Polisintetik tillar.

Affikslarga ega bo'lmagan, so'zlar orasidagi grammatik aloqalar bitishuv yo'li bilan yoki yordamchi so'zlar vositasida ifodalanadigan tillar **amorf** (yun. *amorphos* - shaklsiz, shaklga ega bo'lmagan) **tillar** hisoblanadi. Masalan, xitoy tili.

So'z yasalishi va shakli yasalishi agglyutinatsiya yo'li bilan, ya'ni so'zning asosiga turli affikslarni ketma-ket qo'shish orqali hosil bo'ladigan tillar **agglyutinativ tillardir**. Masalan, *fin-ugor tillari, turkiy, jumladan, ozbek tili*.

Agglyutinativ tillarning xususiyati shuki, affikslar bevosita asosga qo'shiladi. Morfologik tasnifga ko'ra yapon, manjur, dravid, fin-ugor tillari qatori tupkiy tillar ham agglyutinativ tillar guruhiga kipadi.

Flektiv tillar. Grammatik ma'nolar fleksiya (*lot. flexio* -- *egish, burish; o'zgarish*) yo'li bilan, ya'ni bir shakl vositasida ifodalanadigan tillar **flektiv tillar** bo'lib, ularga *hind-evropa va som-xom oilalariga* mansub tillar kiradi. Bunday tillar affikslarni asosga birikib ketishi bilan tavsiflanadi.

Polisintetik tillar. So'z gap tarkibida o'ziga xos strukturaga ega bo'luvchi tillar. Mas., *ba'zi hindu tillari*.

Bir mamlakat, davlatda turli millat vakillari tomonidan muloqot, aloqa vositasi sifatida foydalaniladigan til **millatlaro aloqa tili** hisoblanadi.

Millatlararo aloqa vositasi sifatida tavsiya etiladigan sun'iy tillar **xalqaro tillardir**.

Turli xalqlarning aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladigan tillar xalqaro tillardir. Xalqaro tillar ikkiga bo'linadi:

- 4) tabiiy xalqaro tillar;
- 5) sun'iy xalqaro tillar.

Xalqaro kengashlarda, simpozium, anjumanlarda qo'llanadigan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, YUNESKO tomonidan rasmiy tan olingan tillar xalqaro tillar hisoblanadi. Hozirgi kunda *ingliz, ispan, xitoy, fransuz, rus, arab tillari* Birlashgan Millatlar Tashkilotining rasmiy va ishchi tillari bo'lganligi bois xalqaro tillardir.

Nazorat uchun savollar:

1. Tillar tasnifi deganda nimani tushunasiz?
2. Tillar tasnifining qanday turlari bor?
3. Tillar hozirda qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
4. «Tirik» va «o'lik» til tushunchalarini izohlang.
5. Qaysi «o'lik» tillarni bilasiz ?
6. Tillarning geneologik tasnifi qanday tamoyillarga asoslanadi?
7. Qanday tillar qarindosh tillar hisoblanadi?
8. Til oilasi tushunchasini izohlang.
9. Dunyodagi tillar geneologik tasnifga ko'ra qanday til oilalariga ajratiladi?
10. Tillarning morfologik (tipologik) tasnifi deganda nimani tushunasiz?
11. Flektiv til, agglyutinativ til, o'zak(ajratuvchi) til, polisintetik til terminlarini izohlang.
12. O'zbek tili tillarning tipologik (morfologik) tasnifiga ko'ra qanday tillar sirasiga kiradi?
13. Turkiy tillar oilasi haqida ma'lumot bering.
14. O'zbek tili qaysi tillar bilan qarindosh hisoblanadi?
15. O'zbek tili qaysi tillar bilan bir guruhga kiradi? Nima uchun?

Fonetika. Fonologiya. Nutq tovushlarining tasnifi

1. Fonetika haqida umumiy tushuncha.
2. Fonetikaning turlari, soha va bo'limlari.
3. Eksperimental fonetika.
4. Nutq apparati va talaffuz a'zolari.
5. Akustik fonetika haqida. Tovushning akustik belgisi.
6. Tovush va fonema
7. Tasnif tushunchasi.
8. Unli tovushlar tasnifi.
9. Undosh tovushlar tasnifi.
10. Fonologik nazariyalar

Tayanch soʻz va iboralar: *fonetika, tilning fonetik birliklari, nutq apparati, tovush, talaffuz aʼzolari, eksperimental fonetika, akustik fonetika, nutq tovushlarini artikulyatsion tomoni, nutq tovushlarining fonologik tomoni, tasnif, unli tovush, undosh tovush, portlovchi undoshlar, sirgʻaluvchi undoshlar, affrikatalar, sonorlar, jarangli undoshlar, jarangsiz undoshlar, fonologiya, fonologik tushunchalar, fonema, fonema variantlari, fonologik nazariyalar.*

Fonetika (yun. *phonetike* - tovushga oid) nutq tovushlari va tovush vositalari haqidagi tilshunoslik sohasidir. Fonetika quyidagi masalalarni oʻrganadi:

- nutq tovushlarining akustik va artikulyatsion xususiyatlarini;
- boʻgʻin, uning tur va tiplarini;
- urgʻu va uning turlarini;
- fonetik hodisalarni;
- ohang va uning vazifalarini.

Yuqoridagi masalalarni oʻrganuvchi fonetika sohalari **artikulyatsion fonetika, akustik fonetika va fonologiya** nomlari bilan ham ataladi. Ular nutq tovushlari, boʻgʻin, urgʻu va intonatsiyani alohida tasnif qilish metodlariga ega boʻlib, bir-biri bilan uzviy bogʻliqdir.

Oʻzbek tili fonetikasi Sh.Shoabdurahmonov, A.Mahmudov, M.Mirtojiyev,¹ fonologiyasi A.Abduazizov, A.Nurmonovlar² tomonidan oʻrganilgan.

Oʻzining oʻrganish sohasi va maqsadiga koʻra fonetika ikki turli boʻladi:

1) **umumiy fonetika** jahondagi barcha tillarga xos talaffuz xususiyatlarini oʻrganadi;

2) **tasviriy fonetika** biror tilga xos talaffuz alomatlarini oʻrganadi. Masalan, *rus tili fonetikasi, oʻzbek tili fonetikasi* kabi.

Qoʻyilgan maqsadga koʻra fonetika ikki turli boʻladi:

¹ Shoabdurahmonov Sh. Fonetika. Oʻzbek tili fonetikasiga doir ayrim masalalar. - Toshkent, 1953.; Mahmudov A. Oʻzbek tilida soʻz urgʻusi. - Toshkent, 1960.; Oʻzbek tili unilari. - Toshkent, 1968.; Oʻzbek tili sonorlari. - Toshkent, 1980.; Mirtojiyev M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Fonetika. - Toshkent: Oʻqituvchi, 1999.; Oʻzbek tili fonetikasi. - Toshkent: Universitet, 1996.

² Abdulazizov A. Oʻzbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. - Toshkent: Oʻqituvchi, 1992.; Nurmonov A. Oʻzbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. - Andijon, 1992.

1) **nazariy fonetika** biror tilning talaffuz alomatlarini nazariy jihatdan tasnif etadi;

2) **amaliy yoki me'yoriy fonetika** esa biror tilning talaffuziga o'rgatish maqsadida tuziladi. Masalan, *ingliz tilining amaliy fonetikasi* rus yoki o'zbek tilini o'rganuvchilar uchun sodda shaklda mashqlar vositasida izohlab berilgani kabi.

Alohida apparatlar yordamida nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u va intonatsiyadagi artikulyatsion-akustik xususiyatlarni o'rganuvchi soha **eksperimental fonetika** deb yuritiladi. Yuqorida ko'rsatilgan fonetika turlarining barchasi kuzatishlar yordamida til talaffuzidagi xususiyatlarni ancha aniq tekshiradigan **eksperimental fonetika** natijalariga asoslanadi.

Fonetikaning nutq tovushlarining hosil bo'lishi va ularning xususiyatlarini o'rganuvchi yo'nalishi **segmental fonetika** deyiladi.

Fonetikaning nutq tovushlaridan katta bo'lgan birliklarni, ya'ni bo'g'in, takt va frazalarni o'rganuvchi yo'nalishi esa **supersegmental fonetika** yoki **prosodika** deb ataladi.

Fonologiya alohida fan sifatida ham qaraladi. Bunday qarash fonologiyani ham ikkiga bo'lishni talab qiladi:

1) tovushlarning tildagi funksional tomonlarini o'rganuvchi bo'limi – **segmental fonologiya** yoki **fonemika**, **fonematika** deb yuritiladi.

2) bo'g'in, urg'u va intonatsiyaning funksional alomatlarini o'rganuvchi sohasi **supersegmental fonologiya** yoki **prosodika** deb ataladi.

Fonetika morfologiya va sintaksis, leksikologiya va uslubiyat bilan uzviy bog'liq, chunki tildagi barcha birliklar (so'z, so'z shakli, so'z birikmalari va frazalar) tovushlar vositasida namoyon bo'ladi.

Fonetika artikulyatsion-akustik xususiyatlarni, ularning hosil bo'lishida nutq organlarining xizmati va fizik tebranishlarni o'rganishda biologiya, fiziologiya, fizika va akustika fanlari bilan ham bog'lanadi.

Tildagi fonetik xususiyatlarning tarixiy aspektda o'rganuvchi soha **tarixiy (yoki diaxronik) fonetika** deb ataladi. Bunda tildagi tovushlar sistemasining taraqqiyoti qadimiy obidalar va qo'lyozmalar hamda tarixiy dalillar asosida tadqiq etiladi.

Hozirgi davr tilshunosligida jahon tillarining o'xshash va farqli alomatlarini o'rganish **tillar tipologiyasi** deb atalib, bu sohaning fonetikaga doir bo'limi **qiyosiy-tipologik fonetika** yoki **qiyosiy-tipologik fonologiya** deb ataladi. Masalan, *rus, o'zbek va ingliz tillarining qiyosiy-tipologik fonetikasi* yoki *fonologiyasi* kabi.

Nutq tovushlari talaffuz a'zolarining ma'lum xizmati natijasida hosil bo'ladi. Tovushlarning hosil bo'lishida ishtirok etuvchi nutq a'zolari harakatining yig'indisi **artikulyatsiya** deb ataladi. Jahondagi barcha kishilarning nutq a'zolari bir xil tuzilgan bo'lsa ham, har bir tildagi tovushlarning talaffuzida ularning harakati o'sha tilga xos va odatiy bo'lishi mumkin. Biror tilning talaffuzida odat bo'lib qolgan nutq a'zolari odatiy harakatlarining yig'indisi o'sha tilning **artikulyatsion bazasi** hisoblanadi. Har xil tillar bir-biridan artikulyatsion bazalaridagi ba'zi xususiyatlar bilan farq qilishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi til oldi undoshlari **apikal** (lot. *arx* - til uchi) artikulyatsiyaga ega bo'lsa, o'zbek va rus tillaridagi bunday undoshlarning talaffuzida til uchi tishlarga tegib, uning o'rta qismi ishtirok etadi, ya'ni dorsal artikulyatsiya qilinadi. Unli tovushlarning talaffuziga ko'ra ingliz va fransuz tillari bir-biridan katta farq qiladi. Ingliz tilidagi lablangan unilarning talaffuzida lablar juda kuchsiz harakat qiladi. Fransuz tilidagi lablangan unililar esa, lablarning kuchli harakati bilan ajralib turadi.

Nutq tovushlarning uch tomoni mavjud:

1) fiziologik (talaffuz) tomoni – nutq tovushlarini insonning nutq a'zolari harakati natijasida hosil bo'lishi;

2) akustik tomoni – nutq tovushlarini havoning tebranishi natijasida hosil bo'lishi, shunga ko'ra tovushlarning balandlik, kuch (tezlik), miqdor, tembr kabi belgilarga ega bo'lishi;

3) lingvistik (vazifaviy, ma'no farqlash) tomoni – nutq tovushlarini so'z ma'nolarini farqlashga xizmat qilishi.

Nutq tovushlarning asosiy xususiyati ma'no farqlashdir, shu jihati bilan ular boshqa tovushlardan farqlanadi.

Nutq tovushlari nutq apparatining faoliyati natijasida hosil bo'ladi. Nutq tovushlarini hosil qiluvchi inson a'zolari – **nutq a'zolari**, ularning majmui **nutq apparati** deyiladi.

Nutq tovushlari hosil bo'lishida ishtirok etuvchi quyidagi a'zolar nutq a'zolaridir: *o'pka, tovush paychalari, og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i, til, kichik til, tanglay, lab, tish, bo'g'iz.*

Nutq a'zolari nutq tovushlari hosil bo'lishida ishtirok etish darajasiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. **Faol nutq a'zolari:** til, lablar va tovush paychalari.

2. **Nofaol nutq a'zolari:** o'pka, og'iz bo'shlig'i, kichik til, yumshoq va qattiq tanglay, yuqori va pastki tishlar, burun bo'shlig'i, bo'g'iz

Insonning nutq apparati to'rt bo'shliqni o'z ichiga oladi:

1) bo'g'iz bo'shlig'i;

2) burun bo'shlig'i;

3) og'iz bo'shlig'i;

4) bo'yin bo'shlig'i.

O'pkadan chiqqan havo bo'yin bo'shlig'iga keladi. Bo'yinning chetlarida tovush paychalari joylashgan bo'lib, ular bir-biriga to'la yoki deyarli to'la jipslashib tegib turishi mumkin. Bu holatda bo'g'iz undoshi hosil bo'ladi, biroq tovush paychalari bir-biriga yaqinlashib taranglashishi va titrashi yoki yaxshi titramasligi mumkin. Tovush paychalarining titrashi davomiy tebranishlarni va bu esa, o'z navbatida, asosiy tonni hosil qiladi. Tovushlarning hosil bo'lishida tovush paychalari ko'pincha ishlab turadi. Faqatgina jarangsiz undoshlarning talaffuzida tovush paychalari tebranmaydi.

Bo'yin bo'shlig'idan keyin havo bo'g'iz bo'shlig'iga o'tadi. Havo oqimining bo'g'izdan keyingi yo'nalishi yumshoq tanglayning holatiga bog'liq. Agar yumshoq tanglay tepaga ko'tarilsa, u havoni burun bo'shlig'idan o'tishini to'sadi va havo oqimi to'g'ri og'iz bo'shlig'idan o'tadi. Bunday holatda og'iz undoshi (*h*) hosil bo'ladi. Agar yumshoq tanglay pastga tushsa, havo oqimi bir yo'la burun va og'iz bo'shliqlaridan o'tadi. Bu holatda esa, burun undoshlari (*m, n, ng*) hosil bo'ladi.

Tovushlarning hosil bo'lishidagi farqlarni bilishda, ayniqsa, og'iz bo'shlig'i va undagi zaruriy tallafuz a'zolari: **til, kichik til, qattiq va yumshoq tanglay lablarning** harakati hamda holati katta ahamiyatga egadir. Og'iz bo'shlig'ining katta yoki kichikligi harakat qiluvchi (faol) nutq a'zolari va talaffuzda bevosita harakat qilmovchi (nofaol) nutq a'zolariga bog'liqdir. Barcha talaffuz

a'zolari ichida eng faol harakat qiluvchisi **tildir**. Uning har xil yon (gorizontal) va tik (vertikal) harakati natijasida turli shovqin hosil bo'ladi va bu tovushlarning, ayniqsa, unli tovushlarning talaffuzi va eshutilishida turli tonni vujudga keltiradi. Pastki va yuqori lablar ham talaffuzda ishtirok etishi va etmasligi bilan alohida ahamiyatga egadir. Shu tufayli ba'zan ikki lab orasidagi bo'shliqning shakli ham unlilar talaffuzida hisobga olinadi. Barcha nutq a'zolari va ularning ayrim qismlari o'rtasida ma'lum munosabat mavjud bo'lib, odam talaffuzida bir yo'la bir qancha a'zolarining harakati vujudga keladi.

Anatomik jihatdan odam va maymunning talaffuz apparati uncha katta farq qilmaydi, biroq ular o'rtasidagi asosiy farq, fiziologik tomondan, odam nutq a'zolarining aniq va farqli harakati bosh miya orqali bajarilishi bilan izohlanadi.

Ton va shovqin tovushlarni farqlash uchun zarur bo'lgan akustik xususiyatlardir. Masalan, unda tovushlar tonga, jarangsiz undoshlar esa shovqinga egadir. Jarangli undoshlar bir yo'la ton va shovqinga ega bo'lib, keyingisini bosib ketadi. Sonor tovushlar (*l, r, m, n, ng*)da shovqin va ton birlikda bo'lib, ton shovqindan ustun keladi.

Tovushning cho'ziqligi yoki qisqaligi uning miqdor belgisi deb yuritiladi. Bu tebranish harakatining vaqti bilan aniqlanadi va u millisekund bilan o'lchanadi. Tovushning kuchi, baland yoki pastligi va hokazolar uning **sifat belgisi** deb yuritiladi. Tebranish amplitudasi bilan aniqlanuvchi tovush kuchi dinamik urg'uga ega bo'lgan tillar uchun xarakterlidir. Bunda urg'uli bo'g'in urg'usiz bo'g'inga qaraganda katta kuch bilan talaffuz etiladi.

Tovushning tembri tebranish davomida maxsus tonni hosil qilish bilan belgilanadi. U ba'zan nutqda his-hayajonni ifodalovchi akustik belgi sifatida ham qaraladi. Tovushni hosil qiluvchi bo'shliqlar (*og'iz, burun, bo'g'iz* va h.k.) ma'lum **akustik rezonatorlar** deb yuritiladi, chunki ular o'z shakli va o'lchovi bilan nutq tovushini hosil qiluvchi akustik kanallar vazifasini o'taydi.

Tebranish sodda va murakkab bo'lishi mumkin. Akustikada murakkab tovush tebranishining chastotasi bilan boshqa akustik vositalarni kelishtirib turuvchi mexanizm **filtr** deb ataladi.

Odamning og'iz va burun bo'shliqlari unilarni hosil qiluvchi **akustik filtrni** tashkil etadi.

Tovushning tembrini ifodalovchi va uni boshqa tovushlarni tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar **formantlar** deyiladi. Formantlar nutq tovushlarining akustik xususiyatlarini bilish manbai hisoblanadi. Tovush formantlari maxsus eksperimental apparat-spektrograf yordamida aniqlanadi. Har xil unilarning formantlari (odatda, ular uchta formantga ega bo'lib, F1, F2, F3 deb ko'rsatiladi), vertikal shkala bo'yicha turli holatda bo'ladi.

Tovushlarning akustik belgilari ularning artikulyatsion xususiyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Nutq a'zolarining turlicha harakati nutq tovushlarining akustik belgilarini, ularning sifat va miqdor belgilarini o'zgartirib yuboradi.

Ma'lumki, jism tebranganda havoni to'lqinlantiradi va tovush hosil bo'ladi va buni biz eshitamiz. Akustika ana shu narsa bilan bog'liqdir. Akustik jihatdan tovushning balandligi, kuchi, tembri, qisqa yoki cho'ziqligi farqlanadi. Tovushning balandligi tebranishning miqdoriga bog'liq bo'ladi. Tebranish qancha ko'p (salmoqli) bo'lsa, tovush shuncha baland bo'ladi.

Nutq, tovushining kuchi tebranishning shiddatiga bog'liq bo'ladi. Tebranish darajasi qanchalik katta bo'lsa, shiddatli bo'lsa, tovush ham shunchalik kuchli bo'ladi. Tovushning kuchi havoning nutq organlarimizga qanday zarb bilan urilishiga qarab har xil bo'ladi.

Nutq tovushining tembri (ya'ni sifati) asosiy ton bilan qo'shimcha tonlarning (oberton va rezonator tonlarning) va shovqinning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Tovushning tembri rezonator vazifasini bajaruvchi og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'ining shakli hamda hajmiga, tovush paychalarida hosil bo'ladigan asosiy tondan tashqari, obertonlarga, shuningdek, og'iz bo'shlig'i va bo'g'izda hosil bo'ladigan shovqinlar hamda ovozga ham bog'liq.

Tovushning cho'ziqlik darajasi tebranish davom etgan vaqt bilan o'lchanadi.

Nutq tovushlari artikulyatsion-akustik xususiyatlariga ko'ra har xil tiplarga bo'linadi. Birinchi navbatda tovushlar unli va undoshlarga bo'linadi. Artikulyatsion, akustik va eshitib his etilishi

hamda tildagi funksional xizmati jihatdan unli va undosh tovushlar o'rtasida katta farq bor.

Artikulyatsion jihatdan unli tovushlar o'pkadan chiqib kelayotgan havoning hech qanday to'siqqa uchramasdan o'tishi, aksincha, undoshlar talaffuzida havo oqimining biror to'siqqa duch kelishi bilan izohlanadi. Akustik xususiyatlarga ko'ra unli talaffuzida havo oqimi kuchsiz tebranishga, aksincha, undoshlar unli talaffuzida havo oqimi kuchli tebranish va shovqin yordamida hosil bo'ladi. Eshitib his etilishi jihatdan ham undoshlar kuchli shovqini bilan unli talaffuzdan farq qiladi. Unli talaffuz musiqa ohangiga jo'r bo'la oluvchi mayin ohangga egadir. Ko'pincha jahon tillarida undosh tovushlar unli talaffuzdan ko'proq uchraydi va shu tufayli ularning funksional xizmati ham ko'proqdir. Odatda obyektiv borliqdagi mavjud narsa va hodisalarni har xil guruh va tiplarga tasnif qilinganidek, nutq tovushlari ham artikulyatsion-akustik xususiyatlariga ko'ra bir necha kategoriyalarga bo'linadi.

Jahon tilshunosligida unli talaffuz majmuini **vokalizm (V)**, undosh talaffuzni esa **konsonantizm (C)** deb atash qabul qilingan.

Sof ovozdin hosil bo'lgan tovushlar **unli tovushlar**, ovoz va shovqinning birikuvidan hosil bo'lgan tovushlar **undosh tovushlar** hisoblanadi.

Unli va undosh tovushlar o'zaro quyidagi xususiyatlariga ko'ra farqlanadi:

№	Farqlovchi jihatlar	Unli tovushlar	Undosh tovushlar
1	Tarkibiga ko'ra	Sof ovozdan hosil bo'ladi.	Ovoz va shovqinning birikuvidan hosil bo'ladi.
2	Hosil bo'lish usuliga ko'ra	Unli tovushlarni hosil bo'lishida o'pkadan kelayotgan havo hech qanday to'siqqa uchramaydi.	Undosh tovushlarni hosil bo'lishida o'pkadan kelayotgan havo ma'lum to'siqqa uchraydi.
3	Vazifasiga ko'ra	Bo'g'in hosil qiluvchi asosiy vosita.	Yakka holda bo'g'in hosil qila olmavdi.

Yuqorida ko'rsatilgan belgilari asosida nutq tovushlari unli va undoshlarga va o'z navbatida, bular ham ayrim guruhlarga bo'linadi. Quyida unli va undosh tovushlarning tasnifini ko'rib o'tamiz.

Unli tovushlarning hosil bo'lishida havo oqimi to'siqqa uchramaydi va tovush paychalari titraydi. Har bir unli tovush o'zining ovoz toni bilan farq qiladi. Unlilarning talaffuzida tilning harakati, labning holati, og'izning ochilishi va hokazolar xarakterlidir. Nutq a'zolarining holatiga ko'ra unilarning sifati (tembri) va miqdor belgilari(cho'ziqlik va qisqaligi) o'zgaradi. Shu sababli unilarni artikulyatsion va akustik xususiyatlari, sifat va miqdor belgilariga ko'ra tasnif qilinadi. Unlilarning artikulyatsiyasi tasnifi chet tilining talaffuziga o'rgatishda amaliy ahamiyatga egadir. Bunday tasnif tilning harakati, lab va yumshoq tanglayning holatiga asoslanadi. Yumshoq tanglayning pasiga tushishi natijasida havo burun bo'shlig'i orqali o'tadi va bu holatda burun unilari yoki nazalizatsiyalashgan (lot. *nasalus* - burun bo'shlig'i) unilar hosil bo'ladi.

Til eng faol nutq a'zosi bo'lib, og'iz bo'shlig'ining shakli va katta-kichikligi, tilning holatiga bog'liq. Til gorizontaal va vertikal harakat qiladi va tilning holatiga, lablarning ishtirokiga ko'ra tasnif qilinadi.

Unli tovushlarning quyidagicha tasnifi:

Tilning vertikal holatiga ko'ra Lablarning ishtirokiga ko'ra	Tilning gorizontaal holatiga ko'ra	
	Til oldi	Til orqa
	Lablanmagan	Lablangan
Yuqori (yopiq)	<i>i</i>	<i>u</i>
O'rta (yarim yopiq yoki ochiq)	<i>e</i>	<i>o'</i>
Quvi (ochiq)	<i>a</i>	<i>o</i>

Nutq organlarining bi-biriga tegishi natijasida o'pkadan chiquvchi havo oqimi to'siqqa uchrashi, undoshlarning hosil bo'lishida xarakterlidir. Undosh tovushlarning sifati nutq organlarining harakati, og'iz va burun bo'shliqlarining shakli va tovush paychalarining holatiga bog'liq.

O'zbek tilida undosh tovushlar 24 ta: *b, v, g, d, j, dj, y, z, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, ng, g', h, q.*

Undosh tovushlar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. **Hosil bo'lish o'rniga ko'ra:**

a) **lab undoshlari:**

– lab-lab undoshlari: *b, p, m;*

– lab-tish undoshlari: *f, v.*

b) **til undoshlari:**

– til oldi undoshlari: *d, t, z, s, sh, j, dj, ch, n, l, r;*

– til o'rtasida undoshi: *y;*

– til orqa undoshlari: *g, k, ng;*

– chuqur til orqa undoshlari: *q, g', x.*

d) **bo'g'iz undoshi: h.**

2. **Hosil bo'lish usuliga ko'ra:**

a) **portlovchilar:** *b, p, d, t, g, k, j, q, m, n, ng;*

b) **sirg'aluvcilar:** *v, f, z, s, y, p, l, sh, g', x, h;*

d) **qorishiq:** *dj, ch.*

Undosh tovushlar tovush paychalarining, ya'ni ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi:

1) **jarangli undoshlar** – tarkibi shovqin va ovozdan iborat bo'lgan undoshlar;

2) **jarangsiz undoshlar** – tarkibi shovqinning o'zidan iborat bo'lgan undoshlar.

Jarangli va jarangsiz undoshlar o'zaro juftlik hosil qiladi, ammo sonorlarning jarangsiz jufti yo'q:

Jarangli undoshlar	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>d</i>	<i>g</i>	<i>z</i>	<i>j</i>	<i>dj</i>	<i>y</i>	<i>g</i>	<i>l</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>n</i>	<i>r</i>
Jarangsiz undoshlar	<i>p</i>	<i>f</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>s</i>	<i>ch</i>	<i>s</i>	<i>q</i>	<i>x</i>				<i>g</i>	
							<i>h</i>							

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undosh tovushlar sonorlar va shovqinli tovushlarga bo'linadi.

Asosan ovozdan, qisman shovqindan hosil bo'lgan undosh tovushlar sonorlar deyiladi. Ular quyidagilar: *m, n, ng, l, r.* Bular-dan *l* – yon tovush, *r* – titroq tovush, *n, ng, m* – burun tovushlari.

Shovqinli undosh tovushlarda ovozga nisbatan shovqin ko'proq bo'ladi: *k, p, t, sh* kabi.

Avvalgi ma'ruzalarda nutq tovushlari va ularning vositalari turli aspektda o'rganilishini aytib, ularning to'rtinchisini fonologik (sotsial va funksional) aspekt deb atagan edik. Nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u va intonatsiya jamiyat tilining tushunarli va aniq bo'lishi uchun muhim xizmat qiladi. Ular tildagi so'z, so'z shakllari, so'z birikmalari, fraza va gaplarni farqlash vazifasini bajaradi. Shu tufayli bu aspektni sotsial yoki funksional deb atab, til bosqichi sifatida «fonologiya» termini (grek. *phone* – tovush, *logos* – ta'limot) ishlatiladi. Nutq tovushlari ayrim holda (a,o,u) hech qanday ma'noga ega emas. Nutq tovushlari ma'lum tartibda birikib so'z va boshqa yirik til birliklarini hosil qiladi va ularning ma'nolari bilan bog'lanadi.

So'z, so'z shakllari va morfemalarni tashkil etuvchi va ularning ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiluvchi eng kichik boshqa bo'laklarga bo'linmovchi til birligi **fonema** (grek. *phone* – tovush ovoz) deyiladi. Masalan, *til* – *tol*, *kel* – *kul* so'zlari unli fonemalar yordamida farqlanadi; *tog'* – *dog'*, *bor* – *zor*, *bod* – *bot*, *yo'q* – *cho'q* kabi so'zlar tarkibidagi undosh fonemalar yordamida farqlanadi.

Fonemaga tegishli barcha artikulyatsion-akustik belgilar uning **fonetik tasnifi** deyiladi. Masalan, *p* fonemasining fonetik tavsifi uning lab-lab, portlovchi, jarangsizlik belgilarini o'z ichiga oladi. Fonologik jihatdan fonemalar bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi (*p* – *t*, *s* – *sh*, *x* – *k*, *a* – *o*, *u* – *i* kabi). Bunday fonemalarning qarama-qarshi qo'yilishi **fonologik oppozitsiya** deyiladi. Fonologik oppozitsiya yordamida fonemalarni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiluvchi artikulyatsion-akustik belgilar **fonologik** yoki **farqlanish alomatlari** deyiladi. Masalan, *p* – *t* oppozitsiyasida lab-til oldi artikulyatsiyasi fonologik jihatdan ahamiyatlidir. *P* – *t* oppozitsiyasidagi ularning har ikki a'zosi ham portlovchi va jarangsiz ekanligi **fonologik bo'lmagan** yoki **farqlamovchi alomatlar** deb yuritiladi. Har bir fonema fonologik oppozitsiyaning a'zosi hisoblanadi. Tildagi barcha fonemalar o'zaro oppozitsiyalarni tashkil etadi va bu fonemalarning bog'lanishi hamda aloqalari yig'indisi **fonologik tizim** yoki **fonematik tizim** deb yuritiladi.

Fonemalarning o'zaro bog'lanish xarakteri, ya'ni ularning qanday ichki aloqada ekanligi fonologik yoki fonematik tuzilish deb ataladi. Har bir fonema fonologik birlik yoki element deyiladi. Har bir til o'zining fonologik tizimiga ega bo'lib, undagi har bir fonemaning o'z o'rni va vazifasi bor. Bir tildagi fonema ikkinchi tilda bo'lishi mumkin emas. Ikki tildagi fonemalar o'z artikulyatsion-akustik xususiyatlari bilan o'xshash bo'lishi faqat tashqi jihatdan to'g'ri kelish hisoblanadi. Ularning ichki bog'lanishlarini, ya'ni fonologik oppozitsiyalar tizimini o'rganish orqali juda ko'p farqlarni aniqlash mumkin bo'ladi. Ulardagi ba'zi o'xshashliklar nutq organlarining barcha odamlarda bir xil tuzilganligi bilan izohlanadi.

Tildagi bir qancha tovushlar(ularning sonini aniqlab bo'lmaydi) soni va artikulyatsion-akustik xususiyatlari aniq bo'lgan fonemalarga birlashadi. Bir fonema bir qancha tovushlarda namoyon bo'ladi. Ko'pincha bir fonemani ifodalovchi tovushlar artikulyatsion va akustik jihatdan yaqin bo'ladi. Biroq bir fonema bir necha har xil artikulyatsion va akustik xususiyatlarga ega bo'lgan tovushlarda ifodalanishi ham mumkin. Masalan, rus tilida (g) va (g') tovushlari. Bitta (g) fonemasining vakilidir: *gorod (gorot)*. (*g'oret*) kabi.

Tildagi so'z va so'z shakllarini tashkil etuvchi fonemalarni go'yo g'ishtlarni yonma-yon qo'ygandek ko'rinishga ega sifatida tasvir qilish mumkin emas. Chunki fonemalar bir-biriga birikish jarayonida har xil o'zgarishlarga uchraydi. Fonemalar tilning eng kichik bo'linmas segment birliklaridir. Masalan, *paxta* so'zi p-a-x-t-a 5 ta fonemaga bo'linadi, biroq undagi har bir fonema boshqa kichik bo'laklarga bo'linmaydi. Har bir fonema o'zining fonologik (farqlanuvchi) va fonologik bo'lmagan (farqlanmovchi) alomatlariga ega. Har xil fonemalarni qarama-qarshi qo'yilganda bu belgilarni aniqlash mumkin. Masalan, *b - p* fonemalari jarangli jarangsiz belgilari bilan farqlanadi. Ularning qolgan belgilari, lab va portlovchi xususiyatlari har ikkisiga ham xos, ya'ni fonologik emas. *B - d* oppozitsiyada artikulyatsiya o'rni, ya'ni lab va til oldi (dorsal) belgilari fonologik alomatlardir. Ularning har ikkisi jarangli portlovchi ekanligi fonologik alomat emas. Boshqa *b - k* oppozitsiyasida bir yo'la artikulyatsiya o'rni, ya'ni lab (b) va til orqa (k) jarangli va jarangsiz fonologik alomat hisoblanadi. Artikulyatsiya usuliga ko'ra (b-k) dagi portlovchi belgisi fonologik

emas. Ko'rinadiki, har bir fonologik oppozitsiya fonema o'zining ma'lum farqlovchi va farqlamovchi belgilari bilan ishtirok etadi. Har xil tillarning fonologik tizimlarini qiyoslaganda, bunday belgilarni aniqlash ayniqsa zarurdir. Xususan, rus tilidagi yumshoq va qattiq undosh fonemalar o'zbek tilidagi bir fonemaga to'g'ri keladi. Chunki o'zbek tilida yumshoq va qattiq fonologik belgilar yo'q.

Tildagi fonologik oppozitsiyalar ikki a'zodan iborat bo'lsa, **binar oppozitsiya** (lot. *binarius* – ikki qismli + *oppositio* – qarama-qarshi qo'yish) deyiladi: *b – p; t – d; i – u* kabi.

Fonologik oppozitsiyalar uch a'zodan iborat bo'lsa, **ternar** (lot. *terni* – uch qismli) **oppozitsiya** deyiladi: *p – i – k; i – e – a* kabi. Uchtadan ortiq a'zoga ega bo'lgan fonologik oppozitsiyalar **ko'p a'zoli oppozitsiyalar** deyiladi: *b – d – g – x* kabi. Tildagi fonologik oppozitsiyalarni binar, ya'ni ikkitadan a'zoga ega bo'lgan shaklda tasnif etish ancha qulaydir. Shu tufayli ko'p a'zoli oppozitsiyalarni binar yoki dixotomik (lot. *dixotomiya* – teng ikkiga bo'lish) holatga keltiriladi: masalan, *b – d – x – g* oppozitsiyasini *b – d; b – g; b – x; d – g; d – x; g – x* binar oppozitsiyalarga bo'lish mumkin. Bunda fonemalarni farqlanuvchi va farqlanmovchi belgilarini aniqlash ham osonlik tug'diradi. Ba'zi fonologik oppozitsiyalarda bir qancha fonemalar juft holda binar qilib beriladi. Masalan, o'zbek tilidagi jarangli va jarangsiz belgilarga ega bo'lgan undoshlar (*p – b*), (*t – d*), (*f – v*), (*s – z*), (*sh – j*), (*ch – dj*) ana shunday binar oppozitsiyalardir. Keltirilgan juft oppozitsiyalar yig'indisi **korrelyatsiya** deyiladi. Ularni qarama-qarshi qo'yishda asos bo'lgan jarangli va jarangsizlik belgilari **korrelyatsion belgi** deb ataladi.

Fonologik oppozitsiyalar doimiy va neytralizatsiyalashuvchi bo'ladi. Ba'zi tillarda jarangli undoshlar so'z oxirida jarangsizlashadi. Masalan, rus tilida *lug* (*luk*), *grad* (*grat*) kabi. O'zbek tilida *kitob* (*kitop*), *qand* (*qant*) kabi. Bunday xususiyat **fonologik neytralizatsiya** deyiladi. Bu holatda *b – p, t – d* undoshlari bir xil artikulyatsion-akustik xususiyatga ega bo'lib, ularning fonologik belgilari o'xshash bo'lib qoladi.

Bunday fonologik birlik **arxifonema** deyiladi. Arxifonema ikki fonemaga tegishli bo'lgan fonologik belgilarning yig'indisidan iborat. Biz yuqorida fonologik oppozitsiya a'zolarining soniga ko'ra binar, trenar va ko'p a'zoli oppozitsiyalar turlarini ko'rib o'tdik.

Fonologik oppozitsiya aʼzolarining farqlanish belgilari oʻrtasidagi munosabatga asoslangan boshqa turli tasniflar ham mavjud.

Tildagi fonemalar bir qancha tovushlarda namoyon boʻladi. Fonemalar boʻgʻinlar, soʻzlar, soʻz birikmalari va frazalarning tarkibida joylashgan. Ular har xil oʻrinlarda yoki holatlarda uchraydi. Odatda bu holatlar **pozitsiya** deyiladi. Fonemalarning har xil aytilish shartlari boʻyicha taqsimlanishi ularning **distributsiyasi** deyiladi. Fonemalar ochiq yoki yopiq boʻgʻinlarda, soʻz boshi, oʻrtasi va oxirida, urgʻuli yoki urgʻusiz holatda uchraydi. Bu pozitsiyalarda fonemalar har xil oʻzgarishlarga duch keladi. Fonemalarning pozitsiyalari ikki turli boʻladi. Fonemalar deyarli koʻp oʻzgarishlarga uchramaydigan holatni **kuchli pozitsiya**; fonemalar koʻp oʻzgarishlarga uchraydigan holat – **kuchsiz pozitsiya** deb ataladi. Kuchli pozitsiyada fonemaning asosiy vakili namoyon boʻladi. Kuchsiz pozitsiyada esa, fonemaning ottenkasi yoki variatsiyalari uchraydi. Masalan, oʻzbek tilida (i) fonemasi uchragan pozitsiyasiga koʻra har xil talaffuz etilishi mumkin: *birinchi (berinche)* soʻzida (e) (i) fonemasining varianti yoki allafoni hisoblanadi. Biroq shu (i) fonemasi doirasida unga artikulyatsion-akustik xususiyatlari bilan oʻxshash boʻlgan va soʻzlarning maʼnolarini farqlashga xizmat qila olmaydigan aytilishlar fonemaning variatsiyalari deb yuritiladi.

Odatda fonemalarning pozitsion oʻzgarishlarga uchragan vakili pozitsion varianti, nutqda kombinator oʻzgarishlarga uchragan fonemaning vakili – **kombinator varianti** deb yuritiladi. Fonemaning sifat oʻzgarishlariga uchragan vakili uning varianti yoki **allofoni** (yun. *allos* – boshqa + *phone* – tovush), miqdor oʻzgarishiga uchragan (choʻziq-qisqaligi oʻzgargan) fonemaning vakili – **alloxron** deb yuritiladi.

Fonemalar har xil oʻrinlarda, xususan, soʻz boshi, oʻrtasi va oxirida bir-birlari bilan birikib kelishi mumkin. Fonemalarning birikmalarini (ts, dz, kt, vz, kg, gg kabi) oʻrganuvchi fonologiya qismi **fonotaktika** deyiladi. Har bir tilda fonemalar birikmalari oʻziga xos tartib va xususiyatlarga egadir.

Nutq jarayonida real talaffuz qilinuvchi, eshtilish xususiyatiga ega, boshqa mayda boʻlaklarga boʻlinmaydigan ogʻzaki nutqning eng kichik birligi **tovush** hisoblanadi.

Bevosita kuzatishda bir nechta tovushlar orqali talaffuz qilinuvchi soʻz va uning maʼnoli birliklarini shakllantirish hamda farqlash vazifasini bajaruvchi, boshqa mayda boʻlaklarga boʻlinmaydigan eng kichik tilning fonetik-fonologik birligi **fonemadir**. Demak, fonema – til birligi, tovush – nutq birligi.

Tilshunoslik tarixida tovush tizimini oʻrganish ikki davrga boʻlinadi:

1) **«fonema» tushunchasi paydo boʻlguncha boʻlgan davr**. Bu davrda fonema va tovush hamda harflar oʻrtasidagi farq aniq koʻrsatilmay, tovushlar talaffuzining soʻzlardagi maʼlum holatlarda etimologik oʻzgarishlarga koʻproq eʼtibor berilgan;

2) **fonologiya nazariyalarining yuzaga kelish davri**. Bu davr XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlanib, XX asrda ham davom etdi. Bu davrda tovush va harf hamda fonema tushunchalari oʻrtasidagi farqlar oydinlashdi va keyincha boʻgʻin, urgʻu hamda intonatsiyaning tildagi funksional tomonlari oʻrganila boshlandi. «Fonema» tushunchasi va terminini birinchi taklif etganlar qatorida fonologiyaning asoschisi mashhur rus va polyak olimi I. A. Boduen de Kurtene (1845-1929), uning talantli shogirdi N. V. Kuishevskiy (1851-1887), fransuz olimi P. Passi, ingliz tilshunosi G. Suit, shveysariyalik taniqli tilshunos Ferdinand de Sossyur, rus olimi P.K. Us kabilarning nomlari bor. Shu kungacha fonema tushunchasiga bir qancha taʼriflar berildi, biroq termin oʻzining chuqur negiziga ega boʻlgani tufayli saqlanib kelmoqda.

Hozirgacha tilshunoslikda quyidagi fonologiya nazariyalari yaratildi:

1) I. A. Boduen de Kurtenening psixologik fonologiya nazariyasi. Bu nazariyaga koʻra «fonema» tildagi tovushlarning psixik ekvivalenti yoki tovush tushunchasining kishi ongida his etilgan birligidir. I. A. Boduen de Kurtene koʻrsatishicha, fonema tildagi morfologik, sintaktik va sematsiologik (maʼno-mazmun tomoni) tushunchalar bilan bogʻlangan fonetik birlikdir. U morfemalardagi tovush almashinuvida ayniqsa ahamiyatlidir. I. A. Boduen de Kurtenening fonologik nazariyasi keyingi tilshunoslikdagi ilmiy qarashlarning kelib chiqishida katta ahamiyatga ega boʻldi.

2) I. A. Boduen de Kurtenening talantli shogirdi akademik L.V.Shcherba (1880-1944) oʻz ustozining qarashlarini rivojlantirdi

va fizik fonologiya nazariyasini yaratdi. L.V.Shcherba ko'rsatishicha, har bir nutq tovushi umuman boshqa nutq tovushlari kabi qandaydir fizik, mexanik hodisa hisoblanadi. Jonli nutqda juda ko'p turli tovushlar talaffuz etiladi. Bu tovushlar tildagi so'z va so'z shakllarining ma'nolarini farqlay oluvchi soni jihatdan kam bo'lgan tovush tiplariga birlashadi. Bunday tovush tiplari fonemalar deyiladi. Umumiy tushuncha hisoblanuvchi fonemaning yakka holda nutqda talaffuz qiluvchi vakili fonemaning ottenkasi deb ataladi. L.V.Shcherba bu ta'rifda dialektikaning umumiylik, yakkalik va alohidalik kategoriyasini fonologiyada qo'llagan. Uning ilmiy qarashlaridan hozir ham rus tilshunosligida foydalanilmoqda.

3) L.V. Shcherbaning shogirdlari keyingi rus tilshunosligida ikki fonologik oqimga bo'lindilar. Bu ikki oqim bir-biriga zid bo'lmagan va faqat ilmiy bahs yordamida rus tilshunosligini rivojlantirishga katta hissa qo'shayotgan Moskva va Peterburg fonologiya maktablari nazariyalarini tashkil etadi. Moskva fonologiya maktabining vakillari mashhur rus tilshunoslari – A. A. Reformatskiy (1900-1978), P. S. Kuznetsov (1899-1968), V. N. Sidorov, R. I. Avanesov, M. V. Panov, A. M. Suxotin va boshqalardir. Peterburg fonologiya maktabining vakillari taniqli rus tilshunoslari – L. V. Zinder, M. I. Matusevich, A. N. Gvozdev, V. I. Litkin, Y.S.Maslov va boshqalardir.

4) S.I. Bernshteyn tomonidan taklif etilgan fonologiya nazariyasi alohida qarashlari bilan ajralib turadi va u konkret tillarni tadqiq etishda juda kam qo'llangan. Turkiy tillar fonetik va fonologiyasini yoritishda I.A. Boduen de Kurtene va L.V. Shcherba an'analariga asoslangan nazariya va metodlarni mashhur turkolog olimlar V. V. Radlov (1837–1918), V. A. Bogoroditskiy (1857–1941), Y. D. Polivanov (1891-1938) kabilar rivojlantirdilar. O'zbek tili va shevalarini o'rganishda katta xizmat qilgan Y. D. Polivanov ham Boduen de Kurtenening talantli shogirdlaridan biri edi. Y.D.Polivanov alohida fonologiya nazariyasini yaratmagan bo'lsa ham ustozining fonemaga psixologik va morfologik qarashlarini ko'proq funksional jihatdan asoslashga urindi va ularni turkiy tillar hamda boshqa ko'pgina tillar misolida izohlab berdi *Fonema* termini va tushunchasini turkologiyaga birinchi marta 1920-yillarda taniqli olim N. K. Dmitriev kiritgan bo'lsa, uni o'zbek

tilshunosligida birinchi bor o'sha yillarda professor Y.D.Polivanov qo'llagan.

Chet el tilshunosligida keng tarqalgan fonologiya nazariyalari quyidagilardir:

1. Praga lingvistika maktabining fonologiya nazariyasi jahonda eng dong chiqargan hisoblanadi. Bu maktabning xususan N.S.Turbetskoyning fonologik nazariyasi va metodlari bir necha tillarni ilmiy o'rganishga tadbiiq etilgan va hozirgi davrda ham qo'llanilib kelinmoqda. Praga fonologiya maktabi fonologik oppozitsiyalar klassifikatsiyasi fonologik neytralizatsiya, korrelyatsiya, fonemalarning birikmalari va boshqa qator masalalarni ilmiy tadbiiq etish nazariyasi va metodlarni taklif etgan. Bu maktabning qarashlari jahon tilshunosligida ham keng o'rin olgan.

2. London fonologiya maktabi va uning yirik namoyandasi D.Jounz tomonidan taklif etilgan fizik (akustik) fonologiya nazariyasi (Angliya). Bu nazariyaga asosan fonema akustik jihatdan bir xil bo'lgan «tovushlar oilasi» hisoblanadi.

3. Distributiv fonologiya nazariyasi (AQSh) bu nazariyaga asosan fonema akustik jihatdan bir xil bo'lgan «tovushlar sinfi» yoki «allofonlar sinfi» deb ta'rif beriladi.

4. Dixotomik fonologiya nazariyasi (AQSh)da ham keng tarqalgan bo'lib, u jahon tillaridagi fonemalarni o'n ikki juft binar farqlanish belgilari asosida tasnif etish metodini taklif etdi, biroq nazariyadagi ba'zi kamchiliklar, xususan, barcha farqlanish belgilarining binar, ya'ni ikkitadan qarama-qarshilik asosida berilgani, ularni spektral tahlil qilish natijalari, barcha tillar uchun bir xil emasligi, terminlarning noqulay va tushunarsizligi kabi qator masalalar tuzatishlarni talab qiladi. Bu kamchiliklarni tuzatish natijasida uni ko'pgina tillarning fonemalar tizimini tadqiq qilishda qo'llanib kelmoqda. Boshqa keng tarqalmagan fonologik nazariyalar quyidagilardir:

1. Makro va mikrofonema nazariyasi (AQSh).
2. Gloussenutik fonologiya nazariyasi (Daniya).
3. Ikki pog'onali fonologiya nazariyasi.
4. Generativ fonologiya nazariyasi (AQSh).

Bu fonologiya nazariyalari ichida alohida qarashlar va oqimlar ham bor. Ularda tilning fonologik tizimini juda mavhum tadqiq qi-

lish va sxematik ravishda qarash hollari mavjud. Bunday kamchiliklar ularni konkret tillarga tadqiq etishda qiyinchilik tug'diradi. Haqiqiy fonologiya nazariyalari chuqur ilmiy asoslangan va tillarni tadqiq etishda qulay metodlarni taklif etgan bo'lmog'i lozim.

Nazorat uchun savollar:

1. Fonetika qanday masalalarni o'rganadi?
 2. Fonetika o'rganish sohasi va vazifalariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
 3. Artikulyatsiya nima?
 4. Nutq apparati qanday a'zolari o'z ichiga oladi?
 5. Tovush tembi nima?
 6. Tovushning miqdor va sifat belgisi deganda nimani tushunasiz?
 7. Tovushning akustik belgisi qanday izohlanadi?
 8. Supersegmental fonetika nimani o'rganadi?
 9. Nutq tovushlari tasnifi deganda nimani tushunasiz?
 10. Unli va undosh tovushlar qaysi jihatlarga ko'ra tasnif qilinadi?
 11. Unli tovushlar qanday xususiyatlari bilan undoshlardan farqlanadi?
 12. Undosh tovushlar qanday xususiyatlarga ega?
 13. Unli tovushlar qanday tasnifga ega?
 14. Sonor tovushlar deganda nimani tushunasiz?
 15. Fonologiya qanday soha? U qanday masalalarni o'rganadi?
- Fonologiyaning asoschisi kim?
16. Fonema nima?
 17. Fonetika va fonologiya sohalari qanday umumiy hamda farqli xususiyatlarga ega?
 18. Hozirga qadar qanday fonologiya nazariyalari yaratildi?
 19. O'zbek tilshunosligida fonologiya sohasi qaysi tilshunoslar tomonidan o'rganildi?

Nutqning fonetik bo'linishi

1. Nutqning fonetik bo'linishi va fonetik birliklari.
2. Bo'g'in va uning turlari. Sillabika bo'limi
3. Bo'g'inning tuzilishiga ko'ra tiplari.
4. Urg'u va uning turlari. Aksentologiya.

Tayanch so'z va iboralar: *til, nutq, til-nutq dixatomiyasi, til birliklari, nutq birliklari, nutqning fonetik bo'linishi, nutqning fonetik birliklari, bo'g'in, ochiq bo'g'in, yopiq bo'g'in, takt, fraza (jumla), sillabika, segmentatsiya.*

Nutq so'zlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shunday jarayon natijasida yuzaga keladigan hodisa.

Nutqda tovushlar alohida-alohida talaffuz qilinmaydi. Ular ma'lum tartibda ketma-ket bir-biriga birikkan holda keladi. Aniqrog'i, nutq ketma-ket kelgan tovushlarning yig'indisi yoki ma'lum tartibda birikuvidan iborat bo'lib, u talaffuz jarayonida oldinma-keyin kelgan fonetik birliklarga bo'linadi. Nutqning ana shunday katta va kichik birliklarga bo'linishi uning **fonetik bo'linishi** deb ataladi. Bunday bo'linish tilshunoslikda **segmentatsiya** (lot. *segmentum* – bo'lak) deb yuritiladi. Demak, segmentatsiya tushunchasi nutqning fonetik bo'laklarga bo'linishi demakdir. Bo'linish natijasida hosil bo'lgan har bir bo'lak segment deb qaraladi. Har bir fonetik birlik artikulyatsion-akustik va eshutilish xususiyatlariga egadir.

Nutq quyidagi fonetik birliklardan iborat:

- 1) fraza;
- 2) takt;
- 3) bo'g'in;
- 4) tovush.

Odatda, ifoda material mavjud bo'lgan fonetik unsurlarni segment unsurlar deb ataladi. Bu jihatdan nutq tovushlarining barchasi segment unsurlaridir. Supersegment unsurlar deganda esa, ifoda materiysi bo'lmagan unsurlarni tushunamiz.

Umuman olganda, nutqni kichik va katta bo'laklarga bo'lish jarayoni **segmentatsiya** deb ataladi va mazkur bo'laklar **segmentlar** deb nomlanadi.

Supersegment unsurlar jumlasiga, odatda, bo'g'in, urg'u va ohang kiritiladi. Bu vositalar segment unsurlar evaziga mavjuddir, ular go'yo segment unsurlar ustida joylashgandek ko'rinadi.

Bo'g'in bu jihatdan o'zining ifoda materialiga egadek tasavvur etilsa ham, bu holat real emas. Boshqacha aytganda, bo'g'inning ifoda materiali tovush deb o'ylashimiz mumkin. Lekin tovush segment element sanaladi. Demak, bo'g'in supersegment vosita sifatida tovushlar evaziga yashaydi.

Nutqimiz turlicha hajmdagi fonetik bo'laklardan tashkil topadi. Ular quyidagilardan iboratdir:

- 1) fraza (jumla);
- 2) takt ;
- 3) so'z;
- 4) bo'g'in;
- 5) tovush.

Fraza nutqimizning ikki pauzasi oralig'idagi ohang butunligi bo'lib, ko'pincha bir gapga teng bo'ladi: *Otang bolasi bo'lma ; odam bolasi bo'!* (Maqol) Mazkur maqolda ikkita fraza bor.

Takt frazaning ikki qisqa pauzasi oralig'idagi ohang butunligidir. Takt bir (bosh) urg'u bilan aytiladi va u bir so'zdan yoki bir necha so'zdan iborat bo'lishi mumkin: *Toza havof, toza suvf, Ozod Vatanseniki* (G'. G'ulom) She'riy parchada to'rtta takt bor.

So'z taktning ham, frazaning ham asosiy material qismini taqozo etadi. U takt ichida yoki o'zicha alohida urg'u bilan aytiladigan bo'lakdir. Biroq yordamchi so'zlar ko'pincha mustaqil so'zlarning urg'ularidan foydalanib nutqqa kiradi. Ular o'zicha urg'u ololmaydi: *sen bilan, maktab tomon, dadam kabi* va h.k.

Har ikki tomondan «chuqur», aniq va tugal pauza bilan bo'lingan eng katta fonetik birlik – segment **fraza** (grekcha *phrasis* so'zidan olingan bo'lib, ifoda, nutq oboroti degan ma'nolarni anglatadi.) deb ataladi.

Har bir pauza davrida so'zlovchi kelgusi frazaning talaffuzi uchun nafas oladi. Masalan, *O'zga yurtida shoh bo'lguncha, Oz yurtningda gado bo'l.* (Maqol)

Bu gapda ikkita fraza bor. Ko'rib turganingizdek, har bir fraza tugal pauza bilan bo'linib turibdi.

Nutqda ko‘pincha fraza gapga mos keladi. Yuqorida keltirilgan matndagi har ikki fraza sodda gapga teng keladi. Lekin fraza va gapni bir xil hodisa deb tushunish noto‘g‘ri. Gap sintaktik birlik hisoblanadi. Fraza esa aktuallashgan gap bo‘lib, uning mazmuni, tugallanganligi intonatsion vositalar orqali ifodalanadi. Shunga ko‘ra, fraza fonetik birlik deb qaraladi. Demak, fraza nutqning aloqa qilish birligi sifatidagi, eng kichik mustaqil birlik. Fraza termini hozirda **jumla** deb ham yuritiladi.

Fraza taktlarga bo‘linadi. Takt nutqning talaffuz jihadan yaxlitlangan va pauza bilan ajratiladigan parchasi. Umuman, takt frazaning bir bo‘lagi hisoblanib, bir urg‘u yordamida bir yoki bir necha bo‘g‘inlarning ulanishidan tashkil topadi. Frazada har bir takt kichik, «qisqa» pauza orqali bo‘linib turadi:

1. *Sevish- /bir-birovingga/ qarash emas, / balki birgalashib/ bir tomonga/ qarash demakdir.* (A.Sent – Ekzyuperi).

2. *Go‘zallik ham/ hayo bilan/ sevish demakdir.* (F.Petrarka).

3. *Yaxshi so‘z/ kishiga/ baxt keltiradi.* (Maqol)

Turkiy tillarda mustaqil so‘zlar, ayniqsa ot turkumiga mansub so‘zlar alohida takt hosil qiladi. Bunday vaqtda bu so‘zlar asos urg‘udan tashqari frazaviy urg‘u ham oladi.

O‘zbek tilida ko‘makchilar oldingi mustaqil so‘zga ulanib, takt hosil qiladi: *Zilola uchun, qishloq tomon, yotoqxonaga qadar* kabi.

Taktlar odatda bo‘g‘inlarga ajraladi. Bo‘g‘in – so‘zning nutqda alohida (ajratib) talaffuz qilish mumkin bo‘lgan eng kichik bo‘lagi. So‘zlarni talaffuz qilganda o‘pkadan chiqayotgan havo oqimi muayyan oraliqda, ya‘ni bir tovush yoki tovushlar birikmasidan so‘ng bo‘linib-bo‘linib, goh kuchli, goh kuchsiz zarb bilan o‘tadi va bo‘g‘in hosil qiladi. Demak, bo‘g‘in bir yoki bir necha tovushlardan tarkib topib, bir nafas chiqarish bilan talaffuz etiladigan so‘zning bir bo‘lagidir.

Bo‘g‘inlarning tuzilishida unli tovushlar muhim rol o‘ynaydi – unli tovushlarsiz bo‘g‘in tuzilmaydi. Bo‘g‘in bir tovushdan iborat bo‘lganda unli tovushga teng keladi. So‘zdagi bo‘g‘inlar soni unli huflur soniga teng bo‘ladi. Masalan, *o‘quv-chi, a-shu-la* so‘zlarida 3 ta unli, 3 ta bo‘g‘in bor.

O‘zbek tilida so‘zlar bir bo‘g‘inli va ko‘p bo‘g‘inli bo‘ladi. So‘z bir zarb(nafas chiqarish) bilan aytilsa, bir bo‘g‘inli (*u, o‘t, bu*), bir

necha zarb bilan aytilsa, ko'p bo'g'inli hisoblanadi. So'zlar bir bo'g'inli yoki ikki, uch, to'rt, besh, olti va undan ortiq bo'g'inli bo'ladi. Masalan, *non, choy, yur, tur, kel, eh* so'zlari bir bo'g'inli; *uzum, ko'-zim, tar-vuz, o-ta, o-na, ol-ma* so'zlari ikki bo'g'inli; *so-zan-da, te-mir-chi, ti-lak-dosh* so'zlari uch bo'g'inli; *min-nat-dor-chi-li-gi-miz-ning, hu-quq-shu-nos-la-ri-miz-ga* so'zlari sakkiz bo'g'inli so'zlardir.

Bo'g'inlar unli yoki undosh tovush bilan tugaydi, shunga ko'ra ular ikki xil bo'ladi: ochiq va yopiq bo'g'in.

Unli tovush bilan tugagan bo'g'inlar **ochiq bo'g'in** hisoblanadi: *lo-la, be-da-na, a-na, o-na*.

Undosh bilan tugagan bo'g'inlar **yopiq bo'g'in** sanaladi: *an-hor, meh-nat-kash, mak-tab* kabi.

Bir unlining o'zidan tashkil topgan bo'g'inlar ochiq bo'g'inga kiradi: *u-ka, a-ka* so'zlarining birinchi bo'g'inlari kabi. So'zlar nuqul ochiq yoki yopiq bo'g'indan iborat bo'lgani kabi so'z tarkibida ochiq va yopiq bo'g'inlar aralash holda ham kela oladi: *ba-land, ta-nish, bi-lish* so'zlarining birinchi bo'g'inlari ochiq, ikkinchilari yopiq.

O'zbek tilida bo'g'inlarning bir necha tiplari kuzatiladi. Bo'g'in tiplarini izohlashda quyidagi qisqartmalardan foydalaniladi:

V – lot. *vokalizm* – unli tovushlar tizimi; C – lot. *konsonantizm* – undosh tovushlar tizimi.

O'zbek tilida bo'g'inlarning quyidagi tiplari uchraydi:

1. Faqat bir unlini o'zidagina tuzilgan bo'g'inlar: *o'-tin, i-chak, u, a-ka*. **Tuzilishi:** V

2. Bir unli va bir undoshdan iborat bo'lgan bo'g'in. Bunday bo'g'in undosh va unli iborat (ochiq) va unli va undoshdan iborat (yopiq) bo'lishi mumkin. Unli – undosh: *ish, osh, uch*. **Tuzilishi:** VC. Undosh – unli: *ta-na, to'-ra, to-g'a, ko'-cha*. **Tuzilishi:** CV.

3. Bir unli va ikki undoshdan iborat bo'lgan bo'g'in. Bunday bo'g'in unli, undosh, undoshdan iborat (yopiq); undosh, unli, undoshdan iborat (yopiq) va undosh, undosh, unli iborat (ochiq) bo'lishi mumkin. Unli – undosh – undosh: *ayt, ilm, erk, ost*. **Tuzilishi:** VCC. Undosh – unli – undosh: *bor, ber, bur-gut, bul-bul*. **Tuzilishi:** SVC.

Undosh – undosh – unli: *sta-kan, pre-zident* soʻzlarining birinchi boʻgʻini **Tuzilishi:** CCV. Koʻrib turganingizdek, boʻgʻinning bu shakli oʻzlashma soʻzlarda uchraydi.

4. Bir unli va uch undoshdan iborat boʻlgan boʻgʻin: Undosh – unli – undosh – undosh (yopiq boʻgʻin): *shart, barg, toʻrt, qurt*. **Tuzilishi:** CVCC

Undosh – undosh – unli – undosh (yopiq boʻgʻin): *plan, krem, prob-leva*. **Tuzilishi:** CCVC.

5. Bir unli va toʻrt undoshdan iborat boʻlgan boʻgʻin: unli – undosh – undosh, undosh – undosh (yopiq, boʻgʻin): *Ernst*. **Tuzilishi:** VCCCC; undosh – unli – undosh – undosh – undosh (yopiq boʻgʻin): *tekst, punkt*. **Tuzilishi:** CVCCC;

Undosh – undosh – unli – undosh – undosh (yopiq boʻgʻin): *front, start, trans-port*. **Tuzilishi:** CCVCC.

Boʻgʻin va uning tuzilishi boshqa tillarda ham tilimizdagi kabi, lekin oʻz navbatida, farqli tomonlar ham mavjud. Masalan, fors tilida ham soʻzlar bir boʻgʻinli va koʻp boʻgʻinli boʻladi. Fors tilida ham boʻgʻin, oʻzbek tilidagi kabi, unililar yordami bilan hosil boʻladi. Har boʻgʻinda bitta unli boʻlishi shart. Shuningdek, oʻzbek tilidagidek, ochiq va yopiq boʻgʻinli boʻladi:

Yopiq boʻgʻinli:	Ochiq boʻgʻinli:
<i>Roh yoʻl</i> <i>bogʻ - bogʻ</i>	<i>po - oyoq</i> <i>olu - olxoʻri</i>

Bulardan tashqari, boʻgʻinlar fors tilida uzun va qisqa boʻgʻinga boʻlinadi. Agar boʻgʻin tarkibida choʻziq unli boʻlsa, uzun boʻgʻin; qisqa unli boʻlsa, qisqa boʻgʻin deyiladi:

Uzun boʻgʻinli:	Qisqa boʻgʻinli:
<i>ob siv</i> <i>asheq oshiq</i>	<i>lab - lab</i> <i>ashk - koʻz yoshi</i>

Arab tilida esa har bir boʻgʻinda unli bilan birga undosh ham boʻlishi shart. Boʻgʻinlar undoshlardan boshlanadi. Shuni aytish kerakki, arab fonologiyasidagi boʻgʻin tushunchasi oʻzbek tilida-

gidan bir muncha farq qiladi. Chunonchi, o'zbek tilidagi qoidaga asosan, bo'g'in yasash uchun birgina unli kifoya.

Arab tilida bo'g'inlarning uch turi mavjud: qisqa, cho'ziq, o'ta cho'ziq.

1. Qisqa bo'g'in tuzilishi : -*ka-ta-ba*, -*da-ra-sa*.
2. Cho'ziq bo'g'in tuzilishi :
 - a) yopiq: -*dar-sun*, -*bay-tun*;
 - b) ochiq: -*ka-la*, -*na-ma*;
3. O'ta cho'ziq bo'g'in tuzilishi: -*dal-lun*, -*mar-run*.

Jumladan, rus tilida ham bo'g'in tuzilishi o'zbek tilidagidan farqlanmaydi va unda ham unli bilan tugagan bo'g'inlar ochiq, undosh bilan tugagan bo'g'inlar yopiq bo'g'in hisoblanadi.

Ochiq bo'g'inli:	Yopiq bo'g'inli:
<i>go-lo-va</i>	<i>chet-verg</i>
<i>go-ra</i>	<i>tok</i>

Shuni alohida aytish joizki, yuqorida tilga olingan bo'g'in tuzilishi tiplarining hammasi rus tili uchun xos.

Bo'g'in savod o'rgatishda, yozuvda so'zlarni bir satrdan ikkinchi satrga ko'chirishda, adabiyotshunoslikda she'r vaznlarini belgilashda amaliy ahamiyatga ega.

Fonetikaning bo'g'in, uning turlari va tiplarini o'rganuvchi bo'limi **sillabika** (grek. *sillabika* – bo'g'inga teng) deb ataladi. Tilshunoslik va adabiyotshunoslikda *sillabik yozuv*, *sillabik she'r* kabi terminlar ham qo'llanadi.

So'z tarkibidagi bo'g'inlardan yoki gap tarkibidagi bo'laklardan birini boshqalaridan ajratib, alohidalab kuchli talaffuz qilish **urg'u** deyiladi.

Urg'u uch turga bo'linadi:

- a) dinamik urg'u;
- b) musiqiy urg'u;
- c) kvantitativ urg'u.

Tovush kuchining o'zgarishiga asoslangan urg'u **dinamik urg'u** deyiladi. Dinamik urg'u tushgan bo'g'in boshqa bo'g'inlarga

nisbatan kuchli talaffuz qilinadi. *Rus, ukrain, polyak, nemis, fransuz, lot., ispan, fors* tillaridagi urg'u dinamikdir.

Musiqaviy urg'uda ovoz tonining ko'tarilishi yoki pasayishi kuzatiladi. Bu urg'u xitoy, vietnam tillarida uchraydi. Uni **tonik urg'u** deb ham atashadi.

Tillar erkin va turg'un urg'uli bo'lishi ham mumkin. Masalan, o'zbek, fransuz, polyak tillari **turg'un urg'uli** bo'lsa, rus, ingliz, nemis tillari **erkin urg'uli** sanaladi.

Urg'u qanday birliklarda bo'lishiga ko'ra ikki turli bo'ladi:

1) so'z urg'usi;

2) ma'no urg'usi.

So'zdagi bo'g'inlardan birini alohidalab, kuchliroq talaffuz qilish **so'z urg'usi** deyiladi. Masalan, *paxtakor, ishchi, suvchi* kabi.

So'z urg'usi **leksik urg'u** deb ham yuritiladi.

Hozirgi o'zbek tilida so'z urg'usi quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi: *suvchi, g'allazor, aqlli* kabi.

2. So'zga qo'shimcha qo'shilish bilan urg'u so'zning oxirgi bo'g'iniga ko'chib boradi: *ishchi -- ishchilar, paxtakor -- paxtakorlar, ishchilarimiz -- ishchilarimizga, paxtakorlarimiz -- paxtakorlarimizga* kabi.

3. O'zbek tiliga arab, fors-tojik, rus va boshqa xorijiy tillardan o'zlashgan so'zlarda so'z urg'usi birinchi va o'rta bo'g'inlarga ham tushishi mumkin: *hamma, hatto, ammo, zero, traktor* kabi.

4. Urg'u so'z ma'nosini farqlashga xizmat qiladi: *qo'llar (ot) -- qo'llar (fe'l), olma (ot) -- olma (fe'l), yigitcha (ot) -- yigitcha (ravish)* kabi.

5. O'zbek tilida quyidagi qo'shimcha va vositalar so'z urg'usini olmaydi:

a) fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari: *-man, -san, -dir, -miz, -siz; yozaman, o'qiyman, yozamiz, yozasiz* kabi;

b) dona va chama son shaklini yasovchi qo'shimchalar: *ikkov, minglab, o'ntacha* kabi;

d) ravish yasovchi qo'shimchalar: *-cha, -day, -dek; yigitcha, oydek, gulday* kabi.

e) fe'lning bo'lishsizlik shaklini yasovchi *-ma* qo'shimchasi: *horma, yozma, o'qima* kabi;

f) yuklamalar: *-u, -yu, -ku, -mi, -chi, -oq, -yoq*: *sen-chi, bor-mi, bor-ku* kabi.

Masalan, *gapirmasinmi* soʻzida feʼning boʻlishsizlik shakli *-ma*, shaxs-son qoʻshimchasi *-sin, -mi* yuklamasi urgʻu olmasligi bois urgʻu ikkinchi boʻgʻinga; *osmon uzra* qoʻshilmasida esa *uzra* koʻmakchisi urgʻu olmasligi bois *osmon* soʻzining oxirgi boʻgʻiniga tushadi.

Gapdagi boʻlaklardan birining maʼnosini taʼkidlash maqsadida kuchliroq ohang bilan aytilishi maʼno urgʻusi deyiladi. Maʼno urgʻusi gap urgʻusi, mantiqiy (logik) urgʻu, frazaviy urgʻu deb ham ataladi.

Maʼno urgʻusi olgan boʻlak gapda koʻpincha kesimdan oldin keladi: *Men Sizni koʻrgani boraman. Sizni koʻrgani men boraman.*

Urgʻuning tabiatini, tur va tiplarini hamda vazifasini fonetika-ning aksentologiya (lot. *accentus* – urgʻu; *logos* – taʼlimot) boʻlimi oʻrganadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Segmentatsiya nima?
2. Nutqning fonetik boʻlinishi deganda nimani tushunasiz?
3. Nutq qanday fonetik birliklarga boʻlinadi?
4. Fraz nima?
5. Takt deb nimaga aytiladi?
6. Boʻgʻin qanday taʼriflanadi?
7. Boʻgʻinning qanday tur va tiplari bor?
8. Boʻgʻin boshqa tillarda qanday koʻrinishga ega?
9. Sillabika boʻlimi qanday masalalarni oʻrganadi?
10. Boʻgʻin qanday amaliy ahamiyatga ega?
11. Urgʻu deb nimaga aytiladi?
12. Oʻzbek tilidagi urgʻu qanday xususiyatlarga ega?
13. Urgʻuning qanday turlari bor?

Fonetik hodisalar

1. Fonetik hodisa tushunchasi.
2. Tovushlarning nutqdagi pozitsion oʻzgarishlari. Reduksiya.
3. Nutqdagi tovushlarning kombinator oʻzgarishlari.

4. Akkomodatsiya.
5. Assimilyatsiya.
6. Fonetik o'zgarishlarning boshqa turlari.
7. Tovushlarning almashinuvi.

Tayanch soʻz va iboralar: *fonetik hodisa, pozitsion o'zgarishlar, reduksiya, kombinator o'zgarishlar, akkomodatsiya, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, gaplogiya, singarmonizm, metoteza, diereza, epenteza, proteza.*

Nutqdagi turli omillar natijasida tovushlar bir-biriga ta'sir qiladi. Bunday omillardan biri tovushning o'rni, unga qo'shni tovushlar ta'siri, tovushlarning birikuv va urg'uning tabiatiga bog'liq.

Talaffuzda yengillik va soddalikka intilish, nutq tovushlarining o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan o'zgarishlar **fonetik hodisalar** deyiladi. Ayrim adabiyotlarda fonetik hodisalar termini o'rnida **fonetik o'zgarishlar, tovush o'zgarishlari** kabi terminlar ham qo'llanadi, biroq bunga qo'shilib bo'lmaydi, tovush o'zgarishi fonetik hodisalarning bir turi hisoblanadi. Shu bois biz **fonetik hodisalar** terminini qo'lladik.

Fonetik hodisalarning quyidagi turlari mavjud:

- 1) tovush orttirilishi;
- 2) tovush tushishi;
- 3) tovush almashishi;
- 4) tovush o'zgarishi.

Tilshunoslikda bu hodisalar ilmiy terminlar bilan ataladi.

Bir gapda bir necha fonetik hodisalar kuzatiladi: *Og'zaki nutqi yaxshi bo'lgani uchun davraga boshlovchilik qilish unga topshirildi.* Gapdagi so'zlar tarkibida 3 ta fonetik hodisa: tovush almashishi (*boshla + vchilik – boshlovchilik*), tovush tushishi (*og'iz + aki – og'zaki*) va tovush orttirilishi (*u + ga – unga*) kuzatiladi.

Tilshunoslikda tovushlarning pozitsion va kombinator o'zgarishlari farqlanadi.

Tovushlarning ma'lum holatda ro'y beruvchi o'zgarishlari **pozitsion o'zgarishlardir**. *Reduksiya, proteza* hodisalari pozitsion o'zgarishlardir.

Pozitsion o'zgarishlar uch turga ega:

- 1) urg'uga nisbatan urg'uli va urg'usiz unlilar farqlanadi;
- 2) bo'g'in va uning tabiatiga ko'ra ochiq va yopiq hamda berkitilgan va berkitilmagan bo'g'mlar farqlanadi;
- 3) so'zdagi o'rniga ko'ra so'z boshi, o'rtasi va oxiridagi tovushlar hamda uning birikmalari farqlanadi.

Unli tovushlarning urg'usiz bo'g'inlarida kuchsizlanishi yoki o'zgarishi **reduksiya** deyiladi. Odatda sifat va miqdor reduksiyasi farqlanadi. Urg'usiz yopiq bo'g'inlarda unlilar cho'ziqligining qisqarishi va kuchli artikulyatsiya qilinishining yo'qolishiga **miqdor reduksiyasi** deb ataladi. Masalan, *sanash* so'zining boshidagi urg'usiz (*a*) oxiridagi (*a*) ga qaraganda ancha kuchsiz va qisqaroq talaffuz etiladi.

Tovushlarning urg'uga nisbatan o'rniga ko'ra ikki xil pozitsiya farqlanadi: urg'uli bo'g'indagi holati **kuchli pozitsiya** deb, urg'usiz bo'g'indagi holati **kuchsiz pozitsiya** deb ataladi. Kuchli pozitsiyada unlilar o'z artikulyatsion-akustik xususiyatlarini saqlab qoladi. Kuchsiz pozitsiyada unlilar miqdor va sifat belgilarini yo'qotadi, ya'ni reduksiyaga uchraydi.

Yuqorida ko'rsatilgan miqdor reduksiyasidan tashqari sifat reduksiyasi ham bor. Sifat reduksiyasida bir yo'la tovushning artikulyatsiyasi kuchsizlashadi va tovushning sifati o'zgaradi. Masalan, rus tilidagi *voda*, *vodo*, *vodyanoy*, *vodovoz* so'zlaridagi urg'usiz unlilar (o,a) tovushlari doirasida o'zgaradi. O'zbek tilida bunday xususiyat yetarli darajada ko'zga tashlanmaydi. Reduksiyaga uchragan tovushlar urg'uli tovushlarga qaraganda aniq bo'lmagan kuchsiz va qisqaroq talaffuzga ega.

Reduksiyaning darajasi faqat tovushning holatiga emas, balki talaffuz usuliga ham bog'liq. Odatda to'liq talaffuz usulida reduksiya minimal darajada bo'lib, og'zaki nutq usulida esa, u maksimal darajada ro'y beradi. Undan tashqari reduksiyaning darajasi unlilarning tilning ko'tarilishiga ko'ra belgilariga (yuqori, o'rta, quyi) ham bog'liq.

Undosh tovushlar ham pozitsion o'zgarishlarga uchrashi mumkin. O'zbek tilida so'z oxiridagi jarangli undoshlar jarangsizlashishi bunga misol bo'la oladi: *kitob* – *kitop*, *qand* – *qant* kabi. Ba'zan ko'p bo'g'inli so'zlarda so'z oxiridagi jarangsiz undoshlar jarangli

bo'lib talaffuz etiladi: *bilak* – *bilagi*, *kurak* – *kuragi*, *tilak* – *tilagi* kabi.

Epiteza (yun. *epi* – keyin + *thesis* – holat) ma'lum fonetik sabablarga ko'ra so'z oxirida tovush orttirilishi: *disk* – *diska*, *tank* – *tanka*, *kiosk* – *kioska*, *bank* – *banka* kabi. Ayrim manbalarda *epiteza* *austeza* deb ham ataladi.

Prokopa (ankopa) (yun. *prokope* – oldindan qisqarish) so'z boshida ba'zan unli yoki undosh tovushning tushib qolish hodisasi: *yig'ach* – *ig'ach*, *yiroq iroq*, *yuz* – *uz*, *hilvira* – *ilvir*, *hid* – *id* kabi.

Sinkopa (yun. *synkope* – oradan qisqarish) so'z o'rtasidagi tovush yoki tovushlar guruhining tushishi: *arslon* – *aslon*, *oltmish* – *otmish*, *birlan* – *bilan* kabi.

Apakopa (yun. *apokope* – qisqartirish) hodisasi so'z oxiridagi tovush yoki qo'shma so'z qismlaridan birining tushirilishi: *to'rt* – *to'r*, *daraxt* – *darax*, *Samarqand* – *Samarqan* kabi.

Qo'shma so'z qismlarining tushurib qoldirilishi asosan rus tilidan o'zlashgan so'zlar tarkibida kuzatiladi: *kilogramm* – *kilo*, *metropoliten* – *metro* kabi.

Sinerezis – so'z o'rtasida yonma-yon kelgan ikki unlining biri kuchsizlanib, nutqda tushib qolishi va ikkinchi unlining cho'ziqroq talaffuz qilinishiga: *saodat* – *so:dat*, *matbaa* – *matba:*, *maorif* – *mo:rif* kabi.

Sinerezis ba'zan ikki unli orasidagi undoshning tushib qolishi hisobiga yuz berishi ham mumkin: *zahar* – *za:r*, *shahar* – *sha:r* kabi. Bu hodisa, asosan, o'zlashma so'zlar tarkibida kuzatiladi.

Nutqda tovushlarning qo'shni tovushlar ta'sirida miqdor va sifat belgilarining o'zgarishi **kombinator o'zgarishlar** deyiladi. Nutqda tovushlarning kombinator o'zgarishlariga *akkomodatsiya*, *assimilyatsiya*, *dissimilyatsiya*, *diereza*, *epenteza*, *gaplologiya*, *proteza*, *metateza* kabi fonetik hodisalar kiradi. Ba'zan bu hodisalarni o'rganuvchi bo'lim **kombinator fonetika** deb ham yuritiladi.

Akkomodatsiya, **assimilyatsiya**, **dissimilyatsiya**, **diereza**, **epenteza**, **gaplologiya**, **proteza**, **metateza** kombinator o'zgarishlar hisoblanadi.

So'zdagi, yondosh tovushlar artikulyatsiyasining o'zaro moslashuvi **akkomodatsiya** (lot. *accomodatio* – moslashuv) keng tarqalgan fonetik hodisalardan biri bo'lib, talaffuz iqtisodi bilan

uzviy bog'liqdir. Masalan, *qafas* so'zida *q* chuqur til orqa undosh tovushidan keyin til oldi *a* unli tovushining til orqa unlisi kabi talaffuz qilinishi.

Keyingi tovushning ekskursiyasi o'zidan oldin kelgan tovushning rekursiyasiga moslashsa, **progressiv akkomodatsiya** deyiladi. Aksincha, agar oldingi tovushning rekursiyasi keyingi tovushning ekskursiyasiga moslashsa, **regressiv akkomodatsiya** deyiladi. Akkomodatsiyada unlilarning undoshlarga va undoshlarning unilarga moslashuvi ro'y berishi mumkin. O'zbek tilida chuqur til orqa undoshlardan (*x, g', q*) til oldi undoshlari, til oldi unililari (*i, e, a*) til orqa unililari bo'lib talaffuz etiladi, ya'ni ularning talaffuzi moslashadi. Aksincha, til orqa unililari (*o', u, o*) til oldi undoshlaridan keyin til oldi unililari bo'lib artikulyatsiya qilinadi. O'zbek tilidagi bu xususiyat akkomodatsiyaga misol bo'la oladi. Unli tovushlar burun undoshlaridan oldin **nazalizatsiya** qilinishi regressiv akkomodatsiyaga misoldir: *qon, tong, tom* kabi. *Non, nom, ming* so'zlarida bir yo'la progressiv va regressiv akkomodatsiya kuzatiladi, chunki ikki burun undoshi orasidagi unli nazalizatsiya qilinadi.

O'zbek tilidagi *qurt, bolta, qatra, mingta, kamchil* so'zlaridagi undosh birikmalarining har ikki elementi bir-biriga ta'sir qilib jarangsiz undoshlar sonorlarni qisman jarangsizlashtiradi va o'z navbatida, sonorlar ham jarangsiz undoshlarda ovoz tonini kuchaytirib shovqinni pasaytiradi. Bu hodisa o'zaro akkomodatsiyaga misol bo'ladi.

Akkomodatsiya tovushlarning hosil bo'lish o'rni va usuli, labning holat va tovush paychalarining tebranishi va yaxshi tebranmasligiga ko'ra moslashuv orqali amalga oshiriladi. Nutqdagi barcha tovushlar bir-biri bilan artikulyatsiya fazalari orqali bog'lanadi va bu artikulyatsiya tuzilishini tashkil etadi. Tovushlar o'rtasidagi bog'lanishning artikulyatsiya tuzilishini chuqur o'rganish yordamida fonetik hodisalar oydinlashadi.

Assimilyatsiya (yun. *assimilatio* – o'xshab ketish) – so'z tarkibidagi tovushlarning o'zaro ta'siri natijasida birini ikkinchisiga o'xshashlik tomon o'zgarishi. Masalan, *ishni – ishshi, ochdi – ochti, otdan – ottan, otni – otti, bizni – bizzi, ketdi – ketti* kabi.

Assimilyatsiya hodisasi yo'nalishiga qarab ikki xil bo'ladi:

1) **progressiv assimilyatsiya** – oldingi tovushning keyingi tovushni o‘ziga moslashtirishi: *ketdi* – *ketti*, *ekgan* – *ekkan* kabi.

2) **regressiv assimilyatsiya** – keyingi tovushning oldingi tovushni o‘ziga moslashtirishi: *taqsimot* (*taxsimot*), *ulug‘ sifat* (*uluxsifat*), *o‘taketgan* (*o‘taketkan*), *o‘qchi* (*o‘xchi*), *tanbur* (*tambur*) so‘zlarida regressiv assimilyatsiya kuzatiladi.

Shuningdek, *surnay* (*sunmay*), *karnay* (*kannay*), *tipirlatmoq* (*tipillatmoq*), *mahkam* (*makkam*) (Toshkent shevasida) kabilar to‘la regressiv kontakt assimilyatsiyaga misoldir.

Tovushning o‘zgarish darajasiga ko‘ra assimilyatsiya yana ikki turga bo‘linadi:

1) **to‘liq assimilyatsiya** – kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlarning bir-biriga aynan moslashuvi: *kissa* – *kista* kabi.

2) **to‘liqsiz assimilyatsiya** – kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlarning bir-biriga qisman moslashuvi: *tanbur* – *tambur*, *shanba* – *shamba* kabi.

Dissimilyatsiya (lot. *dissimilatio* – noo‘xshash) – so‘zdagi bir xil yoki o‘xshash tovushlardan birining artikulyatsion-akustik jihatdan boshqa bir tovush tomon o‘zgarishi. Masalan, *zarur* – *zarul*, *zarar* – *zaral*, *damba* – *danba*, *musulmon* – *musurmon*, *ambar* – *anbar* kabi.

Tovushning o‘zgarish darajasiga ko‘ra dissimilyatsiya yana ikki turga bo‘linadi:

1) **to‘liq dissimilyatsiya** – ikkita bir xil tovushdan birini noo‘xshash tovushga aylanishi: *kissa* – *kista* kabi.

2) **to‘liqsiz dissimilyatsiya** – so‘z tarkibidagi tovushning artikulyatsion xususiyatlaridan ayrimlarini o‘zgarishi: *uchta* – *ushta* kabi.

Diereza. So‘z tarkibidagi undosh tovushlarning tushib qolishi. Masalan, *go‘sh* – *go‘sh*, *do‘st* – *do‘st*, *sust* – *sus*, *to‘rt* – *to‘rt* kabi.

Epenteza (yun. *epenthesis* – kiritish) so‘z o‘rtasida tovush orttirilishi.

Ikki undosh qator kelganda, ular orasida *i*, *u*, *a* unlisi orttiriladi: *ilm* – *ilim*, *sinf* – *sinif*, *fikr* – *fakir*, *hukm* – *hukum* kabi.

So‘zning boshlang‘ich qismiga tovushlarni qo‘shib aytilsa, **proteza** deyiladi. Turkiy tillarda, xususan o‘zbek tilida (og‘zaki nutqda) rus tilidan kirgan so‘z boshida kelgan undosh tovushlar

birikmasi oldidan *i*, *u* unliharini qo‘shib aytish protezaga misoldir: *stantsiya*, (*istansa*, *istansiya*), *stol* (*ustol*), *stul* (*ustul*), *spravka* (*isparapka*) kabi.

Arabcha o‘zlashmalar tarkibida ikki unli orasida bir undoshning orttirilishi ko‘proq kuzatiladi: *oila* - *oyila*, *foiz* - *foyiz*, *Saida* - *Sayida*, *soat* - *sog‘at* kabi.

Gaplologiya (yun. *gaplos* – oddiy; *logos* – tushuncha, ta’limot) yasama so‘zda bir xil yoki o‘xshash bo‘g‘inlardan birining tushirib qoldirilishi: *mineralogiya* – *mineralologiya*, *morfonologiya* – *morfofonologiya*, *sarig‘yog‘* – *sariyog‘* kabi.

Proteza (yun. *prothesis* – oldida turuvchi) so‘z boshida tovush orttirilishi. Turkiy tillarda, xususan o‘zbek tilida (og‘zaki nutqda) *r*, *n*, *l* tovushlar birikmasi oldidan *i*, *u*, *o‘* unliharini orttiriladi: *rus* – *o‘ris*, *rizq* – *iris*, *nor* – *anor*, *loy* – *iloy* kabi.

O‘zlashma so‘z boshida sirg‘aluvchi va portlovchi undosh qator kelganda undan avval unli orttiriladi: *stantsiya* – *istansa*, *istansiya*, *stol* – *ustol*, *shkaf* – *ishkaf*, *shtraf* – *ishtraf* kabi.

Metateza (grek. *metathesis* – o‘rin almashtirish) nutq jara-yonida so‘zdagi tovushlarning o‘rin almashinuvi. Masalan, *tuproq* > *turpoq*, *nusqa* – *nuxsa*, *to‘g‘ramoq* – *to‘rg‘amoq*, *qirg‘iy* > *qiyg‘ir*, *kunjut* > *kunduch* kabi.

Metotezaning 2 xil ko‘rinishi mavjud:

1) **kontakt (yondosh) metateza** – yonma-yon kelgan tovushlarning o‘rin almashinuvi: *daryo* – *dayro*, *o‘rgat* – *o‘grat*, *surpa* – *supra* kabi;

2) **distant (oraliq) metateza** – bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o‘rin almashinuvi: *paypoq* – *payqop*, *aylanayin* – *aynalayin* kabi.

Aferezis – oldingi so‘zning so‘nggi tovushi ta’sirida keyingi so‘z boshidagi tovushning tushishi: *ne uchun* – *nechun*, *mulla aka* – *mullaka* kabi.

Eliziya (lot. *elision* – siqmoq, itarib chiqarmoq) unli tovush bilan tugagan so‘zga unli bilan boshlangan so‘zning qo‘shilishi natijasida bir unli tovushning tushish hodisasi: *bora oladi* – *boroladi*, *ko‘ra olmoq* – *ko‘rolmoq*, *dili orom* – *Dilorom* kabi.

Geminatsiya (qo'sh undoshlilik) – soʻz tarkibida ikkita bir xil undoshning qavatlanishi: *rosa – rossa, toza – tozza, maza – mazza* kabi.

Diereza (yoki tushirib qoldirmoq) hodisasi undosh tovushlarni talaffuzdan tushirib qoldirish bilan izohlanadi: *go'sht (go'sh), rost (ros), surtmoq (surmoq), tandir (tanir)* kabi.

Nazorat uchun savollar:

1. Fonetik hodisa deganda nimani tushunasiz?
2. Fonetik hodisalar qanday omillar va sabablarga ko'ra yuzaga keladi?
3. Fonetik hodisalarning qanday turlari bor?
4. Pozitsion o'zgarishlarga qanday hodisalar kiradi?
5. Kombinator o'zgarishlar deganda nimani tushunasiz?
6. Assimilyatsiya nima? Uning qanday turlari bor?
7. Dissimilyatsiya qanday hodisa?
8. Reduksiya qanday hodisa?
9. Metateza nima?
10. Ditreza hodisasini izohlang.
11. Fonetik hodisalarning yana qanday turlari bor?

Grafika. Yozuv va uning turlari

1. Grafika haqida tushuncha.
2. Yozuv va uning turlari.
3. Yozuv birliklari.
4. O'zbek yozuvi.
5. Yozuvning maxsus turlari. Transkripsiya.

Tayanch soʻz va iboralar: *grafika, yozuv, yozuv ashyolari, piktografika yozuv, logografik yozuv, ieroglifik yozuv, fonografik yozuv, alfavit (alifbo), yozuv birliklari, grafemalar, harf, tinish belgilari, stenografiya, transkripsiya, fonetik transkripsiya, fonologik transkripsiya, transkripsion belgilar, transliteratsiya.*

Grafika (yun. *grapfike* – yozma) termini tilshunoslikda quyidagi ma'nolarda qo'llanadi:

1. Nutq tovushlarini yozuvda ifodalash vositalarining muayyan tizimi: *o'zbek grafikasi, rus grafikasi* kabi.

2. Tilshunoslikning alifbodagi harflar tarkibini, yozilish shakllarini, harf va tovush munosabatlarini o'rganuvchi sohasi.

Demak, yozuv, yozuv bilan bo'g'liq masalalar, ya'ni harflarning yozilish shakllari, turlari, xususiyatlari, so'zlardagi o'rni va ular ifodalagan tovushlarning xususiyatlari kabi masalalar grafika sohasida o'rganiladi. Grafika tilshunoslikning fonetika, fonologiya, orfoepiya, orfografiya sohalari bilan hamkorlikda ish olib boradi.

Nutqni qog'ozda aks ettirish uchun xizmat qiladigan harfiy grafik shakllar tizimi va shu tizimga asoslanuvchi aloqa vositasi yozuv deyiladi. Yozuv tilning makon (masofa) va zamon (vaqt) jihatdan chegaralanganlik qirralarini to'ldiruvchi ikkilamchi aloqa vositasidir. Yozuv jamiyat tarixi, adabiyot va san'at tarixi, til tarixini o'rganishda muhim manbadir. Yozuv o'z tarixiga ega. Yozuvning hozirgi ko'rinishlari uzoq izlanishlar va takomillashtirib borishlar mahsulidir.

Insonlar o'tmishda piktografik, logografik, ieroglifik, fonografik, mixsimon yozuv turlaridan foydalanganlar.

Nutq mazmuni jonli va jonsiz narsalarning rasmi, shartli tasvir tarzidagi grafik shakllar asosida ifodalanadigan yozuv **piktografik** (lot. *piktus* – chizilgan va grek. *grapho* – yozaman) yozuv deyiladi. Mazkur yozuv birliklari **pikto-grammalar** deb ataladi.

Yozuvning bu turi mukammal bo'lmay, u rasmlar orasidagi munosabatlarni, ularning tarkibini ko'rsata olmaydi. Shuningdek, bu yozuvda mavhum tushunchalarni aks ettirish imkoni deyarli yo'q edi. Bu holatlar mazkur yozuvdagi matnni bir necha xil o'qishga, talqin qilishga olib keladi.

Piktografik yozuvning mukammallashib borishi natijasida **ideografik** (grek. *idea* – tushuncha va *grarho* – yozaman) yozuv paydo bo'lgan. Manbalarda bu yozuv turi **logografik** (grek. *logos* – so'z va *grarho* – yozaman) yozuv deb ham ataladi. Bu yozuvda ma'lum ramzlardan foydalaniladi, ramzlar borliqdagi narsalarni aks ettirib qolmay, tildagi so'zlarni ham ifodalaydi, tildagi har bir so'z o'z ramziga ega bo'ladi. Logografik yozuv birliklari **logogram-**

malar deyiladi. Masalan, qadimgi arablar «yuz ming» sonini *itbaliq* shakli orqali ifodalashgan. Xitoyliklar esa «yaxshi» soʻzini *ayol kishi, bola* ramzlari orqali ifodalaganlar.

Logografik yozuvning biroz mukammallashtirilgan shakli **ieroglifik yozuv**. Bu yozuvda qadimgi Arabistonda keng foydalanilganlar. Hozirgi xitoy yozuvi shu tipdagi yozuvdir.

Agar logografik yozuvda baʼzi mavhum tushunchalarni ifodalash qiyin boʻlgan boʻlsa, endi, ieroglifik yozuvda bu masala ham uzul-kesil hal boʻldi. Bu yozuvda alfavit tushunchasi ham paydo boʻla boshladi.

Yozuvning yuqoridagi keltirilgan barcha turlari oʻqish va oʻqitish ishlarini ancha qiyinlashtiradi. Yozuvning ommaviylashtirish uchun uni osonlashtirish, soddalashtirish va qulaylashtirish lozim edi. Ana shu hayotiy ehtiyoj va talablar mahsuli sifatida **fonografik yozuv** yaratildi. Nutq tovushlarini maʼlum harflar vositasida ifodalashga asoslangan yozuv **fonografik yozuv** deyiladi. Fonografik yozuv **harf-tovush yozuvi** deb ham ataladi. Bu yozuvning eng mukammal shaklidir. Dunyo ahli keng foydalanadigan arab, rus kirillitsasi, hind, lot. yozuvlari ham fonografik yozuvlar sirasiga kiradi. Oʻzbek xalqi oʻz tarixida foydalangan arab va lot. yozuvlariga asoslangan yozuvlar ham fonografik yozuvdir.

Harf-tovush yozuvi alfavitni vujudga keltirdi. Harflarning muayyan tartibdagi majmui **alfavit yoki alifbo** deyiladi.

Harf va tinish belgilari fonografik yozuv birliklari hisoblanadi. Ayrim ilmiy manbalarda yozuv birliklari **grafemalar** deb ataladi. Nutq tovushlari (fonemalar)ni yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladigan grafik shakl, shartli belgi **harf** deyiladi. Masalan, hozirgi lot. yozuviga asoslangan yangi oʻzbek fonografik yozuvda 26 ta harf va 3 ta harfiy birlik bor.

Tilning umumiy yozuv tizimida alohida guruhni tashkil etuvchi va yozma nutqda harflar yoki boshqa yozuv ifodalari bilan berib boʻlmaydigan tomonlarni ifodalash uchun xizmat qiluvchi belgilar **tinish belgilaridir**. Oʻzbek tili yozuv tizimida quyidagi 10 ta tinish belgisidan foydalaniladi: . , ; ; ... ? ! () - «» .

O'rtasiyoda foydalanilgan fonografik yozuvlar

1	Oromiy yozuvi	Miloddan oldingi III-I asrlarda
2	Sug'd yozuvi	Eranizning I-VI asrlarida
3	Xorazm yozuvi	II-III asrlarda
4	O'rxun-Enasoy yozuvi (runik, turk-run, dulbajin)	V-VIII asrlarda
5	Uyg'ur alifbosi	VI-VII asrlardan XII asrgacha
6	Arab alifbosi	VII-VIII asrlardan 1929-yilgacha
7	Lot.lashtirilgan o'zbek alifbosi	1929-1940-yillarda
8	Rus-kirill yozuvidagi o'zbek alifbosi	1940-yildan to hozirgacha
9	Lot. yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi	1996-yil sentyabridan

Yuqorida tilga olingan yozuvlardan tashqari hozirgi vaqtda maxsus yozuvlardan ham keng foydalaniladi. Stenografiya va transkripsiya yozuvning ana shunday maxsus turiga kiradi.

Tildan keyingi ikkilamchi aloqa vositasi yozuvning taraqqiyoti va takomilida yozuv ashyolari ham muhim ahamiyatga ega. Yozuv taraqqiyoti bilan bog'liq tarzda ular ham takomillashib, mukammalashib borgan.

Dastlab osuriyaliklar yozuv materiali sifatida sopol taxtachalardan foydalanganlar. Yahudiylar esa qo'rg'oshin plastinkalarga yozganlar. Rim imperatorligida mis va asl metallar – kumush, oltin ishlatilgan. Keyinchalik yozuv ashyolari olinadigan eng qulay manba o'simliklar dunyosi bo'lib qolgan. G'arb xalqlarining ko'pchiligi yozish uchun daraxt po'stlog'i va taxtachalardan foydalan-ganlar. Rimliklar birinchi bo'lib taxtachalarga yoza boshlaganlar. Ular qoraqayin, gipsdan kitob shaklida taxtachalar tayyorlab, sirtiga mum surtganlar va yozuv materiali sifatida ishlatganlar. Sharq mamlakatlarida taxtachalar o'mniga palma bargi qo'llangan. Shuningdek, surp va shohilarga ham yozganlar. Qadimgi arablar esa suyakka, ayniqsa fil suyagiga xat bitganlar. Misrliklar yozuv uchun

papirusni ixtiro qilishgan. Ular papirusdan qayiq yasashgan, bo'ya va ip to'qishgan, poyabzal tikishgan. Papirusning eng yaxshi poyalaridagina qog'oz tayyorlangan. Papirusdan qog'oz tayyorlash usuli qat'iy sir saqlangan. O'sha paytlarda papirus savdoda zig'irdan keyin ikkinchi o'rinda turgan.

Papirus so'zi asli yunoncha (papiros) bo'lib, *qog'oz* degan ma'noni anglatadi. Papirus so'zi o'zbek tilida quyidagi ma'nolarda qo'llanadi:

1) tropik va subtropik mamlakatlarda o'sadigan qamishsimon ko'p yillik o'simlik;

2) qadimgi misrliklar va boshqa xalqlar tomonidan shu o'simlik poyasi tilimlarini yelimlab yopishtirib, o'rama shaklida tayyorlangan, qog'oz o'rnida foydalanilgan material;

3) shunday materialga yozilgan qadimgi matn.

Shuningdek, tilimizda papirus so'zi asosida yuzaga kelgan *chekish uchun ichiga tamaki tiqilgan qog'oz naycha* ma'nosidagi *papiros* so'zi ham mavjud bo'lib, so'z yunon tilidan lot. tiliga, undan nemis tiliga va rus tili vositasida o'zbek tiliga o'zlashgan.

Yunon tarixchisi Gerodot, Pliniy Starshiy qo'lyozmalarida qog'oz o'simlikning mag'zidan tayyorlanishi aytilgan. Unda yozilishicha, oq po'stloqdan mag'izni ajratib olib, uzoq vaqt ivitilgan. So'ngra uni zig'ir tolasidan to'qilgan gazlama ustiga tik va yonbosh qilib taxlangan, ustidan silliq g'olacha yurgizib, og'ir narsa ostiga bostirib qo'yilgan. Ma'lum bo'lishicha, qadimgi misrliklar papirus tayyorlashda o'simlik poyasidan foydalanishar ekan. Oktyabr-dekabr oylarida kesib olingan o'simlik poyasida yopishqoq shira bo'lib, bosim ostida u qatlamlarni bir-biriga yelimlar ekan. Yopishqoq shira o'simlikda faqat oktyabr-dekabr oylaridagina yaxshi to'planar ekan.

Misrliklar tayyorlangan papirus qog'ozga siyoh bilan yozishni ham kashf etganlar. Hozirgi kunda Berlin muzeyida miloddan bir qancha asr ilgari Misr podsholarining o'n sakkizinchi xonadoniga qarashli fir'avnning papirusga yozilgan tarjimai holi saqlanmoqda.

Papirus mo'rtligi sababli tez sinavergan; yozuvni o'qishda katta noqulaylik tug'dirgan. Keyinchalik papirusning o'rniga pergament yuzaga kelgan. Pergament undan ko'ra qulayroq va chidamliroq

bo'lgan. Uning hamma tomoniga yozish va buklab qo'yish mumkin bo'lgan.

Pergament so'zi yunoncha, Kichik Osiyoda ayni shu material keng qo'llangan shahar – Pergam nomidan olingan bo'lib, quyidagi ma'nolarni anglatadi:

1) qog'oz ixtiro qilingunga qadar maxsus yo'l bilan tayyorlangan va qog'oz o'rnida ishlatilgan hayvon terisi; teri qog'oz;

2) shunday teriga yozilgan qadimgi qo'lyozma;

3) suv va moy o'tkazmaydigan pishiq yupqa shaffof qog'oz.

(ЎТИЛ – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 3-ж. – Б. 247.)

Pergament qo'y, echki, quyon kabi hayvonlar terisidan ishlanib, yozadigan holatga kelgach, bozorga chiqarilgan. Ayrim manbalarda ko'rsatilishicha, pergament buzoq terisidan tayyorlangan. Pergamentga yozilgan xat uzoq saqlanuvchanligi, chidamliligi tufayli juda qimmat baholangan. Arablar Qur'on va dinga oid kitoblarni, xristianlar esa o'z Injillarini pergamentga yozdirganlar. X asrning oxirlarida xitoyliklar paxtadan ishlangan qog'ozni Yevropaga keltirib, uni grek pergamenti deb e'lon qilganlar.

Birinchi qog'ozni konfutsiychi-olim, ko'zga ko'ringan davlat amaldori Say Lun' eramizning 2-asrida 105-yilda ixtiro qilgan. U o'simlik tolalarining suvli bo'tqasini to'rdan o'tkazib, qog'oz olishga muyassar bo'lgan. Xitoy tilida qog'ozni «chji» deb atashgan. Qog'ozni avvallari ipak chiqindisidan, losdan, bambuk va tut po'stlog'idan tayyorlashgan. Chji papirusdan yengil va pishiq bo'lgan. Uni daftardek buklash mumkin bo'lgan.

Paxtadan qog'oz yasash usuli keng avj olib, hatto kanop, zig'ir keyinchalik turli xil polotnolardan ishlana boshlagan. Eramizning II asridan qog'oz dunyodagi hamma mamlakatlarga tarqala boshlagan va XIV asrda pergament butunlay iste'moldan siqib chiqarilgan. Uning o'rnini XII asrdan boshlab keng ko'lamda paper qog'oz egallagan. Ipakdan qog'oz yasash usulini xitoyliklar o'zlashtirgan bo'lsalar, turklar bu jarayonni takomillashtirib, paxtadan ishlashni kashf etganlar, Bu usul keyinchalik arab va ispanlarga, undan keyin butun Yevropaga keng tarqalgan.

Qrim, Kavkaz va O'rta Osiyoda tutdoshlar oilasiga mansub qog'ozdaraxt, qog'oztut ham o'stiriladi. Qog'oztut asosan qog'oz

tayyorlashda ishlatiladi. Uning po'stlog'idan a'lo sifatli qog'oz (qog'oz pullar va qimmatbaho qog'ozlar) ishlab chiqariladi.

Qog'oz kashf etilgandan so'ng yozuv quroli ham takomillashib bordi. Ularning shakli ham qaysi materialga ishlatilishiga qapab o'zgardi. Qattiq, cho'ziluvchan materiallarga po'lat igna, toshga esa temirdan yasalgan asbob, taxtaga temirdan yoki suyakdan ishlangan bir uchi o'tkir, qirrali, ikkinchi tomoni yassilangan yozuv quroli ishlatilgan. Papirus bilan pergamentga esa qamish yoki qo'g'ani tarashlab yozishgan.

Rimda kundalik yozuvlar uchun yuziga mum surtilgan taxtachalar ishlatilgan. Mum qatlamiga o'tkir uchli cho'p – stil bilan yozilgan. Yozuv o'z vazifasini bajarib bo'lgach, stilning to'mtoq uchi bilan mum qatlami tekislangan va zarur paytda unga yana yozilgan.

XIV asrga kelib peroda yoza boshlangan. A. Rustamov ta'kidlaganidek, rus tilida pero so'zi uchi o'tkirlashtirilgan qush patlariga nisbatan ham qo'llangan. Aniqrog'i, Yevropada pero yasalgunga qadar oqqush yoki g'oz patidan foydalanganlar. O'zbek tilida *pero* so'zi faqat temirdan tayyorlangan yozuv quroliga nisbatan qo'llanadi.

Peroni **po'lat qalam** deb ham ataydilar. Po'lat pero birinchi marta 1780-yili Angliyada paydo bo'ldi, ammo u qirq yillardan keyin ommalashdi. XV asrga kelib hozirgi yozuv quroli – **qalam** kashf etildi.

Grafitdan, ya'ni to'q kulrang yoki qora tusli mineraldan yasalgan qalam **grafit** yoki **grifel** deb ataladi. Demak, grafit – tosh qalam.

Birinchi avtoruchka 1880-yili Amerikada kashf etilgan, sharikli ruchka esa XX asr ixtirosi.

Siyoh ham bir necha bor sifati va tarkibiga qarab turlanib kelgan. Rimliklar qurum, yelim va suv aralashmasidan ishlangan to'q jigarrang bo'yoqdan foydalanganlar. Xitoyliklar mo'yqalam bilan suyultirilgan tushda yozishgan.

Ko'rinadiki, buyumli, belgili, rasimli yozuv turlari hayotiy ehtiyojlar asosida mukammalashib, hozirda faol iste'molda bo'lgan harf-tovush (fonografik) yozuvi yaratilgunga qadar bo'lgan davr oralig'ida yozuv ashyolari ham takomillashib borgan. Yozuv ash-

yolari takomili va taraqqiyoti yozuv tasviriy san'at bilan bog'liq holda, uning bag'rida paydo bo'lganligini yana bir bora tasdiqlaydi.

Til ikki shaklga ega: og'zaki va yozma nutq shakli. Tovushlar og'zaki nutqda, harflar esa yozma nutqda ishlatiladi. Yozma nutq shakli ma'lum tilning alfaviti, grafika va orfografiyasidagi tartib va qoidalarni o'z ichiga oladi. Og'zaki nutq shakli esa, maxsus belgilar yordamida yozib olinadi. Ma'lum til yoki shevadagi tovushlar talaffuzini maxsus belgilar yordamida yozib olish transkripsiya deyiladi. Transkripsiya til yoki shevaning talaffuzini ilmiy tadqiq qilishga va chet tillarining talaffuziga o'rgatishda katta ahamiyatga egadir. Transkripsiya ma'lum prinsip yordamida tuziladi. Shu sababli bir tilda bir necha turli transkripsiya turlari ishlatiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Grafika sohasi qanday masalalarni o'rganadi?
2. Yozuv deb nimaga aytiladi?
3. O'tmishda yozuvning qanday turlari mavjud bo'lgan?
4. Fonografik yozuv qanday yozuv?
5. Fonografik yozuv qanday birliklarga asoslanadi?
6. Harf deb nimaga aytiladi?
7. Tinish belgilari deb-chi?
8. Stenografiya nima? Transkripsiya nima? U qanday ahamiyatga ega?
9. Fonetik transkripsiya deganda nimani tushunasiz? Fonologik transkripsiyani izohlang.

Orfoepiya va orfografiya

1. Orfoepiya sohasi.
2. Orfoepik me'yor.
3. Orfografiya.
4. Imlo tamoyillari.
5. O'zbek imlosi.

Tayanch so'z va iboralar: *imlo, imlo qoidalari, imlo tamoyillari, fonetik tamoyil, morfologik tamoyil, tarixiy-an'anaviy tamoyil,*

shakliy (grafik-etimologik) tamoyil, farqlash (differensiyalash) tamoyili.

Har bir adabiy til unda gapiruvchi barcha kishilar tomonidan ongli ravishda qabul qilingan talaffuz me'yoriga egadir. Tilning talaffuzi og'zaki nutq shakliga, imlo esa yozma nutq shakliga xos bo'lib, ular bir-biriga doim to'g'ri kelavermaydi. Orfoepiya (grekcha *orthos* – to'g'ri va *epos* – nutq) ma'lum tilning to'g'ri talaffuz me'yor va qoidalari hisoblanib, unda so'zlovchilarning barchasi uchun tushunarli me'yor qabul qilingan bo'ladi. Orfoepiyaning asosini tilning fonetik tizimi, ya'ni undagi tovushlar, bo'g'in, urg'u, intonatsiya tashkil etadi. To'g'ri talaffuz etishni odatda tilning orfoepik me'yori deb yuritiladi. Albatta orfoepik me'yordan chetga chiqish hollari ham mavjud. Chunonchi, shevalar talaffuzi, vulgar yoki buzib talaffuz qilish kabilar. Odatda ba'zi tayanch shevalar talaffuzi adabiy til talaffuz me'yoriga yaqin turadi. Masalan, rus adabiy tilining talaffuziga Moskva va Peterburg talaffuzi asos qilib olingan. O'zbek adabiy tilining talaffuziga Toshkent va Farg'ona vodiysi shevalarining talaffuzi asos qilib olingan. Har bir til o'zining ma'lum davrdagi orfoepik me'yoriga ega bo'lib, davrlar o'tishi bilan undagi fonetik va boshqa o'zgarishlar natijasida uning orfoepik me'yori ham o'zgarishi mumkin. Fonetika va fonologiyadagi nazariy tamoyillarga asoslanib, orfoepiya tilning talaffuz me'yorlarini amaliy jihatdan qanday bo'lishini belgilab beradi. Ba'zan chet tilidan ona tiliga kirgan so'zlarning talaffuzi ham shu qabul qilgan tilning orfoepik me'yoriga moslashtirib talaffuz etiladi. (masalan, vokzal, rel's, miniatyura, jyuri kabi) haqiqiy turkiy so'zlarda urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Biroq rus tili va u orqali chet tillardan kirgan so'zlarda urg'u har xil bo'g'inlarda bo'lishi mumkin. Bu esa o'zbek tilining orfoepik me'yorida urg'uning ko'chma, ya'ni so'zlarning har xil bo'g'inlariga tushish tartibini keltirib chiqardi (Masalan, fizik, Vashington, London kabi). Qo'shma so'zlarning har bir qismi o'zining alohida urg'usi bilan talaffuz etiladi: *taomnoma, gultojixo 'roz* kabi.

Orfoepik me'yor og'zaki so'zlashuv nutqida va rasmiy nutqda ba'zi o'zgarishlarga uchraydi, Orfoepiya teatr, kino, radio, televi-

deniya va notiqlik san'ati va nutq madaniyatidagi barcha talaffuz xususiyatlarining yig'indisini adabiy me'yorga solib turuvchi mezon hisoblanadi.

Orfografiya (grek. *orthos* – to'g'ri + *grapho* – yozaman) – tilshunoslikning mustaqil sohalaridan biri. Orfografiya termini o'rnida **imlo** termini ham qo'llanadi: *o'zbek orfografiyasi* – *o'zbek imlosi*, *orfografiya qoidalari* – *imlo qoidalari* kabi.

Imlo (arabcha) – to'g'ri, xatosiz ma'lum qonun-qoidalarga muvofiq yozish.

Orfografiya adabiy tilning yozma shakli uchun xos.

Orfografiya bo'limi quyidagi masalalarni o'rganadi:

- 1) unli va undosh harflar imlosini;
- 2) bosh harflar imlosini;
- 3) bo'g'in ko'chirish qoidalarini;
- 4) asos va qo'shimchalar imlosini;
- 5) so'zlarni qo'shib, ajratib va chiziqcha bilan yozish qoidalari (qo'shma, juft, takroriy so'zlar imlosi)ni;
- 6) qisqartma so'zlar imlosini.

Qisqasi, orfografiya to'g'ri yozish – imlo qoidalarini o'rganadi. Orfografiya to'g'ri yozish qoidalarini belgilashda ma'lum tamoyillarga asoslanadi. Tilshunoslikda orfografiyaning quyidagi tamoyillari qayd qilinadi: fonetik, fonematik yoki morfologik, tarixiy yoki an'anaviy, ideografik yoki ramziy tamoyillar, lekin bularning mavqeyi hamma tillarda ham bir xil emas: har bir tilning orfografiyasi uchun u yoki bu tamoyil asos qilib olinadi.

O'zbek orfografiyasi quyidagi tamoyillarga (printsip)ga tayangan holda ish ko'radi:

- 1) fonetik tamoyil;
- 2) morfologik tamoyil;
- 3) tarixiy-an'anaviy tamoyil;
- 4) shakliy (grafik-etimologik) tamoyil;
- 5) farqlash (differentsiyalash) tamoyili.

Ayrim darslik va qo'llanmalarda **tamoyil** termini o'rnida **yozuv** termini qo'llangan: *fonetik tamoyil* – *fonetik yozuv* kabi.

Yozuvda so'z asos va qo'shimchalarning talaffuziga, aytilishiga muvofiq yozish **fonetik tamoyil** deyiladi. Masalan, *Yashil bo'yoq bilan bo'yalgan, ust tomoni qayrilgan o'ymakor panjarali, katta va*

og'ir darvozaga yetganda, yigitning yuragi biroz o'ynab ketdi. Gapdagi bo'yalgan, qayrilgan, yuragi, o'ynab so'zlari fonetik tamoyil asosida yozilgan.

Rus tilidan o'zlashgan *minuta*, *sekunda* so'zlari ham o'zbek tilida shu tamoyil bo'yicha *minut*, *sekund* shaklida yoziladi. Shuningdek, quyidagi so'z, asos va qo'shimchalar imlosi fonetik tamoyilga asoslangan:

1) *shahar*, *qorin*, *burun* so'zlariga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, asosdagi unli talaffuzda tushib qoladi va shunday yoziladi: *shahar* + *i* -- *shahari*, *qorin* + *im* -- *qornim*, *burun* + *i* -- *burnim* kabi;

2) *k*, *q* undoshi bilan tugagan so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, *k*, *q* undoshlari talaffuzda *g*, *g'* ga o'tadi hamda shunday yoziladi: *yurak* + *i* -- *yuragi*, *bilak* + *im* -- *bilagim*, *qishloq* + *i* -- *qishlog'i* kabi;

3) ayrim so'zlardan *-a*, *-la* qo'shimchalari bilan fe'l yasalganda asos tarkibidagi *o* unlisi *a* talaffuz qilinadi hamda xuddi shunday yoziladi: *son* + *a* -- *sona*, *ong* + *a* -- *angla* kabi.

Yozuvda so'z, asos va qo'shimchalarni talaffuziga emas, asliga muvofiq yagona tanlangan, umumiy shaklda yozish **morfologik tamoyil** deyiladi. Masalan, *uchta*, *ketdi*, *yuribdi*, *kitob*, *kulib*, *guliston*, *uchinchi* so'zlari *uchta*, *ketti*, *yuripti*, *kitop*, *kulip*, *guluston*, *uchunchi* tarzida aytilsa ham, yuqorida keltirilganidek, yagona tarzda yoziladi. Bu tamoyil o'zbek va rus tillari orfografiyasida asosiy tamoyil hisoblanadi. Masalan, *deraza* so'zi *akno* deb talaffuz qilinsa ham, *okno* tarzida; *suv* so'zi *vada* bo'lib eshutilishiga qaramay, *voda* tarzida.

Rus tilining *vokzal*, *doroga*, *tovar*, *komanda* kabi so'zlarida *o*; *bagaj*, *vagon*, *kabinet* kabi so'zlarida *a*; *injener*, *revizor*, *kefir* kabi so'zlarida *e*; *mesyats*, *zayats* kabi so'zlarida *ya*; *gorizont*, *ideya* kabi so'zlarida *i* harflarining yozilishi ham morfologik tamoyilga asoslangan. Umuman, rus tilida bu tamoyilga asoslangan imlo qoidalari, A.N.Gvozdevning qayd qilishicha, umumiy orfografik qoidalarining 71,4% ini tashkil qiladi.

Yozuvda so'z, asos va qo'shimchalarni tarixiy an'analarga aylanib qolgan qoidalariga muvofiq yozish **tarixiy-an'anaviy tamoyil** deyiladi. Demak, bu tamoyilda so'zlarning talaffuzi, yagona

shakllari ham e'tiborga olinmaydi. Masalan, *kaptar, nevara, odob, arava* tarzida yozish bilan bir qatorda, an'anaga muvofiq *kabutar, nabira, odob, aroba* tarzida yozilishi kabi.

O'zbek tilida *taqozo, musicha* so'zlarining yozilishi ham mana shu tamoyilga ko'radir: *taqozo* so'zi *taqoza, musicha* so'zi *muchicha* shaklida talaffuz etilsa ham, an'anaga ko'ra *taqozo, musicha* tarzida yoziladi.

Ko'p G'arbiy Yevropa tillarida, shu jumladan, ingliz, fransuz tillarida shu tamoyilga amal qilinadi.

Yozuvda o'zbek tiliga boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarni o'sha tilda qanday bo'lsa, shu shaklda yozish **shakliy (grafik-etimologik) tamoyil** deyiladi. Masalan, *mayor, gramm, tramvay, trolleybus* so'zlari kabi.

Yozuvda so'zlarni fonetik va boshqa vositalar yordamida farqlab yozish: *lola (o'simlik) - Lol a (ism), asal - Asa l (ism), tasha (asbob) - Tasha (ism)* kabi.

O'zbek tilida atoqli otlarning bosh harf bilan yozilishi ham ramziy tamoyilga asoslangan. Bu yo'l bilan o'zbek tilidagi atoqli otlar turdosh otlardan farqlanadi: *temir - Temir, bolta - Bolta, lola - Lola, nilufar - Nilufar* kabi.

Ramziy tamoyil orqali fonetika ajrata olmaydigan leksik omonimlarning farqi ko'rsatiladi. Ramziy tamoyil bo'yicha omonimlar ham yozuvda shartli belgilar bilan farqlanadi: *atlas (mato) - atlas (geografik xarita), yangi (sifat) - yangi (ravish)*.

Har bir yozuv hukumat tomonidan tasdiqlangan imlo qoidalariga amal qiladi.

Kirill yozuviga asoslangan «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari» 1956-yil 7-aprelda tasdiqlangan. Kirill yozuvidan foydalanganda ana shu imlo qoidalariga amal qilinadi.

Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga oid O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustda «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida» qarori qabul qilingan. «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari» 82 baddan iborat. Ana shu imlo qoidalariga amal qilish hozirgi yozumiz mukammalligini ta'minlaydi.

Nazorat uchun savollar:

1. Orfoepiya sohasi qanday masalalarni o'rganadi?
2. Orfoepik me'yor nima?
3. Orfografiya sohasi qanday masalalarni o'rganadi?
4. Orfografiyaning qanday tamoyillari mavjud?
5. O'zbek orfografiyasi qanday tamoyillarga asoslanadi?

Leksikologiya. Leksemaning ma'no tuzilish

1. Leksikologiya va u o'rganadigan masalalar.
2. Leksikologiyaning bo'limlari.
3. Tilning lug'aviy birliklari.
4. Leksema va so'z.
5. Leksemaning shakliy va ma'noviy tuzilishi.
6. Leksemaning mazmuni.

Tayanch so'z va iboralar: *leksikologiya, semasiologiya, onomasiologiya, onomastika, leksema, so'z, tilning lug'aviy birliklari, lug'aviy ma'no, o'z ma'no, ko'chma ma'no, birma'nolilik (monosemiya), ko'pma'nolilik (polisemiya), leksemaning mazmuni, sema, semema, so'z ma'nosining ko'chish usullari, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik.*

Leksikologiya (*yun. lexikos* lug'atga, *so'zga oid* + *logos* – *ta'limot*) tilshunoslikning leksema, leksik (lug'aviy) ma'no, lug'aviy birliklarning ma'no tuzilishi, shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari, ularning hududiy va ijtimoiy qatlamlari, yangi so'zlarning paydo bo'lishi kabi masalalarni o'rganuvchi bo'limi. Demak, leksikologiya tilning lug'at tarkibini o'rganadi.

Leksikologiya sohasiga oid masalalar Sh.Rahmatullayev, E.Begmatov, M.Mirtojiyev, H.He'matov, R.Rasulovlar tomonidan tadqiq etilgan.¹

¹ **Jamaa.** O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1983. – 313 b. **Rahmatullayev Sh.** O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Fan, 1980.; **Rahmatullayev Sh.** O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1984. – 216 b.; **Hojiyev A.** O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati. – Toshkent: O'zb.FA nashriyoti, 1963. – 260 b.; **Begmatov E.** Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: fan, 1985. – 200 b.; **Mirtojiyev M.** O'zbek tilida polisemiya. – Toshkent:

Leksikologiyaning, o'z navbatida, semasiologiya, leksikografiya, etimologiya, frazeologiya, onomasiologiya, onomastika kabi bo'limlari bor.

Semasiologiya (*yun. semasia ifodalash* : *logos* – tushuncha, ta'limot) leksikologiyaning til birliklarining, birinchi navbatda, lug'aviy birliklarning semantik tuzilishi va u bilan bog'liq masalalarni, jumladan, ma'no taraqqiyoti, **birma'nolilik** (monosemiya) va **ko'pma'nolilik** (polisemiya) hodisalarini o'rganuvchi bo'limi. O'zbek tili semasiologiyasi masalalari Miraziz Mirtojiev tomonidan o'rganilgan.

Onomasiologiya leksikologiyaning lug'aviy birliklarning nomlash va tushuncha anglatish tamoyillari hamda qonuniyatlarini o'rganuvchi bo'limi.

Onomastika tilshunoslikning tildagi har qanday (barcha tipdagi) atoqli otlarni tadqiq qiluvchi sohasi.

Demak, onomasiologiya va onomastika bo'limlarini farqlash lozim. Onomasiologiyada narsa-buyumlar va hodisalarga nom berish jarayoni, onomastikada esa narsa-hodisalarning maxsus nomlari – atoqli otlar o'rganiladi.

Leksikografiya lug'at va uning turlarini, lug'at tuzishning ilmiy-nazariy va amaliy jihatlarini o'rganuvchi bo'lim.

Etimologiya (*yun. etimologia* : *etimon* – haqiqat, so'zning haqiqiy ma'nosi : *logos* – tushuncha, ta'limot) so'z va morfemalarning kelib chiqishi va tarixini o'rganuvchi soha

O'zbek tilshunosligida etimologiya sohasi rivojida Sh. Rahmatullayevning xizmatlari katta. Olim bir necha jildlik etimologik lug'atlar yaratdi¹

Tilning hozirgi holati va tarixiy bosib o'tgan yo'li jihatidan leksikologiya tarixiy va zamonaviy leksikologiya deb ataluvchi alohida sohalarga ham bo'linadi. Tilning lug'at boyligi tasnifiy va qiyosiy talqin etilishi mumkin. Ayrim olingan tilning lug'at boyligini har tomonlama o'rganuvchi soha **tasnifiy leksikologiya**,

Fan, 1975.; Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi - Toshkent: Fan, 2008.; Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi. - Toshkent: O'qituvchi, 1992. - 128 b.

¹ Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati (turkiy so'zlar). - Toshkent: Universitet, 2000. - 600 b. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati (arab so'zlari va ular bilan hosilalar). - Toshkent: Universitet, 2003. - 600 b.; Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati (forscha so'zlar va ular bilan hosilalar). - Toshkent: Universitet, 2003. - 600 b.

ikki yoki undan ortiq tillarning lugʻat boyligini qiyosiy tekshiradigan soha **qiyosiy leksikologiya** deb ataladi.

Tilning lugʻaviy (leksik) birligi leksemdir. **Leksema** soʻzning grammatik maʼno bildiruvchi qoʻshimchalarsiz qismi; tilning lugʻat tarkibiga xos birlik.

Leksema anglatadigan maʼno, maʼlum tovushlar majmuini muayyan obyektiv voqelikka bogʻlash bilan kishi ongida yuzaga keladigan mazmun, yaʼni undan anglashiladigan narsa-buyum, voqeya-hodisa, belgi-xususiyat **leksik maʼno (lugʻaviy maʼno)** deb ataladi. Masalan, *suvdon* soʻzi «*qushlarga suv beriladigan idish*», *suvchi* soʻzi «*ekinlarni, xususan gʻoʻzalarni sugʻoruvchi dehqon, sugʻorish boʻyicha mutaxassis*» lugʻaviy maʼnolarini anglatadi.

Ilmiy manbalarda leksik maʼno **semema** deb ham yuritiladi. Leksik maʼno, yaʼni semema **semalardan** tarkib topadi.

Sema leksik maʼno (semema)ni hosil qiluvchi maʼno boʻlaklaridir. Mas., *tin* leksemasining maʼnosi – *sutkaning kun botishidan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otar vaqtigacha boʻlgan qismi*. Mazkur semema «*qorongi*», «*vaqt*», «*«* kabi semalardan tarkib topgan.

Ilmiy manbalarda leksik maʼno quyidagi nuqtai nazarlardan turlarga ajratiladi:

- 1) yasalish munosabatiga koʻra;
- 2) obyektini ifoda etishiga koʻra;
- 3) nutqda voqelashishiga koʻra.

Yasalish (hosil boʻlish) munosabatiga koʻra leksik maʼno ikki turli boʻladi:

- a) asos maʼno;
- b) yasama maʼno.

Leksemaning boshqa maʼnolarini kelib chiqishiga asos boʻlib xizmat qiladigan maʼnosi **asos maʼno** hisoblanadi. Masalan, *bosh* soʻzining *tananing boʻyidan yuqorigi, oldingi qismi; kalla* maʼnosi uning asos maʼnosidir.

Leksemaning yasama maʼnosi **hosila maʼno** deb ham ataladi. Masalan, *bosh* soʻzining *aql-hush, miya (Togʻning koʻrki tosh bilan, odamning koʻrki bosh bilan. Maqol); boshliq, rahbar (Yaxshi yigit – davraning boshi. Maqol); lavozim, mansab jihatidan katta (bosh vrash qabulida boʻldim); ulkan, katta, asosi (Shaharning bosh*

darvozasi shu);, eng muhim, asosiy, yetakchi (*O'qish – bosh vazifa*) kabi o'nlab ma'nolari uning bosila ma'nolaridir.

Albatta, asos ma'no va yasama ma'no ko'p ma'noli so'zlar uchun xos.

Obyektni ifoda etishiga ko'ra ham leksik ma'no ikki turli bo'ladi:

- 1) nominativ ma'no;
- 2) figural ma'no.

Leksemaning voqelik bilan bevosita bog'lanadigan, narsa-buyum, belgi, harakatning nomi bo'lib xizmat qiladigan ma'nosi **nominativ ma'no** deyiladi. Masalan, *ko'z* leksemasining *ko'rish a'zosi*, *ruchka* leksemasining *yozuv quroli* ma'nolsi nominativ ma'nodir.

Leksemaning voqelik bilan bevosita bog'lanmagan, narsa-buyum, belgi, harakatning nomiga aylanmagan ma'nosi figural ma'nodir. Masalan, *Hayyot o'z yo'lidun borar, bahor bolalarga o'z qivonchi, o'z shodliklarini saxiylik bilan taqdim etgan edi.* (O' Hoshimov) *Bechora xotinlar bo'lsa, erlaridan bekitib yurgan pullarini da'vo qilohmay, damlari ichlariga tushib, kuyib qola berdilar.* (P.Tursun. O'qituvchi) *O'zi bilmaydi-yu, menga o'rgatganiga kuyaman!* (A. Qahhor. San'atkor)

Gaplarda *yo'l* leksemasi *yo'nalish, kuymoq* so'zi *ajrab qolmoq, alam qilmoq* kabi figural ma'nolarda qo'llangan.

Nutqda voqelashishiga ko'ra leksik ma'no ikki turga bo'linadi:

- a) erkin ma'no;
- b) bog'li ma'no.

Erkin ma'no narsa-buyum, belgi, harakat bilan bevosita bog'liq bo'lib, uning voqelasbuvi uchun ma'lum so'zlar qurshovi shart emas. Leksemaning erkin ma'nosi u alohida olinganda anglashilaveradi. Masalan, *do'ppi* leksemasining *milliy bosh kiyim, og'iz* so'zining *ovqat hazm qilish a'zosi* ma'nolari erkin ma'no.

Demak, leksemaning erkin ma'nosi boshqa so'zlar yoki so'zlar qurshovi (kontekst)ga bog'liq bo'lmaydi.

Leksemaning biror narsa-buyum, belgi, harakat bilan bevosita bog'liq bo'lgan, ma'lum so'z va so'zlar qurshovidagina voqelashadigan ma'nosi **bog'liq ma'no** deb yuritiladi. Masalan, *Ilmsizlikni*

nochorlik va noshudlik, alam va sitam, xo'rluk va baxtsizlik manbai deyishadi. (F. Musajonov, Himmat)

Gapdagi *manbai* leksemasining bir necha soʻzlar qurshovida ifodalagan *ish-harakatning yuzaga kelish uchun asos – omil boʻlgan sabab* maʼnosi uning bogʻliq maʼnosi hisoblanadi.

Semantik maydon. Maʼlum arxisema asosida birlashuvchi soʻz va iboralar majmui. Masalan, oziq-ovqat nomlari: *palov, lagʻmon, shoʻrva, mastava, qotirma, manti* kabi.

Leksema va soʻz tushunchalarini farqlash lozim.

Soʻz – leksemaning nutqda maʼlum shakl va vazifada voqelangan koʻrinishi. Oʻz tovush qobigʻiga ega boʻlgan, narsa-buyum, belgi, harakat haqidagi tushunchani, ular oʻrtasidagi aloqani yoki ularga munosabatlarni ifodalay oladigan, turli grammatik maʼno va vazifalarda qoʻllanadigan eng kichik nutq birligi. Demak, leksema va soʻz bir-biriga bogʻliq, aloqador birliklar boʻlsa-da, aynan bir xil birlik emas. Leksema – til birligi, soʻz – nutq birligi. Leksema tilshunoslikning leksikologiya, soʻz morfologiya sohasida oʻrganiladi.

Eslatib oʻtilgani singari, soʻz tilshunoslik fanining barcha boʻlimlari uchun asosiy tekshiruv obyekti hisoblanadi. Masalan, fonetik jihatdan olganda, soʻz tovushlarning real qoʻllanishi uchun asosiy obyekt boʻlib, u fonetik butunlikni tashkil etadi.

Morfologik jihatdan soʻz alohida ahamiyat kasb etadi. Morfologiyada uning shakllanishi, tuzilishi va turkumlarga boʻlinishi kabi qator masalalar oʻrganiladi. Sintaksisda esa soʻzlarning oʻzaro munosabatga kirishuvi tekshiriladi. Ammo shuni ham aytish kerakki, soʻz har qanday obyekt tarkibida oʻrganilganda ham, uning til belgisi sifatida shakl va maʼno birligi toʻliq saqlanadi.

Tilshunoslikda **signifikat** termini ham qoʻllanadi. Leksema ifodalydigan tushuncha **signifikat** deb ataladi. Leksema vositasida nomlanuvchi, ataluvchi narsa-buyum yoki hodisa **denotat** hisoblanadi. Denotat bilan bogʻliq, uni bevosita bildiruvchi maʼno esa **denotativ maʼno** deb yuritiladi.

Bunda quyidagi uchburchak hosil boʻladi:

Soʻz

Stol

Buyum turi

Denotat
Narsa

Signifikat
Tushuncha

Koʻrinadiki, soʻz shakl, narsa (hodisa) va mazmundan tashkil topadi.

Leksema bilan denotat va signifikat oʻrtasida nisbiy bogʻlanish mavjud, yaʼni biz biror tushunchaga ega boʻlish maqsadidagina maʼlum bir leksema vositasida nimani-dir aytamiz va bu haqda maʼlum bir tushunchaga ega boʻlamiz. Aslida esa soʻz bilan u atayotgan narsa oʻrtasida hech qanday bogʻlanish yoʻq.

Soʻz va narsa oʻrtasidagi muammo juda koʻp davrlar mobaynida tortishuvlarga sabab boʻlib keldi. Hatto XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Avstraliyada Rudolf Meringer boshliq «Soʻz va narsa» nomi bilan ataluvchi maxsus maktab ham vujudga kelgan.

Shunday qilib, soʻz voqelikdagi biror narsani, voqeani, hodi-sani nomlaydi. Ana shu jarayonda soʻzning maʼnosi shakllanadi.

Leksik maʼno boshqa maʼnolarga qaraganda konkret va individualdir. Har bir leksik maʼno muayyan bir soʻzga tegishli boʻladi va tilda virtual, yaʼni umumlashtiruvchi, mavhum holatda yashaydi. Masalan, *qanot* soʻzi orqali qushlarning, samolyotning qanotlarini tushunish mumkin. *Dasta* soʻzi orqali ketmonning, belkurakning, choynakning maʼlum bir moslamasini tushunamiz.

Soʻzning leksik maʼnosi xususida gap borganda, dastlab uning tildagi va nutqdagi maʼnolarini farqlamoq darkor. Soʻzning umumlashgan va nisbatan mavhum maʼnolari tilga oid boʻlib, ular **lugʻaviy maʼno** deb ataladi. Har bir soʻzning konkret maʼnosini faqat nutqda belgilash mumkin. Masalan, *Yoʻlingizdan qolmang. Men mashinaga minib joʻnadim.*

Keltirilgan misollardagi *yoʻl* va *minib* soʻzlariga eʼtibor beraylik. Bu soʻzlar ayni paytda oʻz lugʻaviy maʼnolaridan ancha yiroqlashgan, chunki bu oʻrinda **yoʻl ish** soʻzi bilan, *minib* soʻzi esa **oʻtirmoq** soʻzi bilan maʼnodosh boʻlib kelmoqda.

Ba'zan nutq jarayonida so'zlarning lug'aviy ma'nosi me'yor darajasidan chiqib ketishini ham kuzatish mumkin. Masalan, *yuragi yorilayozdi, qulog'i og'ir, ichiga o't tushdi* kabi iboralarda *yorilmoq, og'ir, o't tushmoq* kabi so'zlarning ayni paytdagi leksik ma'nolari ularning lug'aviy ma'nolariga to'g'ri kelmaydi.

Shunday qilib, so'zlarning leksik ma'nolarini quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Atash ma'nosi: *arslon, bo'ri, ayiq, inson, hayvon, tosh, tuproq, suv, olov, ko'l*.

2. Ko'rsatish ma'nosi: *u, bu, shu, o'sha, ana bu, o'shal (bul, shul)*.

3. Ko'chma ma'no: insonga nisbatan: *tulki, chayon, latta, olov, maymun*; harakatga nisbatan: *yondirmoq, suv sepmoq* va h.k.. Ko'chma ma'noni ayni paytda ma'noning bir predmetdan ikkinchisiga ko'chirilishi deb tushunmoq kerak. Chunki ma'noning ko'chirilishi frazeologik iboralarda so'zlarning ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan mushtarak hodisa (lar) emas.

So'zlar nutqda o'z va ko'chma ma'nolarda qo'llanadi. So'zning alohida olinganda anglatadigan ma'nosi **o'z ma'no** hisoblanadi. Masalan, *gap* – *so'zlar orqali bayon qilingan fikr*; *bol* – *asal, o'simliklar gulidagi shiraning asalarilar organizmida qayta ishlanishidan hosil bo'ladigan shirin, suyuq oziq mahsuloti*.

So'zning nutq tarkibida boshqa so'zlar qurshovida (kontekstda) o'z ma'nosidan tashqari anglatadigan qo'shimcha ma'nosi **ko'chma ma'no** hisoblanadi. Masalan,

1. *O't ishi* – *qovurmoq. Qalbida ishq o'ti alangaladi*. Gaplardagi *o't* so'zi ko'p ma'noli bo'lib, birinchi gapda o'z ma'nosida, ikkinchi gapda ko'chma ma'noda qo'llangan.

2. *Bol* so'zi quyidagi gaplarda *tot, lazat* kabi ko'chma ma'nolarda qo'llangan: *Til bor -- bol keltirar, Til bor -- balo keltirar* (Maqol). *Tilingda bo'lsa bo'ling, Kulib turar iqbo'ling*. (Maqol).

So'zning ko'chma ma'nolari ma'no ko'chishi asosida yuzaga keladi.

So'z ma'nosi quyidagi usullar bilan ko'chadi:

- 1) **metafora**;
- 2) **metonimiya**;
- 3) **sinekdoxa**;

4) funksiyadoshlik (vazifadoshlik).

Predmetlarning belgi-xususiyatlarining nisbiy o'xshashligiga ko'ra birining nomini ikkinchisiga ko'chishi **metafora** (grek. *metathora* – ko'chirish) deyiladi. Masalan, *dalaning etagi, qozonning qulog'i, ariqning labi, buloqning og'zi* birikmalarida *etak, quloq, lab, og'iz* so'zlarining shakliy o'xshashlik asosida boshqa predmetga nom bo'lib ko'chgani kabi.

Metafora nutq uslublariga xoslanganligiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) **oddiy metafora;**

2) **badiiy (poetik) metafora.**

Kundalik muloqotda, so'zlashuvda qo'llanadigan metafora **oddiy metafora** hisoblanadi. Masalan, *I. Daryoning yoqasida bir chol o'tirardi.*

2. *O'choq og'zidagi o'tga qo'yilgan qumg'on qaynamoqda.* Mazkur gaplardagi *yoqa, og'iz* so'zlari ma'nosi metafora usulida ko'chgan.

Badiiy nutqda – nasriy va she'riy asarlarda badiiylilik, obrazlilik va ta'sirchanlikni ta'minlash, ifodalash uchun qo'llanuvchi metafora **badiiy metafora** deyiladi. Masalan, *oltin kuz, zumrad bahor, kumush qish* birikmalaridagi *oltin, zumrad, kumush* so'zlarining ma'nosi badiiy metaforaga misol bo'la oladi.

Bir predmet, belgi, harakat nomini o'zaro tashqi va ichki bog'liqlik, aloqadorlik asosida boshqa predmet, belgi yoki harakatga nisbatan qo'llash, shunday qo'llash asosida nom ko'chishi **metonimiya** (grek. *metonymia* – qayta nomlash) deyiladi. Masalan, *samovar* so'zining *choyxona* (*Samovarda o'tirdik. Kecha samovarga chiqdim. Samovarda osh yedik* kabi), *zal* so'zining *odamlar* (*Zal kuldi. Butun zal oyoqqa turdi*) ma'nosida qo'llanishi.

Metonimiya usulida so'z ma'nosining ko'chishi ko'p kuzatiladi:

1. *Fuzuliyini oldim qo'limga,*

Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi. (E. Vohidov)

Baytda *Fuzuliy* so'zi metonimiya usulida *shoir asarlari, dostonlari* ma'nosida qo'llangan.

2. *Mehmon kirishi bilan zal oyoqqa turdi.* Gapda *zal* so'zi *odamlar* ma'nosida qo'llangan.

Predmetning butuni orqali qismini, qismi orqali butunini ifodalash; bir predmet nomining boshqa predmetga butun va qism

munosabati asosida ko'chishi **sinekdoxa** (grek. *synekdoche* – birgalikda anglash) deyiladi. Masalan, *U tirnoqqa zor. Gapdagi tirnoq* so'zi sinekdoxa asosida *farzand, bola*, ya'ni butun ma'nosida qo'llangan.

Sinekdoxaning quyidagi ko'rinishlari bor:

1) qism nomini butunga ko'chishi:

Men ham tirnoqqa zor emasman.

Quvnoq tongning oltin bo'sag'asida

Tongni kutar quvnoq ming-ming ko'z.

2) butun nomining qisimga ko'chishi:

Yigit qizning qo'liga uzuk taqdi. Besh qo'l barobar emas.

Gapda *qo'l* so'zining *barmoq* ma'nosida qo'llangan kabi.

Predmetlarning vazifalarining bir xilligi, o'xshashligiga ko'ra so'z ma'nosi (nomi) ning ko'chishi **funksiyadoshlik** yoki **vazifadoshlik** deyiladi. Masalan, *Qush qanot qoqdi. Samolyotning qanoti sindi* kabi. Gapda *qushning uchishi uchun xizmat qiluvchi a'zosi* ma'nosidagi *qanot* leksemasining shunday vazifani bajaruvchi samolyot qismiga nisbatan qo'llanishi kabi.

Nazorat uchun savollar:

1. Leksikologiyaning tekshiruv obyekti nimalardan iborat?
2. Leksikologiyaning qanday bo'limlarini bilasiz?
3. So'z – signifikat – denotat tushunchalarini izohlang.
4. Leksik ma'no deganda qanday manoni tushunasiz?
5. So'z va tushuncha xususida ma'lumot bering.
6. Leksik ma'noning qanday turlarini bilasiz?
7. So'z ma'nosining ko'chirilishi qanday hodisalar doirasida ro'y beradi?

Barqaror birikmalar va frazeologizmlar. Paremiologiya.

Frazeologiya

1. Barqaror birikmalar va ularning lisoniy xususiyatlari.
2. Paremiologiya sohasi.
3. Maqol, matal, hikmatli so'zlar.
4. Frazeologiya sohasi va u o'rganadigan masalalar.

5. Frazelogizm va uning belgi-xususiyatlari.
6. Frazelogizmlarning boshqa til birliklaridan farqli jihatlari.

Tayanch soʻz va iboralar: *barqaror birikmalar, maqol, metal, hikmatli soʻzlar (aforizmlar), paremiologiya, paremalar, frazeologiya, frazeologizm (frazema), sinonim frazemalar, omonim frazemalar, antonim frazemalar, parafraza (tasviriy ifoda).*

Ikki va undan ortiq soʻzlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud boʻlgan til birliklari **barqaror birikmalar** deyiladi.¹

Barqaror birikmalar sirasiga frazeologizmlar, maqol va matalar, aforizmlar kiritiladi.

Maqol, matal va aforizmlar **paremalar** deb ham yuritiladi. Paremiologiya frazeologiya bilan chambarchas bogʻliq sohadir.

Maqol, matal va aforizmlar – **paremalar** quyidagi lisoniy xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

1. Tuzilishi va tarkibi barqaror, quyma, «qotib» qolgan holda boʻladi.

2. Maʼno butunligiga ega.

3. Nutqda oʻz va koʻchma maʼnolarda qoʻllanadi.

4. Tuzilishiga koʻra birikma va gap shaklida boʻladi.

5. Xalq donishmandligi, mantiqiy fikrlash mahsuli.

6. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjud boʻlib, nutqqa tayyor holda olib kiriladi.

7. Fikrni taʼsirchan, mazmunli, obrazli ifodalashga xizmat qiladi.

8. Soʻzlashuv, badiiy va publitsistik nutq uslublarida faol qoʻllanadi.

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, alohida ritmik-melodik xususiyatlarga ega, xalq donishmandligi mahsuli boʻlgan barqaror birikmalar **maqol** sanaladi. Masalan, *Mehnat, mehnatning*

¹ Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: ILM ZIYO, 2010. – B.

tagi rohat. Ilm ko'p-u, umr oz, keragini ol-u, toshga yoz. Ilm ko'p, umr oz, zarurini o'qi! Ilm olish nina bilan quduq qazish kabidir.¹

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, hayotiy voqealikka ixcham, lo'nda, ta'sirchan ifodalovchi xalq donishmandligi mahsuli bo'lgan, ko'chma va o'z ma'nosida qo'llanuvchi barqaror birikmalar **matal** deyiladi. Masalan, *Tuyaning dumi yerga tekkanda. Qizil qor yoqqanda* kabi.

O'zbek tilida gul tarkibli paremiyalar ham ko'p:

Gul - bahona, diydor - g'animat.

Gul joyida chiroyli.

Gul - gulga, tikon tikonga.

Gulni gulga qo'sh!

Guli uchun tikonni ham sug'orasan.

Gulning ham tikoni bor.

Gul tikonsiz bo'lmas.

Gul qadrin bulbul bilar.

Hikmatli so'zlar (aforizmlar) – grammatik jihatdan gap holida shakllangan, aniq, ixcham, chuqur mazmunli ma'lum shaxs tomonidan yaratilgan barqaror birikmalar. Masalan, ilmning qudrati, ulug'ligi, foydasi haqidagi hikmatli so'zlar:

Ilm hikmatni keltirib chiqardi. Hikmat - falsafa esa ilm sirlarini butun dunyoga yoydi (Abdulqodir Bedil). Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, najotidir (Abdulla Avloniy). Alhosisil, butun hayotimiz, salomatimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himmatimiz, g'ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilma bog'lidir. Millatga ilm kerak, ma'rifat kerak (Abdulla Qodiriy). Ilm o'qishga bog'liq, faxr - ishga, farovon hayot - tirishqoqlikka, mukofot - taqdirga («Avesto»dan)²

Ikki va undan ortiq so'zning barqaror munosabatidan tashkil topgan, ma'nosi odatda bir so'zga, ba'zan so'z birikmasi, gapga teng keladigan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi, ko'chma ma'noli barqaror (turg'un) birikma **ibora** yoki **frazeologizm** deyiladi. Masalan, *1. U ilonning yog'ni yalagan odam. 2. Bizning orzularimiz ko'p edi, ammo peshonamizga yozilgani shu bo'ldi.*

¹ Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma'nolar mazxani. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001.

² Uluqov N., Tojiboyev Sh. Ilm hikmat. - Namangan, 2014. b.

3. *Ikkala do'st gapni bir joyga qo'yib ish boshlashdi.* Bu gaplarda *ilonning yog'ni yalagan (mug'ombir), peshonamizga yozilgani (taqdir, qismat), gapni bir joyga qo'ymoq (ahdlashmoq, kelishmoq)* iboralari qo'llangan.

Frazeologizmlar tilshunoslikda **frazema, frazeologik birikma, ibora** deb ham ataladi.

Frazeologizmlar adabiy tilning badiiy va so'zlashuv uslubida keng, ko'proq qo'llanadi va nutqni ta'sirchan, orazli ifodalashga xizmat qiladi.

Qo'ling o'rgilsin, yurak-bag'ri xun, parvoyi palak iboralari belgi bildiradi.

Qulog'dan kun ko'rinadi iborasi juda *ozg'in* ma'nosini anglatadi.

Frazemalar shakl va ma'no xususiyatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Frazeologik sinonimlar. Bir xil umumiy ma'noga ega, ma'no nozikligi, uslubiy bo'yog'i va boshqa jihatlariga ko'ra farqlanuvchi frazeologik birliklar. Masalan, *do'ppisim osmonga otmoq, og'zi quloqida, og'zining tanobi qochmoq* (xursand); *yulduzni benarvon uradigan, tegirmondan butun chiqadigan* (epchil); *yoqasini ushlamoq, og'zi ochilib qolmoq* (hayratlanmoq); *tarvuzi qo'ltig'idan tushdi, suv tekin* (arzon) kabi.

2. Frazeologik antonimlar. Zid ma'noli frazeologik birliklar. Masalan, *ko'kka ko'tarmoq – yerga urmoq, ko'ngli oq – ichi qora* kabi.

3. Frazeologik omonimlar. Talaffuzi va yozilishi bir xil, ma'nosi har xil birdan ortiq frazeologik birliklar. Masalan, *boshga ko'tarmoq* iborasi *to'polon qilmoq, hurmatlamoq* ma'nolarini anglatadi: *U lo'tilik qilib, hamma yoqni boshiga ko'tardi. Feruza onasini boshiga ko'tardi.*

Frazeologizmlar bir butun, yaxlit holda bir so'roqqa javob bo'ladi, gapda bir gap bo'lagi vazifasida keladi: *Uning oyoq olishi bizga yoqmadi.* Bu gapdagi *oyoq olishi* (yurishi) iborasi ega vazifasida qo'llangan.

Frazeologizmlar ko'chma ma'no ifodalashi, gapda butunicha bir sintaktik vazifada qo'llanishiga ko'ra oddiy so'z birikmalaridan farqlanadi. Iboralarni maqol va matallardan ham farqlash lozim.

Parafraza (grek. *parapraxis* – tavsifiy ifoda, tasvir) – narsa, voqea-hodisani o‘z nomi bilan emas, balki ularning xarakterli belgi-xususiyatlari asosida tasviriy usul orqali ifodalash va shunday usul jarayonida yuzaga kelgan birlik.¹ Ilmiy adabiyotlarda parafrazaning muqobili sifatida **tasviriy ifoda** termini ham qo‘llanadi.

Parafrazalar narsa, voqea-hodisalarning o‘z nomi orqali yuzaga chiqmagan muhim xususiyatlarini tasvirlab, bo‘rttirib, izohlab va to‘ldirib ko‘rsatadi, nomni ta’sirchan ifodalashga xizmat qiladi.²

Parafrazalar ham frazeologizmlarning bir turi. Narsa, voqea-hodisani o‘z nomi bilan atamay, boshqa narsa va hodisaga o‘xshatish orqali tasviriy ifodalovchi birlik parafraza hisoblanadi.

Parafrazalar narsa va hodisalarning ikkinchi nomi. Parafrazalar morfologik jihatdan asosan ot, qisman sifat turkumiga mansub bo‘ladi. Masalan, *oq oltin* paxta, *kumush tola* – pilla, *zangori olov* – gaz, *o‘rmon malikasi* archa, *mo‘yqalam soqibi* – rassom, *millionlar o‘yini* futbol, *dala malikasi* makkajo‘xori, *qazal mulkingning sultoni* – Alisher Navoiy, *qanotlu do‘stlar* qushlar kabi.

Parafrazalar narsa va hodisalarning muhim belgi-xususiyatlarini obrazli, ta’sirchan, bo‘rttirib ifodalaydi, asosan badiiy va publitsistik uslubda keng qo‘llanadi.

Tildagi barqaror birikmalar: maqol, matal va aforizmlar (hikmatli so‘zlar)ni **paremiologiya** (grek. *paroimia* – hikmat, *logos* – ta’limot), frazeologizmlar esa **frazeologiya** sohasida o‘rganiladi.

O‘zbek frazeologiyasi Sh.Rahmatullayev, A. Mamatov, B. Yo‘doshevlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan.³

Nazorat uchun savollar:

1. Barqaror birikmalar deganda qanday til birliklarini tushunasiz?
2. Barqaror birikmalar sirasiga qanday birliklar kiradi?

¹ Qarang Axmatova O.S. *Словар лингвистических терминов*. – Москва, 1966. – С. 312; Hojiyev A. *Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1985. – B. 67.

² Qarang Rasulov R., Umirov I. *O‘zbek tili tasviriy ifodalarning izohli lug‘ati*. Toshkent: O‘qituvchi, 1997. – B. 3.

³ Rahmatullayev Sh. *O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati*. Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.

3. Ular qanday xususiyatlarga ega?
4. Barqaror birikmalar qaysi nutq uslublarida faol qoʻllanadi?
5. Maqol va matal qanday birlik?
6. Hikmatli soʻz qanday barqaror birlik?
7. Paremiologiya qanday soha?
8. Frazologizm qanday til birligi?
9. Frazologizm qanday xususiyatlarga ega?
10. Frazologiya qanday masalalarni oʻrganadi?

Tilning lugʻat tarkibi

1. Lugʻat tarkibi tushunchasi.
2. Til lugʻat tarkibining taraqqiyot manbalari va usullari.
3. Til lugʻat tarkibining tasnifi va tavsifi.
4. Til lugʻat tarkibining tarixiy-etimologik qatlamlari.
5. Til lugʻat tarkibining zamonaviyligiga va isteʼmol doirasiga koʻra turlari.
6. Termin va uning xususiyatlari. Terminologiya.

Tayanch soʻz va iboralar: *lugʻat tarkibi, til lugʻat tarkibining taraqqiyot manbalari, ichki manba, tashqi manba, oʻz qatlam leksikasi, oʻzlashma soʻzlar, eskirgan soʻzlar, neologizm (yangi soʻz), istorizm, arxaizm, jargo, argo, isteʼmol doirasi chegaralangan soʻzlar, umumisteʼmoldagi soʻzlar, termin, terminologiya, ilmiy terminlar, kasbiy terminlar.*

Tildagi mavjud soʻz va iboralar majmui tilning lugʻat tarkibi deyiladi. Lugʻat tarkibi termini oʻrnida *soʻz boyligi, leksika, lugʻat boyligi, lugʻat sostavi* kabi terminlar ham qoʻllanadi.

Tilning lugʻat tarkibi doimo rivojlanib, boyib boradi. Bu jarayon ikki manba asosida amalga oshadi:

- a) ichki manba;
- b) tashqi manba.

Til lugʻat tarkibining ichki manba asosida boyishi deganda sheva va lahjalardan soʻz olish, yangi soʻzlar yasash asosida boyishi tushuniladi. Masalan, *buvi, buva* soʻzlari adabiy tilga Andijon shevasidan olingan, *bildirishnoma, dalolatnoma, maʼruzachi* soʻzlari yasama soʻzlardir.

Chet tillardan soʻz oʻzlashtirish asosida til lugʻat tarkibining boyishi tashqi omil asosida boyishi deyiladi. Bunda oʻzbek adabiy tiliga fors-tojik, arab, rus va boshqa tillardan soʻz oʻzlashishi tushuniladi.

Chunonchi, *ishq, muhabbat, hukm, maʼno* soʻzlari arabcha, *chamadon, obroʻ, sartarosh, dugona* soʻzlari fors-tojikcha, *shkaf, ruchka, palto, kostyum* soʻzlari ruscha oʻzlashma soʻzlardir.

Tilning lugʻat tarkibidagi soʻzlar tarixiy-etimologik manbalariga koʻra quyidagi qatlamlarga boʻlinadi:

1. Oʻz qatlamga mansub soʻzlar. Tilning oʻziga mansub boʻlgan (boshqa tillardan oʻzlashmagan), oʻz qatlam va oʻzlashma qatlam birliklari, vositalari asosida tilning oʻzida yasalgan, hosil qilingan soʻzlar **oʻz soʻzlar** sanaladi. Masalan, *ish, ishchi, ishboshi, bosh, boshliq, bogʻlamoq, bogʻliq, bogʻlam, traktorchi, dasturchi, birjachi* kabi.

2. Oʻzlashma qatlamga mansub soʻzlar. Oʻzga, xususan, xorijiy tillardan toʻgʻridan-toʻgʻri yoki biror til orqali qabul qilingan soʻzlar **oʻzlashma soʻzlardir**. Masalan, forscha oʻzlashmalar: *pahlovon, puxta, puchak, ravnaq, ravo, sarafroz, tarona*; arabcha oʻzlashmalar: *rafiq, rafiq, rasul, sehr, sinf, sulh, sunbula, suhbat, talaba, tanaffus*; ruscha oʻzlashmalar: *sumka, schyot, para, otkritka, norka, nabor*; inglizcha oʻzlashmalar: *provayder, rekord, rels, rekordsmen, reyting, reyd, regbi* kabi.

Til lugʻat tarkibidagi soʻzlar zamonaviyligiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. Eskirgan soʻzlar.

2. Yangi soʻzlar.

Bugungi kunda ishlatilmaydigan, isteʼmoldan chiqib ketgan soʻzlar eskirgan soʻzlar hisoblanadi.

Eskirgan soʻzlar ikki xil boʻladi:

1) istorizmlar (tarixiy soʻzlar);

2) arxaizmlar (eskirgan soʻzlar).

Hozirda mavjud boʻlmagan, tarixiy, oʻtmishda boʻlgan narsa, voqea-hodisalarning ifodalovchi soʻzlar **istorizmlar** yoki **tarixiy soʻzlar** deyiladi. Masalan, *kanizak, jallod, yorgʻuchoq, choʻri, moʻndi* kabi.

Hozirda mavjud bo'lgan narsa va tushunchalarning eskirgan nomlarini bildiruvchi so'zlar **arxaik so'zlar** deyiladi. Masalan, *bitik (kitob, yozuv), ochun (dunyo), shatranj(shaxmat), firqa(partiya), tilmoch (tarjimon), budun (xalq), alam (bayroq)* kabi.

Yangi so'zlarga nisbatan neologizmlar termini qo'llanadi. Tilda narsa, tushunchalarni ifodalash uchun yangi hosil qilingan, boshqa tillardan yangi kirib kelgan, yangilik bo'yog'i sezilib turgan, qo'llanish xususiyatiga ko'ra nafaol bo'lgan so'z va birikmalar **neologizm** (yun. *neos* – yangi + *logos* – so'z) lar deyiladi. Masalan, «*elektron hukmat*», *elektron kutubxona, elektron darslik, veb sayt, marketing, hissadorlik, menejer* kabi.

Tildagi so'zlar qo'llanish doirasiga ko'ra ikki turli bo'ladi:

- 1) qo'llanish doirasi chegaralanmagan so'zlar;
- 2) qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlar.

Umumxalq tilida keng, faol qo'llanadigan va shu tilda so'zlovchilarning barchasiga tushunarli bo'lgan so'zlar **qo'llanish doirasi chegaralanmagan so'zlar** hisoblanadi. Bunday so'zlarga kundalik faoliyatda faol qo'llanadigan so'zlar kiradi. Masalan, *non, ovqat, go'sht, choy, bormoq, kelmoq* kabi.

Ma'lum hududda yoki ijtimoiy guruh tilida qo'llanadigan so'zlar **qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlardir**.

Qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlar o'z ichida quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Hududiy chegaralangan so'zlar.
2. Ijtimoiy chegaralangan so'zlar.

Faqat ma'lum bir hududda, ya'ni qishloq va shaharda qo'llanadigan so'zlar hududiy chegaralangan so'zlar yoki shevaga xos so'zlar (dialektizmlar) deyiladi. Masalan, Buxoroda: *inak* (sigir), *kallapo'sh* (do'ppi), *mo'rcha* (chimoli); Farg'ona vodiysida: *shoti* (*narvon*) kabi.

Ma'lum ijtimoiy guruh tilidagina qo'llanadigan so'zlar **ijtimoiy chegaralangan so'zlar** deyiladi. Ijtimoiy chegaralangan so'zlarga argotizmlar va jargonlar kiradi.

Argotizmlar (fran. *argotisme* – lahja) – biror ijtimoiy guruh, toifaning o'ziga xos, boshqalar tushunmaydigan so'zlari. Masalan, otarchilar tilida: *yakan* (pul), *qistirma* (pul), *ulush* (to'y yakunidagi

taqsimotga ko'ra olinadigan pul va boshqa narsalar), o'g'rilar tilida: *xit* (xavf), *loy* (pul) kabi.

Jargonlar – biror guruh, tabaqa vakillarining boshqalardan ajralib turish maqsadida qo'llaydigan so'zlari Masalan, *tavojjuh aylang* (qarang), *padari buzrukvor*, *tahsiri olam* kabi.

Termin (lot. *terminus* – chek, chegara, chegara belgisi) – ilmfan va kasb-hunar sohasiga oid narsa, voqea-hodisa haqidagi tushunchalarni aniq ifodalaydigan, ma'nosi maxsuslashtirilgan, qo'llanish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so'z yoki birikma. Har bir fan yoki sohaning o'ziga xos terminlari mavjud.

Ayrim ilmiy manbalarda **termin** o'rnida **atama**, **istiloh** so'zi qo'llanmoqda. Terminlar qo'llanishiga, qanday sohaga oidligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ilmiy terminlar.

2. Kasbiy terminlar.

Ilmiy terminlar ma'lum ilmfan doirasida qo'llanadigan terminlardir. Masalan, tilshunoslik terminlari: *omonim*, *sinonim*, *paronim*, *ega*, *kesim*, *hol*, *morfema*; adabiyotshunoslik terminlari: *obraz* (*timsol*), *tashbeh*, *irsoli masal*, *radif*, *qoftiya*, *aruz vazni*; geografik terminlar: *atlas*, *vulqon*, *materiklar*, *kontur karta*, *ekvator*, *biosfera* kabi.

Muayyan kasb-hunar sohasiga oid tushunchalarni ifodalovchi so'z va so'z birikmalari kasbiy terminlardir. Masalan, kosibchilik terminlari: *charm*, *charm rezgisi*, *qolip*, *sirach*, *qo'sh chok*; do'ppido'zlik terminlari: *jiyak*, *jiyak igna*, *kizak*, *pilik*, *taxtakach*, *qaviq chok*, *zira nusxa* kabi.

Terminlar quyidagi asosiy lisoniy xususiyatlarga ega:

1. Terminlar ma'lum sohadagina faol qo'llanadi, iste'mol doirasi chegaralangan so'zlar sirasiga kiradi. Masalan, *paronim* termini tilshunoslik sohasida "*talaffuzi bir-biriga o'xshash so'zlar, omonimlarning bir turi*" ma'nosida faol qo'llanadi.

2. Terminlar aniq tushunchani ifodalab, emotsional-ekspressiv ma'no, ya'ni salbiy, ijobiy ma'nolar ifodalamaydi, uslubiy bo'yoqqa ega emas.

3. Terminlar o'zi mansub soha doirasida bir ma'noda qo'llanadi, shuning uchun bir ma'noli (monosemantik) so'zlar sirasiga kiradi.

4. Terminlar muayyan soha kishilari tomonidan maxsus qabul qilingan, maxsuslashtirilgan soʻzlardir. Shuning uchun terminlarni deyarli boshqa soʻzlar bilan almashtirib boʻlmaydi. Masalan, tilshunoslikdagi *turlanish, tuslanish, fe'l, fe'l zamonlari, bog'lovchi, ko'makchi* terminlari kabi.

5. Terminlar tuzilishiga koʻra soʻz va birikma shaklida boʻladi:

a) soʻz shaklidagi terminlar: *toʻldiruvchi, hol, lugʻat, morfema, fonema, harf* kabi;

b) birikma shaklidagi terminlar: *qoʻshma gap, ikkinchi darajali boʻlak, soʻz yasovchi affiks, shakl yasovchi affiks* kabi.

6. Terminlarning katta qismi tarixiy-etimologik manbasiga koʻra xorijiy tillarga mansub boʻlib, oʻzlashma soʻzlar qatlamiga mansubdir. Masalan, adabiyotshunoslik terminlari: *bahr, aruz, vasla, raviy, rukn, radif* (arabcha); *peyzaj, roman, remarka, portret* (fransuzcha); *tragediya, komediya, drama, trilogiya, monolog* (grekcha) kabi.

7. Terminlar asosan ilmiy uslubda, ayrim uslubiy maqsadlarda badiiy uslubda qoʻllanadi. Masalan, Oʻktam Usmonovning «Girdob» romanida paxtachilik seleksiyasiga oid *vilt, nav, chatishtirish* terminlari qoʻllangani kabi.

8. Terminlar ikki xil yoʻl bilan hosil qilinadi:

a) umumxalq tilidagi soʻzlarning maʼnosini maxsuslashtirish orqali: *son, bog'lovchi* (soʻz turkumlari), *ega, hol* (gap boʻlagi), *oʻxshatish* (badiiy-uslubiy vosita, badiiy sanʼat), *suv, ishqor* (kimyoviy elementlar) kabi;

b) xorijiy tillardan soʻz oʻzlashtirish orqali: *kasr, musbat, manfiy* (matematik terminlar) kabi.

Terminlar va ularning yaratish tamoyillari hamda tartibga solish masalalarini tilshunoslikning **terminologiya** sohasi oʻrganadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Til lugʻat tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. Tilning lugʻat tarkibining oʻzlashma qatlami deganda nimani tushunasiz?
3. Lugʻaviy birliklar qoʻllanish doirasiga koʻra qanday turlarga boʻlinadi?

4. Iste'mol doirasi chegaralangan leksika sirasiga qanday lug'aviy birliklar kiradi?
5. Terminologiya qanday soha?
6. Termin qanday til birligi?
7. Terminning lisoniy belgi-xususiyatlarini izohlang.
8. Terminlar qanday yaratiladi?
9. O'zbek terminologiyasining manbalarini ta'lim qiling.

Leksikografiya (lug'atshunoslik)

1. Leksikografiya sohasi.
2. Lug'at va uning tuzilishi.
3. Lug'atlarning turlari.

Tayanch so'z va iboralar: *leksikografiya, lug'at, ensiklopedik lug'atlar, lingvistik lug'atlar, so'zlik, lug'at maqolasi, izohli lug'at, tarjima lug'ati, imlo (orfografik) lug'at, talaffuz (orfoepik) lug'at, etimologik lug'at, morfem lug'at, chastotali lug'at, ters (chappa) lug'at, dialektologik lug'at, frazeologik lug'at, terminologik lug'at, ma'nodosh so'zlar (sinonimlar) lug'ati, zid ma'noli so'zlar (antonimlar) lug'ati, shakldosh so'zlar (omonimlar) lug'ati.*

Leksikografiya (grekcha *lexikos* – so'z, *grapho* – chizmoq, yozmoq) tilshunoslikning lug'at tuzish amaliyoti va nazariyasi bilan shug'ullanuvchi bo'limidir. Hozirda leksikografiya o'rinda **lug'atshunoslik** termini ham qo'llanmoqda. Demak, leksikografiya lug'at va uning turlari, lug'at tuzish tamoyillari kabi masalalarni o'rganadi.

Leksikografiyaning barqaror birikmalar lug'atini tuzish muammolarini o'rganuvchi bo'limi **paremiografiya** (lot. *parema* – barqaror, *grapho* – yozmoq), frazeologik lug'atshunoslik bilan shug'ullanuvchi sohasi **frazeografiya** (lot. *phrasis* – ibora, *grapho* – yozmoq) deb ataladi.

Mahmud Koshg'ariy ibn Husayn ibn Muhammadning XI asrda yaratilgan «**Devonu lug'atit turk**» («**Turkiy so'zlar devoni**») asari turkiy xalqlarning ilk lug'atidir. Demak, o'zbek lug'atchiligi ham shu asar bilan boshlandi. «**Devonu lug'atit turk**» turkiy xalqlar

tarixidagi dialektologik, izohli, etnografik, tarixiy-etnologik lug'at-larning barcha unsurlarini qamrab oluvchi dastlabki universal lug'at hisoblanadi.

O'zbek leksikografiyasini tarixiy nuqtayi nazardan ikki turga bo'lish mumkin:

1. Tarixiy leksikografiya.
2. Zamonaviy leksikografiya.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit turk», muallifi noma'lum Tole Imoniy Hirotiyning «Badoye ul-lug'at» («Ajoyib lug'at»), «Abushqa», Mirza Mehdihonning «Sangloh» lug'atlari tarixiy leksikografiya namunalaridir.

Qadimiy lug'atlardan yana biri «Abushqa» lug'atidir. «Abushqa» izohli lug'atlar guruhiga mansub bo'lib, Alisher Navoiy asarlaridan foydalanuvchilar uchun XVI asrda usmonli turk tilida Turkiyada tuzilgan. Lug'atga Navoiy zamondoshlarining asarlaridan ham ayrim misollar olingan. «Abushqa» lug'ati *abushqa* so'zi izohi bilan boshlangani uchun shunday nomlangan. Bu so'z eski o'zbek tilida «*keksa, qari, mironiy, chol*» ma'nolarini anglatgan. «Abushqa» lug'atini yaratishda hirotlik Tole' Imoniy Hiroviy tomonidan XV asrda Navoiy asarlariga tuzilgan o'zbekcha-forscha «Badoye ul-lug'at» («Ajoyib lug'at») dan keng foydalanilgan.

Lug'aviy birliklar – so'z va iboralarning alifbo tartibida joylashtirib, turlicha izohlar berib, kitob shakliga keltirilgan to'plam lug'at deyiladi. Lug'atlar turli maqsadlarda tuziladi.

Lug'atlar uch nuqtayi nazardan tasniflanadi:

- 1) hajmiga ko'ra;
- 2) so'zlikning berilish usuliga ko'ra;
- 3) maqsad-mohiyatiga ko'ra.

Lug'atlar hajm xususiyatiga ko'ra ikki turga bolinadi:

- 1) umumiy lug'atlar;
- 2) maxsus lug'atlar.

Umumiy lug'atlar o'z ichida hajmiga ko'ra uchga bo'linadi:

- 1) katta lug'atlar;
- 2) o'rtacha lug'atlar;
- 3) kichik lug'atlar.

Katta lug'atlar ilmiy manbalarda **mukammal lug'at**, **xazina lug'at** va **akadem lug'at** deb ham ataladi.

Lug'atlar mohiyatiga ko'ra ikki asosiy turga bo'linadi:

- 1) ensiklopedik (qomusiy) lug'atlar;

2) filologik (lingvistik) lug'atlar.

Ma'lum bir xalqning madaniy-ma'naviy, ilmiy-amaliy, siyosiy-iqtisodiy hayotiga doir barcha tushunchalar izohi berilgan, turli xil tarixiy voqealar, tarixiy va mashhur shaxslar, joy nomlari haqida ma'lumotlar jamlangan lug'at **ensiklopedik (qomusiy) lug'at** deyiladi.

Demak, qomusiy lug'atga kiritilgan birliklar barcha tushunchalarni o'z ichiga oladi. Masalan, bolalar ensiklopediyasi «U kim? Bu nima?» (Toshkent, 1987–1988, 3 jildlik), «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» (Тошкент, 2001 – 2005, 12 jildlik)¹ kabi.

Tildagi lug'aviy birliklarning ma'nosi, qo'llanishi va boshqa lisoniy xususiyatlari izohlanadigan lug'at **lingvistik lug'at** hisoblanadi.

Lingvistik lug'atlar oldiga qo'yilgan maqsadiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) izohli lug'at;
- 2) tarjima lug'ati;
- 3) imlo (orfografik) lug'at;
- 4) talaffuz (orfoepik) lug'at;
- 5) etimologik lug'at;
- 6) morfem lug'at;
- 7) chastotali lug'at;
- 8) ters (chappa) lug'at;
- 9) dialektologik lug'at;
- 10) frazeologik lug'at;
- 11) terminologik lug'at ;
- 12) ma'nodosh so'zlar (sinonimlar) lug'ati;
- 13) zid ma'noli so'zlar (antonimlar) lug'ati;
- 14) shakldosh so'zlar (omonimlar) lug'ati va boshqalar.

Lug'aviy birlik (so'z va ibora)larning ma'nolari, grammatik, uslubiy va boshqa belgilari qayd etilgan lug'at **izohli lug'at** deyiladi. Izohli lug'atlarda so'zlarning qaysi tilga mansubligi, o'z va ko'chma ma'nolari, sinonim va antonimlari ham beriladi.

¹ Lug'atlar qaysi yozuvda nashr etilgan bo'lsa, shu yozuvda berildi.

novaning «O'zbek tilining orfoepik lug'ati» (Toshkent: O'qituvchi, 1977). Lug'at so'zligi 3800 dan iborat.

Ters (chappa) lug'at so'zlarning oxirgi harflari bo'yicha alifbo tartibida joylashtirilgan lug'at. Bu tipdagi lug'at R. Qo'ng'irov, A. Tixonovlar tomonidan «Ўзбек тилининг чатпа луг'ати» (Самарқанд, 1967) nomi bilan yaratilgan. Lug'at so'zligi 36000 dan iborat.

Bunday lug'atlardan bir xil qo'shimchali so'zlarni aniqlash mumkin.

Terminologik lug'at ma'lum bir sohaga oid terminlar va ularning izohi qayd etilgan lug'at. Masalan, A. Hojiyevning «Тилшуносликка оид терминларнинг изоҳли луг'ати» (Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001); N. Hota-mov, B. Sarimsoqovlarning «Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луг'ати» (Тошкент: Ўқитувчи, 1983) kabi.

Tildagi ibora (frazeologizm)larning lug'aviy izohi berilgan lug'at frazeologik lug'at deyiladi. Masalan, Sh. Rahmatullayevning «Ўзбек тилининг фразеологик луг'ати» (Тошкент: Комуслар бош таҳририяти, 1992).

Etimologik lug'at – so'zlarning kelib chiqish tarixi-etimologiyasi haqida ma'lumot beruvchi lug'at. O'zbek tilining etimologik lug'ati mustaqillik yillarida yaratildi (Rahmatullaev Ш. «Ўзбек тилининг этимологик луг'ати (туркий сўзлар» (Тошкент: Университет, 2000). Lug'atda 2400 dan ortiq so'zning etimologik tahlili berilgan.

Yuqoridagilardan tashqari o'zbek leksikografiyasida sinonimlar (Ножиев А. Ўзбек тили синонимларининг қисқача луг'ати. – Тошкент: Фан, 1963.), omonimlar (Rahmatullaev Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луг'ати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.) va antonimlar (Rahmatullaev Ш., Маматов Н., Шукуров Ш. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луг'ати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980) lug'ati ham yaratilgan.

So'nggi yillarda o'zbek leksikografiyasida maxsus izohli lug'atlar yaratish an'anasi ham shakllandi. Natijada o'zbek tilida birinchi marta N. Mahmudov, D. Xudoyberganovlar tomonidan o'xshatishlarning (Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луг'ати.

Lug'atlar ma'lum so'zlikdan iborat bo'ladi. **So'zlik** – lug'at uchun tanlab olingan so'zlar majmui. Masalan, «O'zbek tilining izohli lug'ati» (Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008, 5 jildlik)da 80 000 so'z va birikma izohlangan.

Lug'atlarda bosh so'zni izohlash uchun tuzilgan maqola lug'at maqolasi deyiladi. Masalan,

Orol. Atrofi, hamma tomoni okean, dengiz, daryo yoki ko'l suvi bilan o'ralgan quruqlik. *Saxalin oroli. Qrim yarim oroli.*

Orolonmoq. *poet.* Bezanmoq, yasanmoq; go'zallashmoq. *Yaxshi orolan, bezan, e bog'lar, mavsum uchun.* «Guliston». (Ўзбек тилининг изохли луг'ати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 3-ж. – Б. 139.)

Izohli lug'at ma'lum bir yozuvchi yoki shoir asarlari bo'yicha ham yaratilishi mumkin. Masalan, 4 jildlik «Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луг'ати» (Тошкент: Фан, 1983-1984).

Dialektologik lug'atlarda shevalarga xos so'zlar transkripsiyada beriladi va izohlanadi hamda adabiy tildagi varianti beriladi. Masalan, Ibrohimov S. I. «Farg'ona shevalarida kasb-hunar leksikasi» (Тошкент: Фан, 1970), Jamoa. «Ўзбек халқ шевалари луг'ати» (Тошкент: Фан, 1971).

So'zlarning amaldagi imlo qoidalariga binoan to'g'ri yozilish shakllarini qayd etuvchi lug'at **imlo (orfografik) lug'at** deyiladi. Masalan, yangi tuzilgan 2 jildlik kirili va yangi lot. alibosiga asoslangan o'zbek yozuvidagi «O'zbek tilining imlo lug'ati» (E. Begmatov, A. Madvaliyev; muharrir N. Mahmudov – Toshkent: Akademnashr, 2013). Lug'atda 85000 dan ortiq so'zlarning imlosi berilgan.

So'zlarning morfem (asos va qo'shimchalardan iborat) tarkibi qayd etilgan lug'at **morfem lug'at**. Masalan, A. Gulomov, A. N. Tixonov, R. Qo'ng'urovlarning «Ўзбек тилининг морфем луг'ати» (Тошкент, 1977).

Lug'at so'zligi 40000 dan iborat. Morfem lug'atda so'zlar morfemalar – asos va qo'shimchalarga ajratib beriladi.

Talaffuz lug'ati (orfoepik lug'at) – so'zlarning adabiy talaffuzi qayd etilgan lug'at. Masalan, M. Sodiqova, U. Usmono-

novaning «O‘zbek tilining orfoepik lug‘ati» (Toshkent: O‘qituvchi, 1977). Lug‘at so‘zligi 3800 dan iborat.

Ters (chappa) lug‘at so‘zlarning oxirgi harflari bo‘yicha alifbo tartibida joylashtirilgan lug‘at. Bu tipdagi lug‘at R. Qo‘ng‘irov, A. Tixonovlar tomonidan «Ўзбек тилининг чатпа луг‘ати» (Самарқанд, 1967) nomi bilan yaratilgan. Lug‘at so‘zligi 36000 dan iborat.

Bunday lug‘atlardan bir xil qo‘shimchali so‘zlarni aniqlash mumkin.

Terminologik lug‘at ma‘lum bir sohaga oid terminlar va ularning izohi qayd etilgan lug‘at. Masalan, A. Hojiyevning «Тилшуносликка оид терминларнинг изоҳли луг‘ати» (Тошкент: Ўзбекистон миллий енциклопедияси, 2001); N. Hota-mov, B. Sarimsoqovlarning «Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луг‘ати» (Тошкент: Ўқитувчи, 1983) kabi.

Tildagi ibora (frazеologizm)larning lug‘aviy izohi berilgan lug‘at frazeologik lug‘at deyiladi. Masalan, Sh. Rahmatullayevning «Ўзбек тилининг фразеологик луг‘ати» (Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992).

Etimologik lug‘at – so‘zlarning kelib chiqish tarixi-etimologiyasi haqida ma‘lumot beruvchi lug‘at. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati mustaqillik yillarida yaratildi (Rahmatullaev Ш. «Ўзбек тилининг етимологик луг‘ати (туркий сўзлар» (Тошкент: Университет, 2000) Lug‘atda 2400 dan ortiq so‘zning etimologik tahlili berilgan.

Yuqoridagilardan tashqari o‘zbek leksikografiyasida sinonimlar (Ножиев А. Ўзбек тили синонимларининг қисқача луг‘ати. – Тошкент: Фан, 1963.), omonimlar (Rahmatullaev Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луг‘ати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.) va antonimlar (Rahmatullaev Ш., Маматов Н., Шукуров Ш. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луг‘ати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980) lug‘ati ham yaratilgan.

So‘nggi yillarda o‘zbek leksikografiyasida maxsus izohli lug‘atlar yaratish an‘anasi ham shakllandi. Natijada o‘zbek tilida birinchi marta N. Mahmudov, D. Xudoyberganovalar tomonidan o‘xshatishlarning (Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луг‘ати.

– Тошкент: Маънавият, 2013. – 320 б.), N.Mahmudov, Y.Odilovlar tomonidan enantiosemik soʻzlarning (Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изохли лугʻати. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – 288 б.) izohli lugʻatlari yaratildi. Hozirga qadar oʻzbek tilshunosligida bunday tipdagi lugʻatlar yaratilmagan edi.

Oʻxshatishlarning izohli lugʻatida oʻzbek tilidagi mavjud turgʻun oʻxshatishlarning etalonlari lugʻat maqolasi sifatida berilgan, oʻxshatishlarning barchasi oʻxshatish etalonlaridagi maʼlum tayanch soʻzlar ostida berilgan hamda dalillar asosida izohlangan. Masalan,

Gilos **Gilosday(kabi)**

Qizil, qip-qizil. Asosan, lab haqida.

Dildor gilosday *qizil*, chiroyli lablariga yoyilgan tabassum bilan boshini silkidi (Oybek. Navoiy). *Gilosday* bir labdan boʻsa olguncha, Baʼzan bir yigitlik ketadi uvol (Gʻ.Gʻulom. Yoz). (Ўзбек тили ўхшатишларининг изохли лугʻати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – Б. 59.)

Soʻzning semantik tuzilishida zid maʼnolarning yuzaga kelishi **enantiosemiya** (yun. *enantios* – qarama-qarshi + *sema* – maʼno) deb yuritiladi. Yuqorida tilga olingan enantiosemik soʻzlarning izohli lugʻatida ana shunday soʻzlar izohlangan. Masalan,

Kamtar. Nominativ, nutqiy enantiosemiya.

1. Oʻzini boshqalardan past tutadigan: Xizmat safari davomida muxbir oʻzini nihoyatda *kamtar* tutishi, oʻzi toʻgʻrisida yaxshi taassurot qoldirishi, odamlarning matbuotga ishonchini mustahkamlashi zarur (A. Meliboyev. «Qirq beshinchi bekat») Kamtarga – kamol, manmanga – zavol (Maqol).

2. Oʻzini boshqalardan baland tutadigan: Shuning uchun ayrim amaldorlar atay stol boshiga yalang stul qoʻyib oʻtirishdiki, qarshisida kreslolarga choʻkib oʻtirganlarga tepadan qaray oladi. Qolaversa, quruq stulda oʻtirish bilan oʻzlarining «*kamtar*»ligini namoyish ham qiladilar. Ha-a, buyam bir gap-da (Sh. Xolmirzayev. «Qumrilar») (Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили

енантносемик сўзларнинг изоҳли луг'ати. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – В.188)

Bir tildagi soʻzning ikkinch tilda qanday soʻzga toʻgʻri kelishini, tarjimaviy muqobillarini koʻrsatuvchi lugʻat **tarjima lugʻati** sanaladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Leksikografiya qanday soha?
2. Lugʻat deb nimaga aytiladi?
3. Lugʻatning qanday turlari bor?
4. Lugʻatda soʻzlar qanday joylashtiriladi?
5. Qomusiy lugʻat qanday lugʻat?
6. Qomusiy va lingvistik lugʻat qanday xususiyatlariga koʻra farqlanadi?
7. Lingvistik lugʻatning qanday turlari bor?
8. Lugʻatga kiritilgan soʻzlar jami nima deb yuritiladi?
9. Lugʻatda soʻzga berilgan izoh nima deb ataladi?
10. Oʻzbek leksikografiyasida qanday yangi lugʻatlar yaratildi?

Morfemika. Morfema va uning turlari. Soʻz yasalishi. Soʻz yasash usullari

1. Morfemika sohasi.
2. Morfemalarning tuzilishi va vazifasiga koʻra tasnifi.
3. Yetakchi morfema.
4. Affixal morfema va uning turlari.
5. Morfemalar zanjiridagi oʻzgarishlarning sabablari va turlari:
 - a) soddalashuv;
 - b) murakkablashuv;
 - c) qayta boʻlinish.
6. Soʻz yasalishi sohasi.
7. Soʻz yasash tushunchasi.
8. Soʻz yasash qolipi, soʻz yasash zanjiri.
9. Soʻz yasash usullari.

Tayanch soʻz va iboralar: *soʻz tarkibi, morfema, leksik morfema, yetakchi morfema, affixal morfema, soʻz yasovchi affiks,*

shakl yasovchi affiks, lug'aviy shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi, morfemika, so'z tarkibi, so'z tarkibining o'zgarishi, soddalashuv, murakkablashuv, qayta bo'linish, so'z yasash, so'z yasalish qolipi, asos, qo'shimcha (affiks), so'z yasash asosi, yasovchi vosita, yasalma, yasama so'z, so'z yasash usuli, so'z yasalishning affiksatsiya usuli (morfologik usul), sintaktik usul (kompozitsiya usuli).

Tilshunoslikning morfemika sohasi quyidagi masalalarni o'rganadi:

- 1) so'zning tarkibiy tuzilishini;
- 2) so'zning eng kichik ma'noli qismlarini;
- 3) qo'simcha va uning turlarini;
- 4) so'zlarning tuzilishiga ko'ra turlarini.

So'z tuzilish tarkibiga ko'ra morfemalar (ma'noli qismlar)ga bo'linadi. Masalan, *suvchi* so'zi *suv, -chi*; *asoslamoq* so'zi *asos, -la, -moq*; *bilimdonlik* so'zi *bil, -im, -don, -lik* kabi ma'noli qismlardan iborat.

A.Hojiyev morfemaning xususiyatlarini tahlil qilar ekan, uni yasovchi til birligi deb ko'rsatadi va quyidagicha ta'riflaydi: «Morfema – o'z ifoda va ma'no jihatiga ega bo'lgan, so'z yasash yoki so'z shaklini yasash uchun xizmat qiladigan lisoniy birlik».¹

So'zning eng kichik, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan, yangi so'z va so'z shakli yasash uchun asos bo'ladigan tub ma'noli qismi **yetakchi morfema** deb ataladi.

Yetakchi morfema adabiyotlarda **morfema, leksik morfema, asos** deb ham yuritiladi.

Demak, yetakchi morfema quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

- lug'aviy ma'noga ega bo'ladi;
- yangi so'z yasash uchun asos bo'ladi;
- so'zning turli grammatik shakllarini yasash uchun asos bo'ladi;
- mustaqil qo'llana oladi.

¹ Hojiyeva A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalishining nazariy masalalari. Toshkent: Fan, 2010. – B. 40.

Bir asosdan hosil bo'lgan so'zlar **asosdosh so'zlar** hisoblanadi. Masalan, *o'quvchi, o'qituvchi, o'qish; gulchi, gulzor, gulli, gulsiz; yo'l, yo'lka, yo'lamoq, yo'llanma, yo'lli, yo'llik, yo'lma-yo'l, yo'lovchi* kabi.

Turkiy, jumladan, o'zbek tilida so'zlar asosdan boshlanadi.

Asosga qo'shilib, yangi so'z va so'z shakllari yasash uchun xizmat qiladigan morfemalar **affiks yoki qo'shimcha, ko'makchi morfema** deyiladi.

Affikslar tuzilishiga ko'ra ikki turli bo'ladi:

- 1) sodda affikslar;
- 2) murakkab affikslar.

Sodda affiksiar: *-chi, -a, -la, -t, -ak, -q, -siz, -chi* kabi.

Murakkab affikslar ikki va undan ortiq qo'shimchalarning qo'shilib, bir affiks holiga kelishidan yuzaga kelgan. Masalan, *-chilik, -garchilik, -lash* kabi.

Qo'shimchalar asosga qo'shilish o'miga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) old qo'shimchalar – prefikslar: *be-, ba-, ser-, no-*;
- 2) asosdan keyin qo'shiluvchi qo'shimchalar – suffiks: *-zor, -li, -kor, -iston, -siz, -m* kabi;
- 3) so'z o'rtasida qo'llanuvchi qo'shimchalar – infiks. Masalan, *mohichehra, dardisar* so'zlaridagi *-i* qo'shimchasi kabi.

Qo'shimchalar vazifasiga ko'ra ikki turli bo'ladi:

- 1) so'z yasovchi qo'shimchalar;
- 2) shakl yasovchi qo'shimchalar.

Yangi so'z yasashga xizmat qiluvchi morfemalar so'z yasovchi qo'shimchalardir. Masalan, *-chi, -dosh, -li, -siz, -la* kabi. Bunday qo'shimchalar so'z yasashida yasovchi qismni tashkil etadi.

So'zning turli grammatik shakllarini hosil qilishga va so'zlarni o'zaro bog'lashga xizmat qiladigan morfemalar **shakl yasovchi qo'shimchalar** hisoblanadi.

Shakl yasovchi qo'shimshalar o'z ichida quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar;
- 2) sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar.

So'zning turli grammatik shakllarini hosil qilishga xizmat qiladigan morfemalar **lug'aviy shakl yasovchi** qo'shimchalardir.

Lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalarga quyidagilar kiradi:

- 1) otlardagi ko'plik qo'shimchasi (-lar);
- 2) otlardagi erkalash va kichraytirish qo'shimchalari (-jon, -xon, -oy, -loq, -cha, -chak);
- 3) otlardagi qarashlilik qo'shimchasi (-niki);
- 4) sifatlardagi daraja shakli qo'shimchalari (-roq, -mitir, -imtir, -ish);
- 5) son turlarini hosil qiluvchi qo'shimchalar (-ta, -tacha, -lab, -ov, -ovlon);
- 6) fe'llardagi nisbat, mayl, zamon qo'shimchalari.

So'zlarni o'zaro bo'g'lashga xizmat qiladigan morfemalar **sintaktik shakl yasovchi** qo'shimchalar hisoblanadi.

Sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalarga quyidagilar kiradi:

- 1) kelishik qo'shimchalari;
- 2) egalik qo'shimchalari;
- 3) shaxs-son qo'shimchalari.

Sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar **sintaktik munosabat shakllari** deb ham yuritiladi. Demak, sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar ot va fe'l turkumiga xos.

O'zbek tilida qo'shimchalarning so'z tarkibida joylashuv tartibi quyidagicha: **asos+so'z yasovchi qo'shimcha + lug'aviy shakl yasovchi qo'shimcha +sintaktik shakl yasovchi qo'shimcha**. Masalan, *gul* (asos) + *-zor* (so'z yasovchi qo'shimcha) + *-lar* (lug'aviy shakl yasovchi) + *-dan* (sintaktik shakl yasovchi qo'shimcha).

Qo'shimchalar shakl va ma'no munosabatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) sinonim qo'shimchalar;
- 2) omonim qo'shimchalar.

Shaklan har xil bo'lib, bir-biriga o'xshash yoki yaqin ma'no bildiruvchi qo'shimchalar **ma'nodosh** yoki **sinonim qo'shimchalardir**.

Masalan, ot yasovchi *-chi* va *-shunos* (*adabiyotchi* -- *adabiyotshunos*), sifat yasovchi *-li* va *ba-* (*ma'noli* -- *bama'ni*), *-siz* va *be-* (*odobsiz* -- *beodob*) qo'shimchalari sinonim qo'shimchalardir.

Shaklan bir xil bo'lib, ma'no jihatidan turli so'z turkumlariga xos so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar **shakldosh** yoki **omonim qo'shimchalar** deyiladi.

1. Quyidagi so'z yasovchi qo'shimchalarda omonimlik kuzatiladi:

a) **-chi (-ki, -qi)**: *chopqi, tepki (ot); kuzgi, kechki, qishki (sifat);*

b) **-in, -un**: *ekin, tugun (ot); erkin, yashirin (sifat);*

v) **-don**: *kuldon (ot); gapdon, bilimdon (sifat);*

g) **-ch**: *sevinch, quvonch (ot); tinch (sifat);*

d) **-ma**: *qattama, suzma, qovurma (ot); yozma, bosma, qaynatma (sifat)* kabi.

2. Quyidagi so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalarda omonimlik kuzatiladi:

a) **-lab**: *oylab, yillab (ravish yasovchi); yuzlab, o'nlab (son chama shakli yasovchi qo'shimcha);*

b) **-ma**: *o'sma, childirma (ot yasovchi), tug'ma, bosma (sifat yasovchi) va yozma, o'qima (fe'ning bo'lishsiz shaklini yasovchi qo'shimcha).*

Til taraqqiyoti davomida ayrim so'zlarning tarkibi, asosida o'zgarish ro'y berishi mumkin. Masalan, avvallari asos va qo'shimchalarga ajralgan quyidagi so'zlar hozirda ma'noli qismlarga ajratilmaydi: *yomg'ir, ko'mir, olg'a* kabi.

Ma'lumki dunyoda o'zgaraydigan narsa yo'q – hamma narsa vaqt o'tishi bilan ma'lum darajada o'zgarib turadi. Til ham bundan mustasno emas. Bu o'zgarish tilning hamma bosqichlariga xos narsa. Tilda sodir bo'layotgan o'zgarishlar so'zning tarkibiga ham o'z ta'sirini o'tkazadi, natijada u ham asta-sekin o'zgarib boradi. So'zning morfemik tarkibi quyidagi uch usul bilan o'zgaradi:

1. Soddalashuv.

2. Murakkablashuv.

3. Qayta bo'linish.

So'zning morfemik tarkibida uchraydigan tarixiy o'zgarishlarning eng asosiylari soddalanish va morfologik qayta bo'linishdir.

Soddalashuv – ko'p morfemali so'zning bir morfemali so'zga o'tib qolish hodisasi. Masalan, *teskari (ters + -kari >teskari); yuqori, ilgari, stngari; qurumsaq (qurimoq +soq > qyrimsoq),*

sarimsoq (*sarim* + *soq* > *sarimsoq*); *o'pqon*, *chipqon*, *sopqon*, *qalqon* kabi.

Soddalashuv quyidagi omillar asosida sodir bo'ladi:

1) so'zga qo'shimcha qo'shilishi bilan tovush tushishi, ortishi, almashinishi natijasida;

2) u yoki bu morfemaning ma'nosini kuchsizlanishi, iste'moldan chiqib boshlashi va asta-sekin yo'q bo'lib ketishi;

3) asosdosh so'zlar aloqasining uzilishi natijasida;

4) affikslarning o'zaro asosga singishib ketishi va so'z yasovchi sifatida qo'llanmay qo'yishi

Soddalashuvga quyidagilar misol bo'la oladi:

1. *Ayt* fe'li hozirgi tilda morfologik qismlarga ajralmaydi, lekin u aslida ikki morfemadan tashkil topgan bo'lib, qadimda uning ay elementi asos bo'lgan (hozirgi *aytdi* fe'li qadimda *aytdi* formasida bo'lgan), demak, *-t* elementi aslida shu asosga qo'shilgan morfema – orttirma daraja affiksidadir: *ay*⁺*t* – *ayt*.

2. *Olmosh* so'zi *al-* fe'lining takror ma'nosini ifodalovchi *-ma* qo'shimchasi qo'shilgan *alma-* shaklidan *-sh* harakat nomi qo'shimchasi bilan hosil qilingan, keyinchalik harakat nomi shaklidagi fe'l otga ko'chgan. Hozirgi kunga kelib bu so'z ham tarkibiy qismlarga ajratilmaydi.

3. *Olacha* oti eski o'zbek tilida «*har xil tusli*» ma'nosini anglatgan *ala* sifatidan *-cha* qo'shimchasi bilan yasalgan bo'lib, hozirgi o'zbek adabiy tilida tarkibiy qismlarga ajratilmaydi.

Murakkablashuv – avval tub so'z hisoblangan so'zlarni yasama yoki murakkab so'zlar qatoriga o'tib qolishi yoki murakkab bir morfemali so'zlarni ikki va undan ortiq morfemali so'zlarga o'tib qolishi: golland tilidan rus tiliga o'tgan *zonedek* so'zi *zontik* tarzida o'zlashtirilib, analogiya qoidasiga binoan bu so'zning tarkibi *zont* va *-ik* morfemalariga ajratiladi.

Qayta bo'linish – so'z tarkibidagi morfemalarning ajralish chegarasining o'zgarishi:

1. *Ular* olmoshi hozirgi tilda *u-lar* formasida ajratiladi, lekin bu affiksning boshidagi *l* tovushi aslida asosnikidir, *u* olmoshi aslida *ul* shaklida bo'lgan. Demak, *ul+ar* = *ular*: asosning bir tovushi affiksiga o'tgan, asos morfema qisqargan, affiksial morfema kengaygan.

2. Yozish ma'nosida hozirgi tilda (og'zaki – so'zlashuv nutqida) ba'zan uchrab qoladigan *bitish* so'zi *bit-ish* formasida ajraladi (*bitdim, bitding, bitdi*: asos – *bit*), eski o'zbek tilida bu element, *biti* shaklida bo'lgan (*biti-di, biti-k*: xat, yozuv).

So'zlar tuzilishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) sodda so'z;
- 2) qo'shma so'z;
- 3) jift so'z;
- 4) takroriy so'z.

Sodda so'z – tarkibida birgina lug'aviy ma'noli qism (asos) bo'lgan so'z.

Sodda so'zlar ikki turli bo'ladi:

d) sodda tub so'z – yasovchi qismlarga ajralmaydigan, tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'lmagan so'z: *bosh, ish, ko'z, so'z, suv* kabi;

e) sodda yasama so'z – so'z yasovchi qo'shimchalar vositasida yasalgan so'z: *ishchi, ishsiz, boshla, boshliq, ko'zla, so'zla, so'zsiz, suvchi, suvli, suvsiz* kabi.

Qo'shma so'z – tarkibida birdan ortiq lug'aviy ma'noli qism (asos) so'z. Masalan, *oshqovoq, ko'zoynak, ishboshi, so'zboshi, namozshomgul* (qo'shma otlar); *shifobaxsh, jigarrang, ochiqqo'l, ochiqso'z, shirinso'z* (qo'shma sifatlar) kabi.

Juft so'z – mustaqil lug'aviy ma'noli yoki lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan ikki qismning teng bog'lanishi asosida tashkil topgan, umumlashtirish, jamlik ma'nolarini ifodalovchi so'z. Masalan, *oshna-og'ayni, bog'-rog'*; *temir-tersak, bordi-keldi, ur-sur* (juft otlar); *alang-jalang, oq-qora, baland-past* (qo'shma sifatlar); *erta-kech, asta-sekin, qishin-yozin* (qo'shma ravishlar) kabi.

Takroriy so'zlar – ayni bir so'zning takror qo'llanishidan hosil bo'lgan, ko'plik, davomlilik ma'nolarini ifodalovchi so'z. Masalan, *dasta-dasta, ming-ming, qop-qop, tez-tez, baland-baland, bora-bora, ayta-ayta* kabi.

So'z yasalishi tilshunoslikda so'z hosil qilinishi va u bilan bog'liq masalalarni o'rganuvchi bo'lim hamda turli usullar asosida yangi so'z hosil qilish ma'nosida qo'llanadi.

O'zbek tiliga xos so'z yasashining nazariy va amaliy masalalari Ayub G'ulomov, Azim Hojiyev kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.¹

Tilda mavjud vosita va usul hamda modellar asosida yangi so'z hosil qilish **so'z yasalishi** deyiladi. Masalan, *gul +chi – gulchi*, *osh+paz – oshpaz*, *ko'z+oynak – ko'zoynak*, *bel+bog' – belbog'*, *bordi-keldi*, *qo'ydi-chiqdi*, *oldi-berdi* kabi.

So'zning qanday birlik va vositalar bilan yasalishi, yasalish yo'li **so'z yasash usulidir**. So'z hosil qilish usullari so'z yasash modellari hisoblanadi.

O'zbek tilida quyidagi usullar bilan yangi so'zlar yasaladi:

1) affiksatsiya usuli (morfologik usul);

2) sintaktik usul (kompozitsiya usuli).

Asosga so'z yasovchi affikslarni qo'shish asosida yangi so'z hosil qilish **affiksatsiya yoki morfologik usul**: *guldon*, *gulli*, *gulsiz*, *guldor* kabi.

Morfologik usul asosida faqat **sodda so'zlar** hosil qilinadi. Ular **sodda yasama so'z** deb yuritiladi.

Morfologik usul bilan so'z yasash modellari quyidagicha:

a) asos +so'z yasovchi affiks: *yozuvchi*, *tokzor*, *tadbirkor*, *dasturchi* kabi;

b) prefiks(oid qo'shimcha) + asos: *beish*, *sersuv*, *seryog'* kabi.

Ikki mustaqil so'zni qo'shish asosida yangi so'z hosil qilish **sintaktik usuldir**. Sintaktik usul **kompozitsiya usuli** deb ham yuritiladi. Masalan, *so'tib olmoq*, *tinchliksevar*, *havorang*, *gultojixo'roz* kabi.

Sintaktik usul asosida qo'shma (*jigarrang*, *so'tib olmoq*, *sadarayhon*, *sovuqmijoz*), juft (*oldi-sotdi*, *bordi-keldi*, *achchiqchuchuk*), takroriy (*ko'z-ko'z*, *yor-yor*) so'zlar yasaladi.

Sintaktik usul bilan so'z yasash modellari:

a) asos+asos: *beishbarmaq*, *so'zboshi*, *oshqovoq*, *bo'tako'z*, *beishktebratar* kabi;

b) asos + asos + asos: *namozshomgul*, *gultojixo'roz* kabi.

Ilmiy adabiyotlarda so'z yasashining **konversiya**, **fonetik** usullari ham qayd etiladi. So'zning fonetik va morfologik

¹ Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 168 b.

o'zgarishlarsiz bir so'z turkumidan boshqa bir so'z turkumiga o'tishi asosida yangi so'z hosil qilish **konversiya** deb ataladi. Masalan, *chol*, *o'g'il*, *qiz*, *xotin* so'zlarini sifat turkumidan ot turkumiga ko'chgani kabi.

So'z yasalishi **ot**, **sifat**, **ravish**, **fe'l** kabi mustaqil so'z turkumlariga xos bo'lib, son, olmosh va yordamchi, alohida so'z turkumlarida so'z yasalmaydi.

So'z yasash asosida til lug'at tarkibi boyib boradi. Hozirgi o'zbek adabiy tili quyidagi morfologik usul asosida yasalgan yangi so'zlar bilan boyidi: *bizneschi*, *birjachi*, *tijoratchi*, *kompyuterchi* kabi.

So'z yasash asosida til lug'at tarkibining boyishi ichki manba hisoblanadi.

Tilshunoslikka oid ayrim ilmiy adabiyotlarda abbreviatsiya usuli so'z yasash usuli sifatida qayd etilgani holda so'nggi ilmiy manbalarda abbreviatsiya usuli so'z yasash usullari qatorida qayd etilmayapti.

Abbreviatsiya (ital. *abbreviatura* < lot. *abbrevio* – qisqartiraman) ham yaqingacha qisqartirib so'z yasash usuli hisoblab kelindi, biroq bu usul natijasida yangi so'z yasalmaydi, balki so'zlar qisqartirib qo'llanadi. Demak, abbreviatsiya so'z yasash usuli emas.

Qisqartma qo'shma so'zlar abbreviatsiya usuli bilan hosil qilinadi. Abbreviatsiya usulida turg'un birikma tarkibidagi qismlar qisqartiriladi.

Abbreviatsiya usuli ot turkumi uchun xosdir

Abbreviatsiya usulining quyidagi ko'rinishlari mavjud:

1) so'zlarning birinchi harflari olinadi: *BMT* (*Birlashgan millatlar tashkiloti*);

2) birinchi so'zning birinchi bo'g'ini, keyingi so'zlarning birinchi harfi: *NamDU*, *ToshTI*.

3) so'zlarning birinchi bo'g'inlari olinadi: *O'zagrosug'urta* kabi.

Nazorat uchun savollar:

1. So'z tarkibi deganda nimani tushunasiz?

2. Morfema, morf nima?
3. Morfemalar qaysi xususiyatlariga ko'ra tasnif qilinadi?
4. Morfemaning qanday turlari bor?
5. Asos (yetakchi) morfema deb nimaga aytiladi?
6. Affiks (affiksal morfema) nima?
7. Affikslar qaysi xususiyatlariga ko'ra tasnif qilinadi?
8. Vazifasiga va tuzilishiga ko'ra affikslar qanday turlarga bo'linadi?
9. Affikslar qo'llanish darajasiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
10. Morfemika qanday soha?
11. So'z yasalishi deganda nimani tushunasiz? Qanday usullar bilan so'z yasaladi?
12. So'z yasashning morfologik usuli qanday?
13. So'z yasashning semantik usuli qanday?
14. So'z yasashning konversiya usuli qanday?
15. So'z yasashning sintaktik usuli qanday?
16. Abbreviatsiya deganda nimani tushunasiz?

Grammatika va uning tarkibiy qismlari

1. Grammatika va uning tarkibiy qismlari.
2. So'z tushunchasi.
3. So'zlarning turkumlarga ajratish tamoyillari.
4. O'zbek tilidagi so'z turkumlarining tasnifi va tavsifi.
5. Grammatik kategoriya tushunchasi.
6. O'zbek tiliga xos grammatik kategoriyalar.

Tayanch so'z va iboralar: *grammatika, grammatik sath, morfologiya, so'z, so'zshakl, grammatik ma'no, grammatik shakl, sintetik shakl, analitik shakl, grammatik vosita, grammatik kategoriya, grammatik vazifa, so'z turkumlari, mustaqil so'z turkumlari, yordamchi so'z turkumlari, oratiq so'z turkumlari.*

Grammatika (*grek. grammatika > harf o'qish va yozish san'ati*) tilshunoslikning so'z shakllarini, so'z birikmasi va uning turlarini,

gap va uning turlarini, ya'ni tilning grammatik qurilishini o'rganuvchi bo'limi.

Grammatika **morfologiya va sintaksis** kabi bo'limlarni o'z ichiga oladi.

Morfologiya (*gr. morphe* – shakl + *logos* – ta'limot) so'z shakllari haqidagi grammatik ta'limotdir. Morfologiya so'zlarning grammatik shakllari va so'z turkumlarini o'rganadi.

So'z leksik ma'nodan tashqari grammatik ma'no ham anglatadi.

So'zning grammatik ma'nosi ham morfologiya sohasida o'rganiladi.

So'zning grammatik ma'nosi haqida gap borar ekan, *grammatik ma'no*, *grammatik shakl*, *grammatik vosita* terminlarining mohiyatini tushunib olish lozim.

Grammatik ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladigan til vositalari grammatik shakldir. Masalan, *borayapman* fe'li tarkibida *hozirgi zamon, birinchi shaxs birlik*; *talabalarimiz* oti tarkibida *birinchi shaxs egalik, ko'plik* ma'nosini ifodalovchi grammatik shakllar qo'llangan.

So'zning lug'aviy ma'nosi ustiga qo'yiladigan, grammatik shakli ifodalaydigan ma'no **grammatik ma'no** hisoblanadi.

Demak, grammatik ma'no so'zning qaysi so'z turkumiga mansubligi, qanday grammatik shakllarni qabul qilganligi, gapda qanday sintaktik vazifani bajarganligini ko'rsatuvchi, bir qancha so'zlar uchun umumiy bo'lgan ma'nodir. Masalan, *do'ppi* so'zining grammatik ma'nosi: *ot, turdosh ot, bosh kelishikda, birlikda; kitoblar* so'zining grammatik ma'nosi: *ot, turdosh ot, bosh kelishikda, ko'plikda* kabi.

So'zning grammatik ma'nosi lug'aviy ma'nodan umumiyligi bilan farqlanadi. Masalan, *ruchka, daftar, o'quvchi, maktab* so'zlari alohida-alohida lug'aviy ma'no anglatgani holda, bir umumiy grammatik ma'noga ega: *ot, turdosh ot, birlikda, bosh kelishikda*.

O'zbek tilida grammatik ma'no quyidagi vositalar bilan ifodalanadi:

1. Affiks (qo'shimcha)lar.
2. Yordamchi so'zlar.
3. So'z tartibi.

4. Takror.

5. Ohang.

Grammatik shaklning ikki turi mavjud:

1) sintetik shakl;

2) analitik shakl.

Affikslar vositasida hosil bo'luvchi grammatik shakl **sintetik** (yun. *synthetikos* – biriktirilgan, qo'shilgan) **shakl** hisoblanadi.

O'zbek tilida shakl yasovchi qo'shimchalar vositasida, ya'ni sintetik usul bilan grammatik ma'no ifodalash keng tarqalgan. Masalan, *bola* – *bolalar* (ko'plik shakli), *bolam* (egalik shakli), *bolamni* (kelishik shakli) kabi.

Yordamchi so'zlar vositasida hosil bo'luvchi grammatik shakl **analitik** (yun. *analytikos* – yoyiq, yoyilgan) **shakldir**.

O'zbek tilida yordamchi so'zlar vositasida, ya'ni analitik usul bilan ham grammatik ma'no ifodalanadi. Masalan, *telfon orqali* (vosita ma'nosi), *otam bilan* (birgalik ma'nosi) birliklarida ko'makchilar ma'lum ma'nolarni ifodalashdan tashqari shu so'zlarni keyingi boshqa so'zlarga tobe bog'lashga xizmat qiladi.

Gapda so'z tartibining o'zgarishi bilan ham ba'zan grammatik ma'no o'zgaradi. Masalan, *keng ko'cha* (so'z birikmasi) – *Ko'cha keng* (gap). Demak, so'zlarning tartibi o'zgarishi bilan sintaktik munosabat o'zgarib, boshqa sintaktik birlik hosil bo'ladi.

Takror (reduplikatsiya) orqali ham turli grammatik ma'nolar ifodalanadi. Bunda bir so'z yoki uning biror qismini takror qo'llash tushuniladi. Masalan, *dasta-dasta gul* (ko'plik ma'nosi), *baland-baland bino* (orttirma daraja shakli) kabi.

Takror boshqa tillarda, jumladan, o'zbek tilida so'z ma'nosini kuchaytirish, bo'rttirish vositasi sifatida ham qo'llanadi.

Takror o'zbek tilida quyidagi maqsad va ma'nolarda qo'llanadi:

5) taqlid:

6) qo'shimcha grammatik ma'no ifodalash uchun: *qip-qizil, oppoq, qop-qora, baland-baland* (sifat darajalari) kabi;

Ohang vositasida ham grammatik ma'no ifodalanadi. Ohang o'zgarishi bilan grammatik ma'no o'zgaradi. Masalan, *Nilufar o'qishga kirdi* (darak gap) – *Nilufar o'qishga kirdi?* (so'roq gap), *Nilufar o'qishga kirdi!* (undov gap) kabi.

Soʻzlarning lugʻaviy, umumiy grammatik maʼno va vazifalariga koʻra maʼlum guruhlariga boʻlinishi **soʻz turkumlari** deyiladi. Soʻzlarni turkumlarga ajratishda quyidagi xususiyatlar hisobga olinadi:

- 1) soʻzning maʼnoviy xususiyatlari (lugʻaviy (leksik) maʼnosi),
- 2) soʻzning morfologik xususiyatlari;
- 3) soʻzning sintaktik xususiyatlari;
- 4) soʻzning yasaliş xususiyatlari.

Oʻzbek tilida 12 ta soʻz turkumi bor. Ular quyidagilar: **ot, sifat, son, olmosh, ravish, feʼl, bogʻlovchi, koʻmakchi, yuklama, undov soʻzlar, taqlid soʻzlar, modal soʻzlar.**

Soʻz turkumlari maʼno va vazifasiga koʻra quyidagi 3 guruhga boʻlinadi:

I. Mustaqil soʻz turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish.

II. Yordamchi soʻz turkumlari: koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama.

III. Oraliq (alohida) soʻz turkumlari: undov soʻzlar, taqlid soʻzlar, modal soʻzlar.

Lugʻaviy maʼno anglatadigan, maʼlum soʻroqqa javob boʻlib, gapda mustaqil ravishda gap boʻlagi vazifasida keladigan soʻzlar **mustaqil soʻzlar** sanaladi. Mustaqil soʻzlar ot, sifat, son, olmosh, ravish kabi mustaqil soʻz turkumlariga mansub soʻzlardir. Masalan, *dars, yulduz, goʻzal, erta, birinchi, bormoq* kabi.

Mustaqil soʻzlar narsa-buyum, belgi, hodisa, miqdor, harakat, holat kabilarni ifodalaydi. Faqat olmoshlar lugʻaviy maʼno anglatmaydi, balki ularga ishora qiladi. Shu xususiyati bilan olmosh boshqa mustaqil soʻz turkumlaridan farqlanadi.

Ot, sifat, son, olmosh turkumlari **ismlar** deb ham yuritiladi.

Mustaqil holda lugʻaviy maʼno anglatmaydigan, gap boʻlagi vazifasida kela olmaydigan, turli yordamchi maʼno va vazifalarda qoʻllanadigan, grammatik maʼnolarni ifodalashga xizmat qiladigan soʻzlar **yordamchi soʻzlar** deyiladi. Yordamchi soʻzlar **koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama** kabi yordamchi soʻz turkumlariga mansub soʻzlardir.

Oraliq soʻz turkumlariga mansub **undov, taqlid va modal soʻzlar** ham lugʻaviy maʼno anglatmaydi, biroq gap boʻlagi vazifasida kelaʼoladi.

Mustaqil va yordamchi soʻzlarning xususiyatlari

Mustaqil soʻzlar	Yordamchi soʻzlar
– lugʻaviy maʼnoga ega; – nominativ vazifa bajaradi; – morfologik jihatdan oʻzgaradi; – gapda mustaqil holda gap boʻlagi boʻlib kela oladi.	– lugʻaviy maʼnoga ega emas; – turli yordamchi maʼno va vazifalarda qoʻllanadi; – morfologik jihatdan oʻzgarmaydi; – gapda mustaqil gap boʻlagi vazifasida kela olmaydi.

Mustaqil soʻz har turkumlarining har biri oʻziga xos grammatik kategoriyalarga ega. Ularning alohida turkumlarga boʻlinishida ham ana shu morfologik belgi muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, egalik kategoriyasi faqat otlarga xos boʻlsa, nisbat kategoriyasi yoki zamon faqat feʼllar uchun xarakterlidir.

Grammatik kategoriya – umumiy maʼnosiga koʻra birlashuvchi grammatik shakllar tizimidir.

Grammatik kategoriya tushunchasi grammatik maʼno bilan uzviy bogʻliq. Har qanday grammatik maʼno grammatik kategoriyalar orqali ifodalanadi. Demak, grammatik kategoriya umumlashgan **grammatik maʼno** demakdir.

Umumiy grammatik maʼnoni tashkil etuvchi xususiy maʼnolar bir-biriga zid boʻladi. Masalan, son kategoriyasini olib koʻraylik: *talaba – talabalar, gul – gullar* kabi.

Bunda birlik bilan koʻplik grammatik shakllari zid ekanligi izoh talab qilmaydi. Koʻplik maʼlum grammatik vosita – affiks (*-lar*) orqali ifodalanmoqda. Birlik esa bunday qoʻshimchaga ega emas. Demak, *-lar* morfemasi koʻplikni ifodalamoqda. Ana shu birlik va koʻplik maʼnolari **grammatik son kategoriyasini** beradi.

Grammatik kategoriyalar tillarda uch xil boʻladi:

- 1) sintetik grammatik kategoriyalar;
- 2) analitik grammatik kategoriyalar;
- 3) aralash grammatik kategoriyalar.

Sintetik grammatik kategoriyalar affiksial morfemalar orqali ifodalanadi. Masalan, *universitetning hovlisi, kitobni oʻqimoq* kabi.

Analitik grammatik kategoriyalar yordamchi soʻzlar orqali ifodalanadi: *ketmon bilan chopmoq, sovgʻa uchun olmoq.*

Aralash grammatik kategoriyalar ham sintetik, ham analitik vositalar orqali ifodalanadi: *Biz qishloq tomonga borgan edik.*

Grammatik kategoriyalar tillarda bir xil boʻlmasligi eslatilgan edi. Masalan, otga xos grammatik kategoriyalarini olaylik. Oʻtning rus tilida son, kelishik, rod kategoriyalari, oʻzbek tilida son, kelishik, egalik kategoriyalari, ingliz tilida son, kelishik, aniqlik-noaniqlik kategoriyalari, fransuz tilida ham shu singari kategoriyalar mavjud.

Grammatik kategoriyalar maʼlum grammatik vosita orqali ifodalanadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Grammatika qanday soha?
2. Grammatika qanday tarmoqlarga boʻlinadi?
3. Morfologiya sohasi qanday masalalarni oʻrganadi?
4. Soʻzning grammatik maʼnosi deganda qanday maʼno tushuniladi?
5. Soʻz turkumi deganda nimani tushunasiz?
6. Soʻzlarni turkumlarga ajratishda qanday xususiyatlar asosga olinadi?
7. Oʻzbek tilida soʻzlar qanday turkumlarga ajratiladi?
8. Grammatik maʼno qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
9. Grammatik shakl nima?
10. Grammatik maʼno ifodalovchi asosiy vositalar nimalardan iborat?
11. Grammatik kategoriya nima?
12. Sintetik, analitik va aralash grammatik kategoriyalarni izohlang.

Sintaksis. Sintaktik munosabat. Sintaktik birliklar

1. Sintaksis haqida.
2. Sintaktik munosabat va uning turlari.
3. Tilning sintaktik birliklari.

4. Soʻz birikmasi va uning turlari.
5. Soʻz birikmasida soʻzlarning oʻzaro birikuv usullari.
6. Gap va uning asosiy xususiyatlari.
7. Gapning tuzilishiga koʻra turlari:
 - a) sodda gap;
 - b) qoʻshma gap.
8. Gap boʻlamlari va uning turlari.

Tayanch soʻz va iboralar: *sintaksis, sintaktik birliklar, sintaktik aloqa, sintaktik munosabat, teng bogʻlanish, tobe bogʻlanish, sintaktik vazifa, soʻz birikmasi, sodda soʻz birikmasi, murakkab soʻz birikmasi, tobe soʻz, hokim soʻz, boshqaruv, bitishuv, moslashuv, gap, sodda gap, qoʻshma gap, gap boʻlamlari, ega, kesim, ikkinchi darajali boʻlamlar, predikat, predikativlik, matn, tema, rema, makromatn, mikromatn.*

Oʻzbek tilshunosligida sintaksis sohasiga doir nazariy masalalar Ayub Gʻulomov, Mazluma Asqarova, Gʻanijon Abdurahmonov, Hamid Neʼmatov, Abdulhamid Nurmonov, Nizomiddin Mahmudov, Raʼno Sayfullayevalar tomonidan oʻrganilgan.¹

Maʼlumki, sintaksis grammatikaning ikkinchi boʻlimini tashkil etadi va unda soʻzlarning oʻzaro munosabatlari oʻrganiladi. Anʼanaga koʻra, sintaksisda soʻz birikmalari, sodda va qoʻshma gaplar, gap boʻlamlari muammolari tekshiriladi.

Anʼanaviy tilshunoslikda sintaksis doirasida soʻz birikmalari va gap oʻrganildi. Lekin bugungi kunda soʻz sintaksisi muammolari ham dolzarb boʻlib turibdi. Unga koʻra, kichik sintaksis deb atalishi mumkin boʻlgan yangi sohaning asoslanishi talab etilmoqda.

Kichik sintaksisning asosiy vazifasi soʻz birikmalari shakllanishi masalalarini tadqiq qilishdan iboratdir.

Shu narsa eʼtiborga molikki, yasama soʻzlarning tarkibiy qismlari, yaʼni morfemalarning oʻzaro munosabatlari ham sintaktik qonun-qoidalar asosida roʻy beradi: *ish + chi, til + shunos, tin + ch-lik.*

¹ Qarang. Gʻulomov A., Asqarova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Sintaksis. - Toshkent, 1965. - 2-qism.; Abdurahmonov G.; Neʼmatov H. Oʻzbek tili struktural sintaksisi asoslari. - Toshkent, 1999.; Nurmonov A., Mahmudov N. Oʻzbek tili nazariy grammatikasi. Sintaksis. - Toshkent, 1995.; Nurmonov A., Mahmudov N. va boshqalar. Oʻzbek tili mazmuniy sintaksisi. - Toshkent, 1992.

Obyekt va ijrochi o'rtasida harakat mazmuni kuzatiladi. *O'qituvchi* so'zini ham bunga misol keltirish mumkin. Qo'shma so'zlar unsurlari o'rtasida esa ega-kesim, aniqlovchi-aniqlanmish munosabatlari ham kuzatiladi: *Xudoyberdi, Keldiyor, otboqar, sohibjamol* va boshqalar.

Ana shulardan kelib chiqib, sintaktik munosabatlarni so'z birikmalari qismlari o'rtasidagi aloqalardan emas, balki so'z unsurlari munosabatlaridan boshlab o'rganish maqsadga muvofiqdir.

So'z birikmasi va gap – tilning sintaktik birliklari.

Ikki va undan ortiq mustaqil so'zning ma'no hamda grammatik jihatdan bog'lanishi so'z **birikmasi** deyiladi. Masalan, *bizning uy, maktab hovlisi, olma terish, xat yozmoq, tonggi sayr* kabi.

So'z birikmasi hokim (bosh) so'z va tobe (ergash) so'zdan tuziladi. Hokim va tobe so'z doimo tobe bog'lanadi. Demak, so'z birikmasining qismlari o'zaro tobe bog'lanadi.

So'z birikmasi tarkibidagi ma'nosi izohlanayotgan so'z **hokim so'z**, uning ma'nosini izohlab, aniqlab, to'ldirib kelayotgan so'z **tobe so'z** hisoblanadi. Masalan, *oqilona* (tobe so'z) *harakat* (hokim so'z), *zavqli* (tobe so'z) *mehnat* (hokim so'z), *Shahnozaning* (tobe so'z) *javobi* (hokim so'z) kabi.

So'z birikmasida hamisha **tobe so'z** avval, **hokim so'z** keyin keladi. She'riy va so'zlashuv nutqida ba'zan so'z birikmasi qismlari o'zni almashgan, ya'ni o'zgargan holda qo'llanishi mumkin: *onajonim manim, kuzatdim seni* kabi. Ba'zan so'z birikmalarining qismlari o'zni almashsa gapga aylanishi ham mumkin: *katta ko'cha* (so'z birikmasi) – *Ko'cha katta* (gap).

So'z birikmalari tuzilishiga ko'ra ikki turli bo'ladi:

- 1) sodda so'z birikmalari;
- 2) murakkab so'z birikmalari.

Ikki mustaqil so'zdan hosil bo'lgan birikmalar **sodda so'z birikmalari** hisoblanadi. Masalan, *shahar ko'chalari, bozor darvozasi, ertangi imtihon, tez yurmoq* kabi.

Tarkibida ikkidan ortiq mustaqil so'z bo'lgan birikma **murakkab so'z birikmasidir**. Masalan, *katta baland bino, yengi kalta gulli kuylak, qoraqosh go'zal qiz* kabi.

So'z birikmalari hokim so'zning ifodalanishiga ko'ra ikki turli bo'ladi:

- 1) o'tli birikma;
- 2) fe'lli birikma.

Hokim soʻz ot va otlashgan soʻzlar, sifat, son, olmosh, ravish, modal soʻz bilan ifodalansa, **o'tli birikma** hisoblanadi. Masalan, *erta bahor, qiziqarli kitob, hammadan yaxshi, yugurishda birinchi, bolalarning barchasi* kabi.

Hokim soʻz fe'l va uning vazifadosh shakllari: sifatdosha, ravishdosha bilan ifodalansa, **fe'lli birikma** hisoblanadi. Masalan, *kitob o'qimoq, rasm chizmoq, ohista yurib, bozorda yura-yura, alamdanda yig'lay-yig'lay, maktabda o'qiyotgan, kuz oftobida toblangan* kabi.

Soʻz birikmasini qoʻshma soʻz va iboradan farqlash lozim.

Soʻz birikmasida ham, qoʻshma soʻzda ham qismlar bir xil grammatik shaklda boʻlishi mumkin. Lekin soʻz birikmasi qismlari maʼno mustaqilligiga ega boʻladi, uning har bir qismi alohida urgʻu bilan aytiladi, grammatik bogʻlangan boʻladi. Masalan, *ko'zoynak, oybolta, oqqush (qo'shma so'z), ko'zi og'rimoq, o'tkir bolta, oq qushlar (so'z birikmasi)* kabi.

Qoʻshma soʻz qismlari maʼno mustaqilligiga ega emas, grammatik aloqada boʻlmaydi, bir urgʻu bilan aytiladi, bir leksik maʼnosiga ega boʻladi.

Qoʻshma soʻz tilning lugʻaviy birligi, soʻz birikmasi tilning sintaktik birligidir. Qoʻshma soʻzlarning koʻpi soʻz birikmalari asosida yuzaga kelgan.

Soʻz birikmasi tarkibidagi tobe va hokim soʻz oʻzaro quyidagi usullarda bogʻlanadi:

- 1) boshqaruv;
- 2) moslashuv;
- 3) bitishuv.

Tobe va hokim soʻzning koʻmakchilar va tushum, joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishigi qoʻshimchalari bilan bogʻlanishi **boshqaruv** deyiladi.

Boshqaruv ikki xil boʻladi:

- 1) koʻmakchili boshqaruv;
- 2) kelishikli boshqaruv. Masalan, *baxt haqida suhbat, tinchlik uchun kurash, maktab sari bormoq (ko'makchili boshqaruv), mak-*

tabga bormoq, ishdan qaytmoq, kitob o'qish (kelishikli boshqaruv).

Ba'zan kelishik belgisiz bo'lishi, ya'ni qo'shimchasi qo'llanmasligi va qisqargan shaklda bo'lishi mumkin: *paxta terish, yer chopish* kabi.

So'z birikmasi tarkibidagi tobe va hokim so'zning qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchasi yordamida bog'lanishi **moslashuv** deyiladi. Bunda qaratqich kelishigi qo'shimchasi tobe so'z, egalik qo'shimchasi hokim so'z tarkibida bo'ladi. Masalan, *bizning ko'chamiz, Adhamning ukasi, kitobning sahifasi* kabi.

So'z birikmasi tarkibidagi tobe va hokim so'zning hech qanday qo'shimchasiz, ohang va ma'nosiga ko'ra bog'lanishi **bitishuv** deyiladi. Masalan, *sekin yurmoq, chiroyli qiz, qiziqarli kitob, erta bahor, shirin taom* kabi.

Grammatik jihatdan shakllangan, tugallangan ohang bilan aytiladigan, nisbiy tugallangan fikr ifodalaydigan, aloqa-aralashuv (muomala) ning eng kichik birligi **gap** deyiladi.

Gap fikrni shakllantirish, ifodalash va bayon qilishga xizmat qiladi. Gapning asosiy funksional belgisi kommunikativlik, ya'ni fikr ifodalash va bayon qilish vazifasidir. Shu jihati bilan so'z va so'z birikmasidan farqlanadi. Ular narsa-buyum, belgi va harakatni nomlashga xizmat qiladi, nominativ, gap esa fikr ifodalash, ya'ni kommunikativ vazifa bajaradi.

Gap boshqa sintaktik birliklardan predikativlik belgisi orqali farqlanadi. Gapning kommunikativ birlik sifatida shakllantiruvchi vosita predikativlikdir.

Predikativlik shaxs-son, zamon, mayl, tasdiq-inkor ma'nolari va bu ma'nolar yig'indisidan tashkil topadi.

Gap tarkibidagi so'zlar ma'no va grammatik jihatdan bog'lanadi.

Gap quyidagi belgi-xususiyatlarga ega:

- 1) grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi;
- 2) nisbiy tugallangan fikr ifodalaydi;
- 3) tugallangan ohang bilan aytiladi;
- 4) aloqa-aralashuv (muomala) ning eng kichik birligi.

Masalan, *Salimjon ikkinchi sinfda o'qiydi*. Bu gapda so'zlar o'zaro *-da, -di* kabi grammatik vositalar yordamida bog'langan

bo'lib, *Salimjon* -- ega, *o'qiydi* - kesim. Demak, gap grammatik jihatdan shakllangan. Gap tugallangan ohang bilan aytilgani uchun gap oxiriga nuqta qo'yilgan. Ma'no jihatdan darak mazmunini ifodalayapti.

Gap uchun ohang eng muhim belgidir. Ohang gaplarni mazmunan bir-biridan farqlab turadi. Ayniqsa, bu og'zaki nutqda bilinadi. Gapning ohangini o'zgartirish orqali turli mazmun ifodalash mumkin. Masalan, *Akram ishdan qaytdi* (darak gap), *Akram ishdan qaytdi?* (so'roq gap).

Gaplar o'zaro mantiqiy jihatdan bog'lanib matnni bosil qiladi.

Gaplar sintaktik, semantik va kommunikativ jihatdan bo'laklarga hamda birliklarga ajratiladi.

Gaplar sintaktik tuzilishi jihatidan quyidagi bo'laklarga bo'linadi:

1) sintaktik munosabatga kirishuvchi bo'laklar: *ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol*;

2) sintaktik munosabatga kirishmovchi bo'laklar: *kirishlar, undalmalar, undov so'zlar* kabi.

Gaplar semantik tuzilishi jihatidan esa quyidagi bo'laklarga bo'linadi: *subyekt, borliq, predikat*.

Subyekt (lot. *subjectum*) - gapda ifodalangan harakatni bajaruvchi shaxsni ifodalovchi bo'lak, mantiqiy ega. Grammatik ega.

Predikat (lot. *praedicatum* - aytilgan) gapda ifodalangan harakatni bajarilish tushunchasini ifodalovchi bo'lak. *Ayn.* Logik kesim.

Borliq - makon va zamonda sodir bo'luvchi narsa-buyum, voqelik tushunchasini ifodalovchi bo'lak.

Gapdagi ana shu *subyekt, borliq, predikat* tushunchalari majmui gap semantikasini tashkil etadi.

A.Nurmonov ta'kidlaganidek, gap bo'laklarini belgilashda uzoq davrlar «tobe-hokim munosabatida bo'lishlik» va bu munosabatda «tobe pozitsiyada turishlik» belgilari tayanch nuqtasi bo'lib xizmat qildi. Ana shu belgiga muvofiq gap bo'laklarini ikki darajaga - bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga bo'lish an'anasi jahon tilshunosligida L.Tenerning «Struktural sintaksis asoslari» asari maydonga kelgunga qadar hukm surdi. Bu asarning paydo bo'lishi sintaktik nazariyada buyuk burilish yasadi. Gapning tuzilishi va mazmuniy markazi sifatida kesimning e'tirof etilishi va egani

kesimning «bo'sh o'rin»larini to'ldirib keluvchi argumentlar qatoriga o'tkazilishi bosh va ikkinchi darajali bo'laklar tushunchasini qayta ko'rib chiqish muammosini keltirib chiqardi. Xuddi shu muammo A.Nurmonov, H.Ne'matovlar tomonidan 80-yillarda ko'tarildi va hozirga kelib o'zbek tilshunosligida ham kesimning gap qurilishida yetakchi, markaziy bo'lakligi, ega, to'ldiruvchi, hol kabi bo'laklar kesimning «bo'sh o'rin»larini to'ldirib, uni kengaytiruvchilari hisoblanishi tan olindi. Aniqlovchi kesimga emas, balki uning bo'lagiga tobe bog'lanishiga ko'ra bo'lakning bo'lagi deb e'tirof etildi. Natijada gapning bo'laklar ishtirokiga ko'ra turlarini belgilash haqidagi qarashlar ham o'zgardi.

Gapning ichki sintaktik tuzilishi ierarxik tabiatga ega bo'lib, gap bo'laklardan va bo'lakning bo'laklaridan tashkil topadi. Bo'laklarga bo'linmaydigan eng kichik gap yig'iq, gapning bo'laklari va bo'lakning bo'lagi bilan kengaygan gap yoyiq, uyushiq, ajratilgan bo'laklar bilan kengaygan gaplar murakkablashgan; kirish, undalmalar ishtirok etgan gaplar esa murakkab sodda gaplar sanaladi.¹

Gaplar kommunikativ jihatdan ikki bo'lakka bo'linadi:

- 1) tema;
- 2) rema.

Tema (yun. *thema* – asos bo'lgan narsa) – gapning aktual bo'linishida ma'lum (tanish) bo'lgan narsani ifodalovchi, yangi narsani ifodalashga o'tish uchun asos vazifasini bajaruvchi qism.

Rema – gapning aktual bo'linishida temadan keyin yangi xabarni bildiradigan qism. Masalan, *Sumbula 1-kursda o'qiydi* gapida *Sumbula* – tema, *o'qiydi* – rema.

Bitta kesimlik belgisiga, mazmuniy va ohang tugalligiga ega bo'lgan gap sodda gapdir.

Ikki yoki undan ortiq sodda gapning o'zaro grammatik va mazmuniy munosabatidan tashkil topgan, ohang tugalligiga ega bo'lgan butunlik qo'shma gap.

Matn – eng yirik sintaktik birlik. Har qanday nutq parchasi, bo'lagi matn hisoblanadi. Masalan, *Hunar, humardan rizqing unar.* (Maqol)

¹ Qarang. Nurmonov A. Gap va uning bo'laklari haqida mulohazalar// O'zbek tili va adabiyoti, 2009. – № 2. – B. 35-38.

Hamid Olimjonning «O‘zbekiston» she‘ri ham alohida matn hisoblanadi.

Matnlar hajmiga ko‘ra ikki turli bo‘ladi:

- 1) mikromatn;
- 2) makromatn.

Bir necha gaplarning o‘zaro grammatik va mazmuniy bog‘lanishidan tashkil topgan, mazmuniy yaxlitlikka ega bo‘lgan qo‘shma gaplarga nisbatan yirikroq og‘zaki va yozma nutq parchasi **mikromatn** hisoblanadi.

Bir umumiy mavzu ostida birlashgan bir necha mikromatnlardan tashkil topgan matn **makromatn** deyiladi. Demak, makromatn mikromatnning o‘zaro mazmuniy va grammatik bog‘lanishidan hosil bo‘ladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Sintaksis qanday soha?
2. Sintaktik aloqa deganda nimani tushunasiz?
3. Sintaktik birliklarga nimalar kiradi?
4. Sintaktik aloqaning qanday turlari bor?
5. Teng bog‘lanish deb qanday sintaktik munosabatga aytiladi?
6. Tobe bog‘lanish deb qanday sintaktik munosabatga aytiladi? Uning qanday turlari bor?
7. Boshqaruv qanday usul?
8. Bitishuv qanday usul?
9. Moslashuv qanday usul?

MUSTAQIL ISH MAVZULARI VA ULAR BO'YICHA TOPSHIRIQLAR

Tilshunoslik va semiotika (1-mavzu)

1. Belgi haqida tushuncha.
2. Belgi turlari.
3. Lingivistik belgi va uning xususiyatlari.
4. Til – belgilar tizimi.
5. Semiotika va u o'rganadigan masalalar.
6. Tilshunoslik va semiotika fanlari bog'liqligi.

Savol va topshiriqlar:

1. Belgi deganda nimani tushunasiz?
2. Belgilar vazifasi va mohiyatiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
3. Lingivistik belgi deganda nimani tushunasiz?
4. Lingivistik belgi boshqa belgilardan nimasi bilan farqlanadi?
5. Nima uchun til belgilar tizimi?
6. Semiotika qanday soha?
7. Tilshunoslik va semiotika fanlari bog'liqligini izohlang.
8. Til mohiyatiga ko'ra nima? Izohlang.
9. Til vazifasiga ko'ra nima?
10. Tilning vazifalarini izohlang.
11. Tilshunoslik fanining soha va bo'limlari haqida ma'lumot bering.

Sharq mutafakkirlarining til haqidagi qarashlari (2-mavzu)

1. Sharqda ilm-fan va til, nutq masalalari talqini.
2. Yusuf Xos Hojibning til va nutq haqidagi qarashlari.
3. Mahmud Koshg'ariy va tilshunoslik.
4. Abu Nasr Forobiyning lingivistik qarashlari.
5. Alisher Navoiyning til va nutq haqidagi qarashlari.

Savol va topshiriqlar:

1. Yusuf Xos Hojibning til va nutq haqidagi qarashlarining mazmun-mohiyati xususida fikr yuriting.
2. Mahmud Koshg'ariyning ilmiy merosi tilshunoslik taraqqiyotida qanday ahamiyatga egaligini dalillar bilan izohlang.
3. Mahmud Koshg'ariy va qiyosiy-tarixiy tilshunoslik taraqqiyoti masalasini tushuntiring.
4. Abu Nasr Forobiyning lingvistik qarashlarini izohlang.
5. Alisher Navoiyning til va nutq haqidagi qarashlarini izohlang.
6. Alisher Navoiy tilning paydo bo'lishi qanday izohlaganligini va buning sabablarini tahlil qiling.

Til oilalari (3-mavzu)

1. Dunyo tillari.
2. Tillar tasnifi.
3. Tasnif turlari.
4. Tillarning geneologik tasnifi.
5. Til oilalari va qarindosh tillar.
6. Turkiy tillar oilasi.
7. Tillarning morfologik tasnifi.
8. Millatlararo tillar.
9. Xalqaro tillar,

Savol va topshiriqlar:

1. Tillar tasnifi deganda nimani tushunasiz?
2. Tillar tasnifining qanday turlari bor?
3. Tillar hozirda qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
4. O'lik til» va «tirik til» terminlarini izohlang. O'lik tillar ro'yxatini tuzing. Ularni bunday tillar guruhiga kiritilishi sabablarini izohlang.
5. Tillarning geneologik tasnifi qanday tamoyillarga asoslanadi?
6. Qanday tillar qarindosh tillar hisoblanadi?

7. Til oilasi tushunchasini izohlang.

8. Dunyodagi tillar geneologik tasnifga ko'ra qanday til oilalariga ajratiladi?

9. Turkiy tillar oilasi haqida ma'lumot bering. Turkiy tillar oilasiga mansub tillarning tarqalish areallarini aniqlang. «Turkiy tillar oilasining tarqalish areallari» nomli xarita tuzing.

10. O'zbek tili qaysi tillar bilan bir guruhga kiradi? Nima uchun?

11. O'zbek tili qaysi tillar bilan qarindosh hisoblanadi? Buni izohlang.

12. *Bobotil* tushunchasini, turkiy tillar oilasi uchun asos bo'lgan bobotilning xususiyatlarini izohlang.

13. Tillarning tipologik (morfologik) tasnifi deganda nimani tushunasiz?

14. Flektiv til, agglyutinativ til, o'zak (ajratuvchi) til, polisintetik til terminlarini izohlang?

15. O'zbek tili tillarning tipologik (morfologik) tasnifiga ko'ra qanday tillar sirasiga kiradi? Dalillar asosida izohlang.

Tilning fonemalar tizimi. Fonema nazariyasi tarixidan (4-mavzu)

1. Fonetik-fonologik sathning o'ziga xosliklari.
2. Fonema. Fonemaning vazifasi.
3. Fonema variantlari.
4. Fonema nazariyasi.
5. O'zbek tili fonologiyasi.

Savol va topshiriqlar:

1. Fonetik-fonologik sath tushunchasini izohlang.
2. Fonema nima? Fonema qanday til birligi?
3. Fonema va tovush terminlarini izohlang.
4. O'zbek tili fonemalar tizimini tavsiflang.
5. Fonema variantlari deganda nimani tushunasiz?
6. O'zbek tilida qaysi fonemalarning variantlari mavjud? Izohlang.

7. Fonologiya qanday soha?
8. Qanday fonologik nazariyalar bor?
9. O'zbek tili fonologiyasini kimlar o'rgangan?

Leksemaning semantik tabiati: leksema va semema (5-mavzu)

1. Leksemaning shakl va ma'no tuzilishi.
2. Leksema va so'z.
3. Leksema mazmuni.
4. Leksema va semema.

Savol va topshiriqlar:

1. Leksema va so'z terminlarining izohlang.
2. Lug'aviy ma'no va uning tarkibi deganda nimani tushunasiz?
3. Leksema va semema terminlarini izohlang.
4. Sema nima? Semema nima? Misollar keltiring.
5. Leksemaning shakl va ma'no tuzilishi deganda nimani tushunasiz?
6. Semantika qanday soha?

Lug'aviy sath taraqqiyotining ichki va tashqi manbalari (6-mavzu)

1. Lug'aviy sath birliklari.
2. Lug'aviy sath taraqqiyotida ichki manbalarning roli.
3. Tashqi manbalar.
4. O'z qatlam va o'zlashma qatlam.

Savol va topshiriqlar:

1. Lug'aviy sath tushunchasini izohlang.
2. Lug'aviy sath birliklariga nimalar kiradi?
3. Lug'aviy sath taraqqiyotining ichki manbalari nimalardan iborat?

4. Lug'aviy sath taraqqiyotining tashqi manbalariga nimalar kiradi?

5. Tilning lug'at tarkibining o'zlashma qatlami deganda nimani tushunasiz?

6. Hozirgi o'zbek tili lug'aviy sathi taraqqiyotini dalillar asosida ta'hlil qiling.

Lug'aviy birliklarning qo'llanish doirasiga ko'ra tasnifi (7-mavzu)

1. Tilning lug'at tarkibi haqida.
2. Lug'aviy birliklarning qo'llanish doirasiga ko'ra tasnifi.
3. Umumiste'mol leksikasi.
4. Iste'mol doirasi chegaralangan leksika.
5. Tarixiy-etimologik jihatdan o'zbek tili leksikasini tasniflang.

Savol va topshiriqlar:

1. Til lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. Lug'aviy birliklar qo'llanish doirasiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
3. Umumiste'mol leksikasi va uning xususiyatlarini izohlang.
4. Iste'mol doirasi chegaralangan leksika va uning xususiyatlarini izohlang.
5. Tarixiy-etimologik jihatdan til leksikasi tasniflang.

Terminologiya. Terminlar mohiyati (8-mavzu)

1. Terminologiya va u o'rganadigan masalalar.
2. Termin va uning belgi-xususiyatlari.
3. So'z va termin.
4. Terminlarning qo'llanish xususiyatlari.
5. O'zbek terminologiyasi.
6. O'zbek terminologiyasining manbalari.

Savol va topshiriqlar:

1. Terminologiya qanday soha?
2. Termin qanday til birligi?
3. Terminning lisoniy belgi-xususiyatlarini izohlang.
4. Terminlar qanday yaratiladi?
5. O'zbek terminologiyasining manbalarini tahlil qiling.
6. So'z va termin tushunchalarini izohlang.

Grammatika va uning tarkibiy qismlari.

Morfologiya va sintaksis

(9-mavzu)

1. Grammatika va uning tarkibiy qismlari.
2. Morfologiya haqida umumiy ma'lumot.
3. So'z turkumlari tushunchasi.
4. So'zlarni turkumlarga ajratish tamoyillari.
5. Grammatik kategoriyalar.

Savol va topshiriqlar:

11. Grammatik sath tushunchasini izohlang.
12. Morfologiya qanday soha?
13. So'z turkumlari tushunchasini izohlang.
14. So'zlarni turkumlarga ajratishda qaysi tamoyillarga asoslaniladi?
15. Grammatik kategoriya deganda nimani tushunasiz?

Grammatik ma'no ifodalovchi vositalar

(10-mavzu)

1. So'zning lug'aviy va grammatik ma'nosi.
2. Grammatik ma'noni ifodalash usullari.
3. Grammatik ma'no ifodalovchi vositalar.
4. O'zbek tilida grammatik ma'noni ifodalanishi.

Savol va topshiriqlar:

1. So'zning grammatik ma'nosi deganda qanday ma'no tushuniladi? Misollar bilan izohlang.
2. Grammatik shakl nima? Misollar keltiring.
3. Grammatik ma'no qanday usul va vositalar bilan ifodalanadi? Dalillar bilan izohlang.
4. O'zbek tilida grammatik ma'no qanday vositalar bilan ifodalanadi? Ot turkumi misolida izohlang.
5. Grammatik ma'no boshqa tillarda qanday vositalar yordamida ifodalanadi? O'zbek tili bilan qiyoslang.
6. O'zbek tilida keng va ko'p qo'llanuvchi grammatik ma'no ifodalovchi vositalarni fe'l turkumi misolida tahlil qiling.

Referat mavzulari va uni yozish bo'yicha tavsiyalar

Referat mavzulari

1. F.de Sossyur ta'limoti va strukturalizm.
2. Fonema va u haqidagi turli fonologik maktab vakillarining qarashlari (N.S. Trubetskoj, L.V. Shcherba qarashlarini o'rganish).
3. Fonema variantlari.
4. Fonetik hodisalar. Kombinator fonetik hodisalar.
5. Fonetik hodisalar. Pozitsion fonetik hodisalar.
6. Gap bo'laklari tasnifi.
7. Grammatik kategoriyalar.
8. Grammatik ma'no ifodalovchi vositalar.
9. Grammatik ma'noning ifodalanish usullari.
10. Grammatika – tilning grammatik qurilishini o'rganuvchi soha.
11. Leksema va so'z.
12. Leksemaning semantik tabiati: leksema va semema.
13. Leksemaning shakl va ma'no tuzilishi.
14. Leksikografiya. Lug'at va uning turlari hamda tuzilishi.
15. Lug'aviy birliklarning qo'llanish doirasiga ko'ra guruhlari.
16. Lug'aviy sath taraqqiyotining ichki va tashqi manbalari.
17. Morfema va uning turlari. Yetakchi morfema.
18. Morfema va uning turlari. Affiksial morfemalar.
19. Nutqning fonetik bo'linishi va birliklari.
20. O'zbek tilining taraqqiyot qonuniyatlari va usullari.

21. Sharq mutafakkirlarining (Yusuf Xos Hojib, Koshg'ariy, Abu Nasr Forobiy, Navoiy) til shakllanishiga oid qarashlari.

22. Sintaktik birliklar.

23. Sintaktik munosabat va uning turlari.

24. So'z ma'nolarining ko'chish yo'llari. Metafora va metonimiya

25. So'z ma'nolarning ko'chish yo'llari. Sinekdoxa va funksiyadoshlik.

26. So'z turkumlari. So'z turkumlari tasnifi va tavsifi.

27. So'zlarni turkumlarga ajratish tamoyillari.

28. So'zning lug'aviy va grammatik ma'nosi.

29. So'z tarkibining o'zgarish yo'llari.

30. So'z yasash tushunchasi. So'z yasash usullari.

31. Terminologiya. Termin va uning lisoniy belgi-xususiyatlari.

32. Til – belgilar tizimi. Lingvistik belgi.

33. Til oilalari. Turkiy tillar oilasi.

34. Til va jamiyat.

35. Til va nutq.

36. Til birliklari va nutq birliklari.

37. Til va tafakkur.

38. Tilning ichki tuzilishi.

39. Tillar aloqasi. Bilingvizm.

40. Tillar tasnifi. Tasnif turlari.

41. Tilning fonemalar tizimi. Fonologik nazariyalar.

42. Tilning fonetik-fonologik sathi va birliklari

43. Tilning grammatik sathi va birliklari.

44. Tilning leksik sathi va birliklari.

45. Tilning taraqqiyot qonuniyatlari.

46. Tilning vazifalari.

47. Tilshunoslik fani bo'limlari va tarmoqlari.

48. Tovush va fonema.

49. Urg'u va uning tur hamda tiplari.

50. Xalqaro tillar va ularning xususiyatlari hamda qo'llanishi.

51. «Yosh grammatikachilar»ning yutuqlari va kamchiliklari.

52. Adabiy til va uning xususiyatlari.

53. Davlat tili, rasmiy til va ularning xususiyatlari.

54. Tilning taraqqiyot qonunlari va usullari.

55. Tillarning tasnifiy birliklari.

Referat yozish bo'yicha metodik tavsiyalar

Referat va uni yozish jarayoni

Referat – oliy o'quv yurtlarida talabalarning o'quv rejasidagi maxsus yoki umumkasbiy fanlar bo'yicha bajaradigan mustaqil ijodiy va ilmiy ishi.

Referat yozdirishdan asosiy maqsad talabalarning o'quv fani bo'yicha olgan bilim va egallagan ko'nikmalarini ilmiy, amaliy jihatdan mustahkamlash hamda nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishga, dalillar, misollar bilan asoslashga, aksincha, amaliy dalil va misollar tahlilidan nazariy xulosalar chiqarishga o'rgatishdan iborat.

Referatni yozish jarayoni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Referat mavzusini tanlash. Referat yozish mavzu tanlashdan boshlanadi. O'quv semestri boshida talaba o'ziga o'qituvchi tavsiyasi asosida ma'lum mavzuni tanlaydi.

2. Ilmiy rahbardan mavzuga doir topshiriq va tavsiyalar olish.

3. Mavzuga oid adabiyotlarni topish, o'qib o'rganish va konspektlar qilish, iqtiboslar olish.

4. Mavzuga oid internet materiallarini o'rganish va to'plash.

5. Mavzu doirasidagi ilmiy-nazariy fikrlarni asoslash uchun dalillar, misollar to'plash va ularni tahlil qilish.

6. Mavzu mohiyati va referat maqsadidan kelib chiqib reja tuzish.

7. Referatni talablarga muvofiq rasmiylashtirish va o'qituvchiga ko'rib chiqish uchun taqdim etish.

Referatning rasmiylashtirish qoidalari

1. Referat mundarija, kirish (so'zboshi), asosiy qism, ya'ni mavzuni yoritishga bag'ishlangan bo'limlar, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'ladi.

2. Kirish qismida ishning maqsadi, vazifalari, o'rganish obyekti, manbasi va ahamiyati qisqa, lo'nda, aniq beriladi.

3. Ishning asosiy mazmuni bayonida quyidagilarga amal qilish lozim:

- fikrlar ilmiy, asosli, aniq va izchil bo‘lishiga;
- ilmiy-nazariy fikrlar ishonchli dalillar bilan asoslanishiga;
- ilmiy manbalardan olingan havolalarning manbalari aniq va to‘la ko‘rsatilishiga.

4. Referatni xulosalanishi shart. Xulosada ish mavzusi bo‘yicha qisqa umumlashtirilgan natijalar beriladi.

5. Adabiyotlar ro‘yxati alifbo tartibida talablarga muvofiq qayd etiladi.

6. Ishda adabiyotlar qaysi yozuvda yozilgan bo‘lsa, o‘sha yozuvda, ya‘ni rus kirill alifbosiga asoslangan yoki lot. alifbosiga asoslangan yangi o‘zbek yozuvida beriladi.

7. Ishda keltirilgan manbalarga havolalar «Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati» bo‘yicha tartib raqamlari kvadrat qavslarda ko‘rsatish yoki satr ostida keltirish mumkin.

8. Referat qo‘lyozma (qo‘l bilan) yoki kompyuterda yozilishi mumkin.

Referatning hajmi oddiy yozuvda 10-12 bet, kompyuterda 6-8 bet bo‘lishi lozim.

Referat kompyuterda WORDning 14 shriftida 1,5 intervalda qog‘ozning faqat bir tomoniga yoziladi.

Ishning betlarida matnning chap tomoni 30 mm, yuqori tomoni 25 mm, o‘ng tomoni 35 mm, quyi tomoni 25 mm bo‘lishi kerak.

GLOSSARIY¹

Adabiy me'yor. Til birliklarini u yoki bu ko'rinishda jamiyat tomonidan aniqlangan, belgilangan ishlatilish imkoniyat va qonuniyatlari hamda adabiy til qoida-talablariga mos holda qo'llanishini.

Adabiy til. Umumxalq tilining fonetik, leksik, grammatik jihatdan ishlangan, ma'lum me'yorga solingan, sayqallangan oliy shakli.

Affiks (lot. *affixis* – birlashtirilgan). Aynan *qo'shimcha*. Asos morfemaga zid qo'yiladigan, asosga qo'shib lug'aviy va grammatik ma'nolarni shakllantirishga xizmat qiladigan morfema.

Agglyutinativ tillar. So'z yasalishi va shakl yasalishi agglyutinatsiya yo'li bilan bo'ladigan tillar. Masalan, *fin-ugor tillari, turkiy, jumladan, ozbek tili*.

Agglyutinatsiya. (lot. *agglutinare* – yopishtirmoq) 1. So'z yasalish yoki shakl yasalish asosi o'zgarmagan holda yangi so'z yoki so'z shakli hosil bo'lishi.

2. So'zning asosiga turli affikslarni ketma-ket qo'shilish jarayoni: *maktab-lar-imiz-ga*. Bunda har bir affiks ma'lum bir ma'no, vazifa bilan qatnashadi. Mas, turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida yasama so'zlar va so'z shakllari asosga ma'lum izchillik bilan affikslar qo'shish orqali hosil qilinadi va bu affikslarning har biri o'z ma'nosi bilan qatnashadi: *ter-im-chi-lar-imiz-ga*.

¹ Tilshunoslik terminlari lug'atini tuzishda quyigagi ilmiy manbalarga asoslanildi va ulardan foydalanildi: A.Hojtiyev Tilshunoslik terminlarining izobli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 166 b.; A.Nurmonov Tanlangan asarlar. III jildlik. – Toshkent: Akademiya nashr, 2012. – I, II, III jildlar; H.Ne'matov, R.Rusulov O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 128 b.; A.Abdulazizov O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 136 b.; A.Sodiqov, A.Abdulazizov, M.Irisqulov Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 1981.; M.Irisqulov Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. va boshqa manbalar.

Aksentologiya (*lot.* *accentus* – urg‘u; *yun.* *logos* – so‘z, ta‘limot). Fonetikaning urg‘uni (urg‘uning tabiati, tipi, vazifasi va h.) o‘rganuvchi bo‘limi.

Akkomodatsiya. So‘zdagi yondosh tovushlar artikulatsiya-sining o‘zaro moslashuvi. Masalan, *qafas* so‘zida *q* chuqur til orqa undosh tovushidan keyin til oldi *a* unli tovushining til orqa unlisi kabi talaffuz qilinishi.

Aksidensiya. Sezgi organlari yordamida his qilish mumkin bo‘lgan belgilar, oraz.

Alifbo. Harflarning muayyan tartibdagi majmui, ma‘lum tartibda joylashgan holati. Masalan, yangi o‘zbek alifbosida harflarning *Aa, Bb, Dd, Ee* tartibida joylashuvi.

Allofona (*yun.* *allos* – boshqa; *phone* – tovush). Bir fonemaga birlashuvchi fonalar.

Allomorf (*yun.* *allos* – boshqa; *morhe* – shakl). *ayn.* Allomorfa.

Allomorfa. Morfemaning biri o‘rnida ikkinchisini ishlatib bo‘lmaydigan variantlari, uning bir ko‘rinishi, morflari. Masalan, *-ga, -ka, -qa* jo‘nalish kelishigi qo‘shimchalari kabi.

Alohida so‘z turkumlari. Mustaqil va yordamchi so‘z turkumlariga mansub bo‘lmagan so‘zlar guruhi. Modal, taqlid va undov so‘zlar alohida so‘z turkumlari bo‘lib, bu turkumlarga mansub so‘zlar alohida so‘zlardir. Masalan, *zero, jumladan, darhaqiqat, taq-tuq, yalt, eh, salom, ofarin* kabi.

Amaliy tilshunoslik. Tilshunoslikning lingvistik masalalarni amaliy yo‘l bilan o‘rganuvchi sobalari. Amaliy tilshunoslik mashinaviy tarjima va yozuv, imlo masalalari bilan shug‘ullanadi. Amaliy tilshunoslikka eksperimental fonetika, leksikografiya, lingvostatistika, orfografiya kiradi.

Amorf tillar (yun. *amorphos* – shaklsiz). Affikslarga ega bo‘lmagan, so‘zlar orasidagi grammatik aloqalar bitishuv yo‘li bilan yoki yordamchi so‘zlar vositasida ifodalanadigan tillar. Masalan, *xitoy tili*.

An’anaviy tilshunoslik. Tilshunoslikdagi faqat til qismlari va tuzilishining ichki munosabatlarini, bog‘liqliklarini yoritish bilan birga til va tafakkurning o‘zaro munosabati, tilning jamiyat bilan, shu tilda so‘zlashuvchi jamoa bilan aloqasi kabi masalalarni o‘rganadigan yo‘nalishi.

Analitik tillar. Grammatik ma’nolar yordamchi so‘zlar, so‘z tartibi, ohang yordamida ifodalanadigan tillar. Masalan, *ingliz, frantsuz, ispan tillari* analitik tillar guruhiga kiradi.

Aralash (gibrid) til. Tillarning aralashib ketishi natijasida hosil bo‘lgan sun’iy til. Masalan, *pidjin-ingliz* tili (Yaponiya, Tinch Okeani orollari).

Areal lingvistika. Tilshunoslikning lingvistik areallarni o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi sohasi.

Artikulyatsiya (lot. *articulatio* < *articulare* – aniq-ravshan aytmoq). Nutq a‘zolarining tovush hosil qilishdagi harakat-faoliyati va holati. Tovushlarning hosil bo‘lishida nutq a‘zolarining ishtiroki, holati nuqtayi nazaridan artikulyatsiyada ikki narsa farqlanadi: 1) artikulyatsiya o‘rni (*q.*) 2) artikulyatsiya usuli (*q.*)

Artikulyatsiya usuli. Tovush hosil bo‘lishida ishtirok etuvchi nutq a‘zolarining bir-biriga nisbatan olgan holati natijasida havo oqimining sirg‘alib o‘tishi, portlab chiqishi. *Qiyos.* Artikulyatsiya o‘rni.

Artikulyatsiya o‘rni. Tovush hosil bo‘lishida qatnashuvchi nutq a‘zolarining bir-biriga yaqinlashib, havo oqimiga to‘siq hosil etadigan nuqtasi. *Qiyos.* Artikulyatsiya usuli.

Apokopa. Soʻz oxiridagi undosh tovushlarning tushib qolishi. Apokopa asosan oʻzlashma soʻzlarda roʻy beradi. Masalan, *toʻrt* > *toʻr*, *qirg* > *qir*, *xursand* > *xursan*, *farzand* > *farzan* kabi.

Asos morfema. Lugʻaviy maʼno anglatadigan, boshqa maʼnoli qismlarga boʻlinmaydigan, soʻz va soʻz shakli yasash uchun asos boʻladigan morfema. Masalan, *ishchi*, *suvsiz*, *olmalar*, *bolacha* soʻzlaridagi *ish*, *suv*, *olma*, *bola* asos morfemalardir.

Assotsiatsiya. Til birliklarining shakliy yoki mantiqiy-semantik belgisiga koʻra birlashuvi.

Assimilyatsiya (yun. *assimilatio* – oʻxshab ketish). Soʻz tarkibidagi tovushlarning oʻzaro taʼsiri natijasida birini ikkinchisiga oʻxshashlik tomon oʻzgarishi. Masalan, *ishni* – *ishshi*, *ochdi* – *ochti*, *otdan* – *ottan*, *otni* – *otti*, *bizni* – *bizzi*, *ketdi* – *ketti* kabi.

Affiks (lot. *affixus* – birlashtirilgan, biriktirilgan). Soʻzga (leksemaga) zid qoʻyiladigan (leksik maʼnoga ega boʻlmagan), oʻzi qoʻshiladigan asosning lugʻaviy yoki grammatik maʼnolarining shakllanishiga xizmat qiladigan morfema, qoʻshimcha. Mac, bola – cha – lar – ga. Soʻz tarkibidagi *-cha*, *-lar*, *-ga* lugʻaviy va sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalar hisoblanadi.

Affikslar vazifalariga koʻra ikki asosiy turga boʻlinadi: 1) *soʻz yasovchi affikslar* (*q.*); 2) *forma (shakl) yasovchi affikslar* (*q.*). Affikslar soʻzning boshiga, oʻrtasiga yoki oxiriga qoʻshilishi mumkin. Soʻzning boshiga qoʻshiladigan affikslar *prefiks* (*q.*), oʻrtasiga qoʻshiluvchilari *infiks*(*q.*), oxiriga qoʻshiladiganlari *suffiks* (*q.*) deyiladi. Oʻzbek tilidagi affikslar asosan soʻzning oxiriga, baʼzilari soʻz oldiga qoʻshiladi, yaʼni suffiks va prefiks holida boʻladi.

Affiksoid (lot. *affixus* – qoʻshimcha + yun. *soidos* – tur). Affiks vazifasida qoʻllanuvchi morfema: *taklifnoma*, *dalolatnoma*, *bildirishnoma* kabi soʻzlardagi *noma*.

Affrikata (*lot.* *affricata* – ishqalangan). Qorishiq undosh tovush; paydo bo'lish o'rniga va ovozning ishtirokiga ko'ra bir xil bo'lgan portlovchi tovush bilan sirg'aluvchi tovushning yaxlit bitta tovush sifatida talaffuz qilinishiga teng keladi. Mac, *o'zbek tilidagi jurnal, ajdar, jrafa* so'zlaridagi *j*, *choy* so'zidagi *ch* qorishiq undoshlardir.

Billigvizm. Ikki tillilik.

Binar oppozitsiya. Bir turdagi ikki hodisaning bir-biriga qarama-qarshi holda guruhlanishi. Masalan, undosh tovushlarda: *jarangli-jarang-sizlik*, unli tovushlarda: *lablangan-lablanmaganlik* binar oppozitsiyani hosil qiladi.

Bobotil. Ma'lum tillar oilasining kelib chiqishi va shakllanish uchun manba, asos bo'lgan til. Masalan, turkiy tillar oilasi uchun *qadimgi turkiy til* bobotildir.

Bosh ma'no. Ko'p ma'noli (so'z, ibora va b.) ma'nolari tizimida markaziy o'rinda turadigan, boshqa ma'nolar unga to'g'ridan-to'g'ri yoki biror ma'no orqali bog'lanadigan ma'no. Mac, *ko'z* so'zining *odamning ko'zi, derazaning ko'zi, uzukning ko'zi* birikmalaridagi ma'nosi boshqa-boshqa (mustaqil) ma'nolar bo'lib, bulardan *odamning ko'zi* birikmasidagi ma'no, ya'ni "*ko'rish a'zosi*" ma'nosi bosh ma'nodir. Keyingi ikki birikmadagi ma'nosi esa keyin yuzaga kelgan (keyin hosil bo'lgan) ma'nolardir. *Q.* Leksik ma'no turlari. *Qiyos.* Asos ma'no. Hosila ma'no.

Bo'g'in. Bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush va tovushlar majmui. Bo'g'in qanday tovush bilan bitganligiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) ochiq bo'g'in – unli tovush bilan bitgan bo'g'in: *o-i-la, to-la, lo-la* kabi;

2) yopiq bo'g'in – undosh tovush bilan bitgan bo'g'in: *tong, kun-duz, to'p-lam* kabi.

Degeminatsiya. Soʻzdagi choʻziq undoshlarning choʻziqlikni yoqotishi. Bu termini oʻzbek tilshunosligida dastlab A. Nurmonov qoʻllagan. Masalan, *chillaki* > *chilaki*, *kichikkina* > *kichikina* kabi.

Denotat (lot. *denotare* – *belgilamoq*). Leksema orqali nomlanuvchi (ataluvchi) voqelik, narsa-buyum.

Denotativ maʼno. Denotat bilan bevosita bogʻliq, uni bevosita bildiruvchi maʼno. Leksemadan anglashiladigan voqelik, narsa-buyum va boshqalar haqidagi tushuncha.

Dialekt (yun. *dialektos* – sheva, lahja). *Aynan.* Sheva, lahja (q.).

Dialektologiya (yun. *dialektos* – sheva, lahja ; *logos* – tushuncha, taʼlimot) *Aynan.* Shevashunoslik. Tilshunoslikning sheva va lahjalarni oʻrganuvchi boʻlimi.

Diaxroniya (yun. *dia* – orqali + *chronos* – vatq). Tilning tarixiy tuzilishi, rivojlanishi va taraqqiyotini tarixiy aspektda oʻrganish.

Diereza. Soʻz tarkibidagi undosh tovushlarning tushib qolishi. Masalan, *goʻsht* – *goʻsh*, *doʻst* – *doʻs*, *sust* – *sus*, *toʻrt* – *toʻr* kabi.

Dinamik urgʻu. Tovush kuchining oʻzgarishiga (intensivligiga) asoslanadigan urgʻu. Dinamik urgʻuda intensivlik yetakchi boʻladi. Qiyos. *Kvantitativ urgʻu.*

Dissimilyasiya (lot. *dissimilatio* – nooʻxshash). Soʻzdagi bir xil yoki oʻxshash tovushlardan birining artikulyatsion-akustik jihatdan boshqa bir tovush tomon oʻzgatishi. Masalan, *zaruv* – *zarul*, *zarar* – *zaral*, *damba* – *danba*, *musul-mon* – *musurmon*, *ambar* – *anbar* kabi.

Eksperimental fonetika. Nutq tovushlari, boʻgʻin, urgʻu va intonatsiyani maxsus apparatlar (kimograf, spektograf, ossillograf, rentgen va h.k.) yordamida oʻrganuvchi fonetika.

Ekstralingvistika. Tilshunuslikning etnik, ijtimoiy-tarixiy, geografik va boshqa omillarni tilning taraqqiyoti hamda vazifasi bilan bog'liq hodisalar sifatida o'rganuvchi tarmog'i.

Etnik (yun. *ethnikos* – qabilaga, xalqqa aloqador). Kelib chiqish jihatidan biror xalqqa oid, mansub, xos bo'lgan. Masalan, *aholining etnik tarkibi*.

Etonim (yun. *ethnos* – qabila, xalq + *onyma* -- nom) Xalq, qabila, urug' va bir xil etnik uyushmalar nomi. Masalan, *turk, o'zbek, uyg'ur, shumer* kabi.

Etnolingvistika. Makrolingvistikaning til bilan xalq o'rtasidagi munosabatlarni, til faoliyati va taraqqiyotida lingvistik hamda etnik omillarning o'zaro ta'sirini o'rganuvchi tarmog'i.

Etnosotsiolingvistika. Sotsiolingvistikaning nutqni ham lisoniy, ham etnik-etnografik xususiyatlarni hisobga olgan holda tadqiq etuvchi tarmog'i.

Evfemizm (grek. *euphemismos* < *eu* -- yaxshi + *phemi* – gapiraman). Narsa, voqeya-hodisalarni yumshoq ifodasi, qo'pol, beodab so'zlar va tabu o'rnida qo'llanuvchi so'z hamda iboralar. Masalan, *o'ldi* so'z o'rnida *vafot etdi, ko'z yumdi, joni uzildi* kabi so'z va iboralarni qo'llash.

Farqlovchi sema. Ko'p ma'noli leksema sememalaridan har birining o'ziga xos bo'lgan, ular sememasini bir-biridan farqlaydigan sema. Mas., *yaxshi, yomon* so'zlari ijobiylik-salbiylik semasi bilan; *erkak, ayol* so'zlari jins semasi bilan farqlanadi.

Fleksiya (lot. *flexio* – egish, burish; o'zgarish). Bir necha grammatik ma'noni bir yo'la ifodalaydigan shakl yasovchi morfema.

Flektiv til. Grammatik ma'nolar fleksiya yo'li bilan ifodalanadigan til. Flektiv tillarga *hind-evropa va hom-som oilalariga* mansub tillar kiradi.

Fonema varianti. Fonemaning nutqda yondosh tovushlar ta'srida paydo bo'ladigan ko'rinishi. Masalan, *v* fonemasining *lab-lab* (*ov, yayov, ovloq* so'zlaridagi) va *lab-tish* (*vagon, va'da, vafo, visol* so'zlaridagi) variantlari.

Fonema. So'z va morfemalarni shakllantiradigan hamda ularning ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiluvchi, boshqa mayda bo'laklarga bo'linmaydigan eng kichik tovush birligi.

Fonetik hodisalar. Nutq jarayonida yuz beradigan kombinator va pozitsion o'zgarishlar.

Fonetik tamoyil. So'z, asos va qo'shimchalarni eshutilishiga muvofiq yozish. Masalan, *burun, shahar* so'zlariga egalik qo'shimchalari qo'shilganda, ikkinchi bo'gindagi unli'larni tushib qolishi: *burnim, shahrim, shahrimiz* kabi yozilishi.

Fonetika (yun. *phonetike* – tovushga *oid* < *phone* – tovush). Tilshunoslikning nutq tovushlari va tovush vositalarini o'rganuvchi sohasi.

Fonologiya. Tilshunoslikning nutq tovushlarini so'z va morfemalarning tovush qobig'ini farqlovchi vosita sifatida o'rganuvchi sohasi.

Fonologik oppozitsiya // fonemalar oppozitsiyasi Fonemalarning farqlovchi fonologik belgilari asosida qarama-qarshi qo'yish. **Fraza.** Har ikki tomondan pauza bilan bo'lingan, o'ziga xos ohangga ega bo'lgan nutqning eng katta fonetik birligi.

Fuziya (frans. *fusion* – qo'shilish, tutashish < lot. *fusio* – quyish, quyma).

Gap bo'laklari. Ma'lum so'roqqa javob bo'lib, gap tarkibida muayyan bir sintaktik vazifada keluvchi so'z va so'z birikmalari.

Gap. Til qonunlari asosida grammatik va ohang jihatidan shakllangan, fikrni ifodalash uchun xizmat qiladigan sintaktik birlik. Masalan, *Vatan - onaning ko'ksidan boshlanadi.* (M. Xidir)

Gap bo'laklarining tartibi. Gap bo'laklarining o'zaro ma'lum grammatik qonun-qoida asosida, ma'lum sintaktik, mazmuniy, ustubiy qiymati bilan bog'liq holda joylashuvi. Gap bo'laklari tartibining ikki turi bor: 1) *to'g'ri tartib (q.)*, 2) *teskari tartib* yoki *inversiya (q.)*.

Gaplogiya. So'zdagi bir xil yoki o'xshash bo'g'inlardan birining tushib qolishi. Masalan, *sariq yog' - saryog'*.

Giperonim. Muayyan turlarga nisbatan umumiy ma'noni ifodalovchi va semantik maydonning yadrosi (markazi)da keluvchi bosh so'z, dominanta; jinsni bildiruvchi so'z.

Grammatika (*yun. grammatike* – harf o'qish va yozish san'ati). 1. Tilshunoslikning so'z shakllarini, so'z birikmasi va uning turlarini, gap va uning turlarini, ya'ni tilning grammatik qurilishini o'rganuvchi bo'limi. Morfologiya va sintaksis grammatikaning tarkibiy qismlaridir.

2. *ayn.* Tilning grammatik: morfologik va sintaktik qurilishi.

Grammatik kategoriya. Asosida yotuvchi umumiy ma'nosiga ko'ra birlashuvchi grammatik shakllar tizimi. Grammatik kategoriyaning odatda ikki turi farqlanadi: 1) morfologik kategoriya (*q.*) 2) sintaktik kategoriya (*q.*).

Grammatik ma'no. So'zning shakliy qismi, grammatik shakli ifodalaydigan ma'no. Masalan, *talabalar* so'zi *predmetlik*, *bosh kelishik*, *ko'plik* ma'nolariga ega.

Grammatik shakl. Grammatik ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladigan til vositalari. Masalan, *bolalarga* oti tarkibida *ko'plik*, *jo'nalish kelishigi* ma'nolarini ifodalovchi shakllar mavjud.

Grammatik shakl qo'shimchalar yoki yordamchi so'zlar vositasida hosil qilinadi.

Ideografik yozuv. Grafik belgilar so'zlarni emas, balki ma'nolarni ifodalovchi yozuv.

Integratsiya. Tillar, shuningdek, dialektlarning o'zaro noo'xshashliklari yo'qola borib, bir umumiy tilga birlashishi.

Interlingvistika. Tilshunoslikning xalqaro aloqa-aralashuv vositalari sifati-da turli yordamchi tillarni yaratish va ulardan foydalanish jarayonini o'rganuvchi tarmog'i.

Intonatsiya // ohang. Frazaga tegishli bo'lgan ovoz sur'ati (tempi), sifati (tembri), nutq ritmi, melodika, iboraviy urg'u, pauza kabi fonetik vositalarning murakkab birligi.

Intralingvistika. Tilshunoslikning til ichki tizimini, uning birliklari va kategoriyalarini, til sathlari va ularning tuzilishini nolissoniy omillarga murojaat qilmay o'rganuvchi tarmog'i.

Invariant (frans. *invariant* – o'zgarmas). Til birliklari: fonema, morfema, leksema kabilarning nutqdagi muayyan voqelanishidan ajratib, mavhum olingan holati.

Izoglossa (yun. *isos* – bir, o'xshash + *glossa* – til, nutq). U yoki bu til hodisasining tarqalish hududini ko'rsatish uchun geografik xaritalarda tortilgan chiziqlar.

Jonli til. Hozirgi davrda biror xalqning aloqa quroli, so'zlashuv vositasi bo'lgan til.

Kesim. Gapning grammatik asosi, tasdiq-inkor, zamon, mayl va shaxs-son ma'nolarini ifodalovchi, gapning boshqa bo'laklarini o'z atrofida birlashtiruvchi asosiy, markaziy bosh bo'lagi. Masalan, *Vatan ostonadan boshlanadi.*

Kognitiv tilshunoslik. Bilish nazariyasi asosida tilni ongli his qilishni o'rganish yo'nalishi.

Kombinator o'zgarishlar. Nutq tovushlarining qo'shni tovushlar ta'sirida miqdor va sifat belgilarining o'zgarishi. Akkomodatsiya, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, diereza, epenteza, gaplologiya, proteza, metateza kombinator o'zgarishlar hisoblanadi.

Kontekst. Nutq jaroyonida soʻz yoki soʻz birikmasining matndagi qoʻllanish oʻrni yoki ularning boshqa soʻz va soʻz birikmalari bilan yondosh kelishi.

Lahja. Fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bir-biriga yaqin hamda oʻxshash shevalar yigʻindisi, guruhi. Oʻzbek tili tarkibida quyidagi uchta lahja bor: 1) qarluq-chigil-uygʻur; 2) qipchoq; 3) oʻgʻuz.

Leksema. Soʻzning grammatik maʼno bildiruvchi qoʻshimchalarsiz qismi; tilning lugʻat tarkibiga xos birlik.

Leksik maʼno turlari. Leksik maʼno bir necha nuqtayi nazardan yondashib turlarga ajratiladi. Jumladan: 1) yasalish munosabatiga koʻra; 2) obyektini ifoda etishiga koʻra; 3) nutqda voqelashish holatiga koʻra.

Yasalish (hosil boʻlish) munosabatiga koʻra leksik maʼno ikki turga boʻlinadi: 1) *asos maʼno*(q.); 2) *yasama (hosila) maʼno* (q.).

Obyektini qanday ifoda etishiga koʻra leksik maʼno ikki turga boʻlinadi: 1) *nominativ maʼno* (q.); 2) *figural maʼno* (q.).

Nutqda voqelashish holatiga koʻra leksik maʼno ikki turga boʻlinadi: 1) *erkin maʼno* (q.); 2) *bogʻli maʼno* (q.)

Lingvistik atlas (yun. *atlas* – mifologiyada Liviya podshosining nomidan; goʻyo u birinchi boʻlib osmon globusini yaratgan emish). Muayyan maqsadlarda va maʼlum tizim asosida tanlab olingan kartalardan iborat boʻlgan hamda tushuntirish matnlari bilan albom shaklida nashr etilgan toʻplam, kitob. Masalan, *urxun-enasoy yodgorliklari atlas*.

Lingvistik geografiya. Tilshunoslikning har bir alohida til hodisalarining hududiy tarqalishini oʻrganuvchi yoʻnalishi.

Makrolingvistika. Kishilik jamiyatidagi barcha belgi sistemalarini va ularning oʻzaro bogʻlanishlarini oʻrganuvchi tilshunoslik.

Matematik lingvistika. Tilshunoslikning tilni tadqiq etish va o'rganishda matematik metodlarni qo'llash imkoniyatlarini o'rganuvchi sohasi.

Matn tilshunosligi. Tilshunoslikning turli mazmun va uslubdagi matnlarni ilmiy tadqiq qiluvchi sohasi.

Mentalingvistika (lot. *mens, mentis* – ong, tafakkur + lingvistika). Tilshunoslikning til bilan tafakkurning aloqasini va shunga bog'liq masalalarni o'rganuvchi bo'limi.

Metafora (gr. *metathora* – ko'chirish). Predmetlarning belgi-xususiyatlari o'xshashligiga ko'ra so'z ma'nosining ko'chishi. Masalan, *etak, lab, yoqa* so'zlarning *dalaning etagi, piyolaning labi, dala yoqasi* kabi birikmalardagi ma'nosi.

Metateza (grek. *metathesis* – o'rin almashtirish). So'z tarkibidagi tovushlarning o'rin almashinuvi. Masalan, *tuproq* > *turpoq*, *to'g'ramoq* > *to'rg'amoq*, *qirg'iy* > *qiyg'ir*, *supra* > *surpa*, *kunjut* > *kunduch* kabi.

Metatil // etalon til. Turli til sistemalarini tasniflash uchun mezon vazifasini o'tovchi til.

Metod. Muayyan fan sohasida qo'llanadigan vosita va usullar tizimi.

Metadenotat. Muayyan bir so'zning ma'nosini yuzaga chiqarishga xizmat qiluvchi predmetlar to'dasi.

Metadesignat. Tushunchalar to'plami.

Metonimiya (gr. *metonimiya* – qayta nomlash). Bir predmet, belgi, harakat nomini o'zaro tashqi yoki ichki bog'liqlik, aloqadorlik asosida boshqa predmet, belgi yoki harakatga nisbatan qo'llash asosida ma'nosining ko'chishi. Masalan, *piyola* so'zining *choy, samovar* so'zining *choyxona* ma'nosida qo'llanishi.

Me'yor. Til birliklarini u yoki bu ko'rinishida jamiyat tomonidan aniqlangan, belgilangan ishlatilish imkoniyat va qonuniyatlari.

Mikrolingvistika. Bir til sistemasidagi aloqalar va qarama-qarshiliklarni o'rganish tilshunoslik.

Morfa (gr. *morphe* – shakl). Morfemaning so'zshakl tarkibida qatnashayotgan ko'rinishi. Turli so'zshakllarda ishtirok etuvchi bunday morfemalar majmui morfemani tashkil etadi. Masalan, *ko'rgali, olgani* so'zshakllaridagi *-gali, -gani* qo'shimchalari bir morfema, ya'ni ravishdosh qo'shimchalari hisoblanadi.

Morfemika. Tilning eng kichik ma'noli birliklari – morfemalarning tuzilishi, turlari va vazifalarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

Morfologik kategoriya. Bir-biriga qiyosan olinadigan ikki yoki undan ortiq grammatik ma'no va shu ma'nolarni ifodalovchi shakllar tizimi. Mac, o'zbek tilida otlardagi son kategoriyasi (*bola* birlik, *bolalar* – ko'plik), fe'lning zamon kategoriyasi (*yozdi* – o'tgan zamon, *yozayapti* – hozirgi zamon, *yozadi* – kelasi zamon) va b

Morfologik tamoyil. So'z, asos va qo'shimchalarni qanday talaffuz qilinishi, eshtilishidan qat'i nazar yagona tarzda yozilishi. Masalan, o'zbek tilida o'tgan zamon shaklini yasovchi *-di*, ravishdosh shaklini yasovchi *-ib* qo'shimchalari morfologik tamoyil asosida yoziladi: *ketti* emas *ketdi*, *olibordi* emas *olib bordi* tarzda yozilishi kabi.

Morfologiya. Grammatikaning so'z turkumlari va so'zlarning grammatik ma'nolarini o'rganuvchi bo'limi.

Mustaqil so'z. Mustaqil holda leksik ma'no anglatuvchi, gap bo'laklari vazifasini bajaruvchi so'zlar. Ot, sifat, son, olmosh,

ravish, fe'l mustaqil so'z turkumlari bo'lib, bu turkumlarga mansub so'zlar mustaqil so'zlardir.

Naturalistik oqim. *Aynan.* Naturalizm. Tilni tabiiy organizm sifatida qaragan XIX asrdagi tilshunoslik oqimi. Namoyandalari: A.Shleyxer, M.Myuller.

Nominatsiya (lot. *nominatio* – *atash, nom qo'yish*). Tilda nomlash vazifasini bajaruvchi birliklarni (so'z, so'z birikmasi kabilarni) hosil qilish.

Nutq a'zolari. Nutq tovushlari hosil bo'lishida ishtirok etuvchi a'zolar.

Nutq apparati. Nutq tovushlarini hosil qiluvchi a'zolar majmui: *lab, tish, til, tanglay, kichik til, og'iz bo'shlig', burun bo'shlig'i, bo'giz usti bo'shlig'i, o'pka, bo'giz, nafas yo'li.*

Nutq madaniyati. 1. Filologiya fanining jamiyat taraqqiyotining ma'lum davrida nutqdan foydalanish jarayonini o'rganish, kishilar orasidagi aloqa vositasi bo'lgan tildan foydalanish qoidalarini ilmiy asosda belgilash bilan shug'ullanadigan bo'limi. 2. Nutqning me'yoriyligi, uning ma'lum tarixiy taraqqiyot davrida shu tilda so'zlashuvchi jamoa tomonidan qo'yiladigan talablarga mosligi, talaffuz, urg'u, so'z qo'llash, so'z yasalishi, shakl yasalishi so'z birikmasi va gap tuzish me'yorlariga amal qilish. Nutqning me'yoriyligi fikrning aniq, ravshan va sofligini ham o'z ichiga oladi.

Nutq tovushi. Nutq a'zolarining faoliyati natijasida hosil bo'luvchi, akustik, artikulyatsion, lingvistik belgilarga ega bo'lgan eng kichik nutq birligi.

Nutq. Tilning voqelanishi, so'zlovchining til birliklaridan foydalanib fikr ifodalash jarayoni va shunday jarayon natijasida yuzaga keladigan hodisa.

Nutqning fonetik bo'linishi. Nutqning tovush, bo'gin, takt va fraza kabi birliklarga bo'linishi.

Oppozitsiya. Ikki yoki undan ortiq bir turdagi til hodisalarini qarama-qarshi qo'yish, qarama-qarshilik holati. Mas., *undosh tovushlarda jarangli va jarangsizlar oppozitsiyasi*.

Paradigma. Til birliklari, grammatik shakllarning umumiy ma'nosiga ko'ra birlashuvchi, xususiy ma'nosiga ko'ra farqlanuvchi tizimi. Mas., *shaxs-son qo'shimchalari paradigmasi; kelishik qo'shimchalari paradigmasi* kabi.

Paralingvistika. Tilshunoslikning o'zaro aloqa-aralashuvda imo-ishora, mimika, nutq vaziyati kabi omillarni o'rganuvchi sohasi.

Piktografik yozuv (lot. *pictus* bo'yoqlar bilan tasvirlangan + *grapho* - yozaman). Nutq mazmuni rasm, shartli tasvir tarzidagi grafik shakllar asosida ifodalanadigan yozuv.

Polisintetik tillar. So'z gap tarkibida o'ziga xos strukturaga ega bo'luvchi tillar. Mas., ba'zi *hindu tillari*.

Pozitsion o'zgarishlar. Tovushlarning ma'lum holatda ro'y beruvchi o'zgarishlari. *Reduksiya, proteza* hodisalari pozitsion o'zgarishlardir.

Psixolingvistika. Tilshunoslikning odam nutqi faoliyatini ruhiy jihatdan o'rganuvchi bo'limi.

Qiyosii-tarixiy tilshunoslik (komparativistika). Tilshunoslikning qarindosh tillarni qiyosiy-tarixiy metod asosida o'rganuvchi tarmog'i.

Qiyosiy-tarixiy metod. Nisbatan keyingi vaqtlardagi yozma manbalar va jonli tilni qiyoslab o'rganish asosida jonli til hamda yozma manbalarda qayd etilmagan qadimgi til faktlarini tiklashdan iborat lingvistik metod.

Qiyosiy-tipologik metod. Tillarning qarindoshligidan qat'i nazar, ulardagi o'xshash va farqli alomatlarni aniqlash metodi.

Rasmiy til. Alohida davlatda rasmiy tan olingan, barcha sohalarda ishlatiladigan til.

Reduksiya (lot. *reductio* < *reducere* – qaytarmoq, qisqartmoq). Unli tovushlarning urg'usiz bo'ginlarda kuchsiz talaffuz etilishi yoki o'zgarishi. O'zbek tilida reduksiya hodisasi juda kam kuzatiladi. Masalan, *og'iz+i* > *og'zi*, *burun+i* > *burni* so'zlarining ikkinchi, *bilan*, *biroq*, *qiziq* so'zlarining birinchi bo'g'inidagi *i* unlisining kuchsizlanishi kabi.

Segment (lot. *segment* – bo'lak) – nutqning fonetik jihatdan bo'laklarga bo'linishi (segmentlash) natijasida hosil bo'lgan bo'lak. Talaffuzdagi nutq bo'lagi. Katta nutq bo'lagi – fraza makrosegment, kichik nutq bo'laklari: takt, bo'g'in, tovush mikrosegment birliklardir.

Sema. Leksik ma'no (semema)ni hosil qiluvchi ma'no bo'laklari

Semantik maydon. Ma'lum arxisema asosida birlashuvchi so'z va iboralar majmui. Masalan, oziq-ovqat nomlari: *palov*, *lag'mon*, *sho'rva*, *mastava*, *gotirma*, *manti* kabi

Semantik maydondagi munosabatlar. Semantik maydondagi paradigma a'zolari o'rtasidagi sinonimik (ma'nodoshlik), giperigiponimik (jins-tur) munosabati, xolo-meronimik (butun-bo'lak) munosabati, graduonimik (leksik darajalanish) munosabati, funktsionimik (vazifadoshlik) munosabati, zidlik munosabatlari.

Semantik valentlik. So'zlarning ma'no jihatdan boshqa so'zlar bilan birikuvchanligi. Masalan, *sayramoq* so'zi *yoqimli ohangdor ovoz chiqarmoq*, *xonish qilmoq* ma'nosi bilan *qush*, *yoqimli*, *shirali ovozda qo'shiq aytmoq* ma'nosi bilan *xonanda*

soʻzini biriktira oladi: *Sozandalar joʻrligida xonanda bulbuldek sayradi. Gulning har shoxida bulbul sayrardi.*

Semantika (fran. *semantique* < yun. *semantikos* – ifodalovchi). Til birliklarining mazmun-maʼno tomoni va ular bilan bogʻliq masalalarni oʻrganuvchi tilshunoslik sohasi.

Semasiologiya. Til birliklarining, birinchi navbatda, lugʻaviy birliklarning semantik tuzilishi va u bilan bogʻliq masalalarni oʻrganuvchi tilshunoslik sohasi.

Semema. *ayn.* Leksik maʼno.

Semiologiya. *Aynan. Semiotika.*

Semiotika. Turli-tuman belgilar (ramzlar) tizimining umumiy xususiyatlarini oʻrganuvchi fan.

Signifikat (lot. *significativus* – *ishora etuvchi, ayonetuvchi*). Til birligi ifodalaydigan tushuncha.

Sillabik yozuv. *ayn.* Boʻgʻinli yozuv.

Sinekdoxa (yun. *sinekdoche* – birgalikda anglash). Predmetning butuni orqali qismini, qismi orqali butunini ifodalash asosida soʻz maʼnosining koʻchishi. Masalan, *Yigit qizning qoʻliga uzuk taqdi.* Gapda *qoʻl* soʻzining *barmoq* maʼnosida qoʻllangani kabi.

Sinkopa. Soʻz tarkibidagi bir va bir necha tovushlarning tushishi. Masalan, *arslon > aslon, oltmish > otmish* kabi.

Sintagma. Nutqning mazmun va ritmo-melodik jihatdan bir butunlikni tashkil etuvchi semantik-sintaktik birligi. *Oʻzbekiston/ – kelajagi buyuk davlat. Talabalar / qishki semestruga / puxta tayyorlanmoqdalar.*

Sintagmatika. Til birliklarini nutq zanjiridagi unsurlar sifatida tekshirish aspekti.

Sintaktik kategoriya. Asosida yotuvchi ma'nosiga ko'ra birlashib, sintak-tik munosabatni ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi shakllar. Mac, *kelishik kategoriyasi, egalik kategoriyasi.*

Sintaktik munosabat. So'z birikmasining tarkibiy qismlari va gap bo'lak-lari orasidagi munosabat.

Sintaktik valentlik. So'zlarning gapda boshqa so'zlar bilan birikuvi.

Sintetik qurilish. Grammatik ma'noning sintetik usul bilan ifodalanishiga asoslangan qurilish.

Sintetik tillar. Grammatik ma'nolar shakl yasovchi affikslar vositasida ifodalanadigan tillar. Mas., *rus va nemis tillari.*

Sintetik usul. Grammatik ma'noning affikslar vositasida hosil bo'lishi, ifodalanishi.

Sinxroniya. Tilning hozirgi tuzilishini, holatini o'rganish.

Sotsiolingvistika (lot. *soci (etas)* – jamiyat + *lingvistika*). Tilshunoslikning tilning ijtimoiy yashashi va ijtimoiy taraqqiyoti sharoitlarini o'rganuvchi sohasi.

Sotsiopragmatika. Sotsiolingvistikaning nutqning ham lisoniy, ham ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tadqiq etuvchi tarmog'i.

Strukturalizm. Tildagi ichki aloqalar va bosqichlar o'rtasidagi bog'lanish-larni o'rganuvchi tilshunoslik oqimi. Strukturalizmning AQSH, Daniya, Praga, Frantsiya maktablari bor.

Sun'iy til. Insonning tabiiy tilidan farq qiluvchi, biror shaxs tomonidan maxsus ishlab chiqilgan yordamchi til. Mas., *esperanto* (L.Zamengof, 1887), *volapyuk* (I.Shleyer, 1870). XX asrning birinchi yarmida 400 ga yaqin sun'iy tillar ishlab chiqilgan.

Supersegmental fonetika (prosodika). Nutqning bo'gin, takt, fraza kabi birliklarini o'rganuvchi fonetika bo'limi.

Soʻz turkumlari. Soʻzlarning umumiy leksik, grammatik xususiyatlariga koʻra guruhlar. Soʻz turkumlari uch guruhga boʻlinadi:

- 1) mustaqil soʻz turkumlari,
- 2) yordamchi soʻz turkumlari;
- 3) oraliq (alohida) soʻz turkumlari.

Tabiiy til. Kishilar oʻrtasida aloqa, fikr almashuv vositasi sifatida qoʻllanayotgan eng muhim aloqa vositasi.

Tabu. Diniy eʼtiqod, irim, qoʻrqish taʼsirida ayrim soʻzlarning qoʻllanishini cheklash va man etish; ishlatilishi cheklangan soʻzlar. Masalan, *chayon* soʻzi oʻrnida *eshak*, *oti yoʻq* soʻzlarining qoʻllanishi

Talaffuz meʼyori Adabiy tilga xos talaffuzni belgilovchi meʼyor; orfoepik meʼyor: *oka* emas *aka*; *ena* emas *ona* kabi.

Takt. Yagona urgʻu bilan aytiladigan bir yoki bir necha boʻgʻinning ulanishidan tashkil topgan frazaning bir boʻlagi. Masalan, *Odob salomdan boshlanadi*. Gapda uchta takt bor: *odob*, *salomdan*, *boshlanadi*.

Tarixiy-anʼanaviy tamoyil. Soʻz, asos va qoʻshimchalarni qanday talaffuz qilinishi, eshtilishidan qatʼi nazar tarixiy anʼanalarga muvofiq yozilishi. Masalan, *Bobur*, *Navoiy*, *taqozo*, *musicha*, *kabutar* kabi.

Tarixiy fonetika. Tilning tovush tomonini diaxronik planda oʻrganuvchi fonetika.

Tasviriy (deskriptiv) tilshunoslik oqimi. Tilni formal usullar yordamida oʻrganuvchi oqim. Amerika deskriptiv tilshunosligi: L.Blumfeld, Z.Xarris, G.Glisson va boshqalar.

Tavsifiy lingvistika. Tilning holatini tavsifiy planda oʻrganuvchi tilshunoslik.

Termin (*lot. terminus* – chek, chegera, chegara belgisi). Fan, texnika va boshqa sohalarga oid narsa, voqeya-hodisa haqidagi tushunchalarni ifodalovchi, qoʻllanish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan soʻz va birikmalar. Masalan, *fonema, morfema, leksema, sema, sintagma* tilshunoslik, *roman, vazn, turoq, radif, bahr* adabiyotshunoslik terminlari.

Terminologiya (*lot. terminus* – chek, chegera, chegara belgisi + *logos* – soʻz, taʼlimot). 1. Maʼlum sohaga oid terminlar majmui. 2. Tilshunoslikning terminlar yaratish tamoyillari, ularni tartibga solish muammolari bilan shugʻullanuvchi, terminlarga doir ilmiy-nazariy va amaliy masalalarni oʻrganuvchi boʻlimi.

Til sathlari. Tilni tekshirish jarayonida, uni taʼlil etishning turli usullarida belgilanadigan qatlamlari. Tilning asosiy sathlari: 1) fonetik sath; 2) leksik sath; 3) grammatik sath.

Til shoxobchalari. Genetik jihatdan yaqinlik belgilariga ega boʻlgan til oilalarining ichki guruhleri, shu oila ichidagi til guruhleri. Masalan, *turkiy tillarning qarluq-uygʻur guruhi*.

Tillar oilasi. Kelib chiqish asosining umumiyligi, fonetik, leksik va grammatik jihatdan oʻzaro oʻxshashligi, yaqinligi bilan izohlanadigan tillar guruhi. Mas., *turkiy tillar oilasi*.

Tillar tasnifi. Tillarning muayyan belgilar asosida maʼlum oila va guruhlariga ajratilishi.

Tillarning chatishuvi. Oʻzaro taʼsir etuvchi ikki tildan birining gʻolib chiqishi va ikkinchi tilning esa gʻolib tilda biror fonetik, leksik, sintaktik izlar qoldirishi. Mas., *kelt tili, frank tili*.

Tillarning genealogik tasnifi – *q. Tillarning shajaraviy tasnifi*.

Tillarning morfologik tasnifi. Tillarni grammatik shakl hosil qilish usullarida farq qilishga koʻra guruhlariga ajratish. Bu tasnifga koʻra tillarning quyidagi turlari ajratiladi: 1) *amorfi tillar (q.)*; 2)

agglyutinativ tillar (q.); 3) flektiv tillar (q.) 4) polisintetik tillar (q.).

Yana q. Analitik tillar. Sintetik tillar.

Tillarning tipologik tasnifi. *ayn Tillarning morfologik tasnifi.*

Tillarning qarindoshligi. Tillarning bir asos tildan kelib chiqqanligi va ularning fonetik, leksik va grammatik qurilishida umumiylik, izchil mosliklarning mavjudligi.

Tillarning shajaraviy tasnifi. Tillarni kelib chiqish manbai-ning birligi, umumiyligiga ko'ra guruhlariga ajratish.

Tilning estetik vazifasi. Tilning aloqa-aralashuvda turli his-hayajon, ta'sirchanlikni ifodalash vazifasi.

Tilning ifoda jihati. Tilning tashqi tomoni, strukturasi, undagi birliklar (tovushlar, morfemalar, so'zlar, so'z birikmalari, gaplar).

Tilning mazmun jihati. Tildagi birliklarning ma'no-mazmun tomoni.

Tilning suprasegment elementlari. Bo'g'in, urg'u, ohang tilning suprasegment elementlaridir.

Tipologiya (yun. *typos* – iz, shakl, namuna + *logos* – ta'limot.)

1. Tilshunoslikning tillarni tipologik tasnif qilish prinsipi va usullarini o'rganuvchi bo'limi. 2. Til birliklarini biron umumiy belgi asosida tasnif qilish.

Undosh tovushlar. Ovoz va shovqindan hosil bo'luvchi tovushlar.

Unli tovushlar. Sof ovozdan hosil bo'luvchi tovushlar.

Uyadoshlik munosabati. Bir sathga mansub, qimmat jihatidan bir xil til birliklarining ma'lum umumiy belgi asosida bir guruh (uya)ga birlashuvi.

Valentlik. So'zning o'z ma'nosi asosida boshqa so'zlar bilan munosabatga kirishuvi; muayyan bir so'zning boshqa so'zlarni biriktira olish imkoniyatlari. Valentlikning quyidagi turlari mavjud: semantik valentlik; sintaktik valentlik.

Xalqaro tillar. Xalqaro kengashlarda, simpoziumlarda ishlatiluvchi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan rasmiy tan olingan, xalqlararo faol qo'llanuvchi tillar. Bunga *ingliz, ispan, xitoy, frantsuz, rus, arab tillari* kiradi.

Yordamchi soʻzlar. Mustaqil holda leksik ma'no anglatmaydigan, gap bo'laklari vazifasida kela olmaydigan, turli yordamchi ma'no va vazifalarda qo'llanadigan soʻzlar. Bog'lovchi, ko'makchi, yuklama yordamchi soʻz turkumlari bo'lib, bu turkumlarga mansub soʻzlar yordamchi soʻzlardir. Masalan, *va, ammo, lekin, yo, yoki* (bog'lovchi), *bilan, kabi, singari, sari* (ko'makchi), *nahot, ham, faqat* (yuklama) kabi.

Yozuv. Fikrni ma'lum harf va tinish belgilari vositasida qog'ozda ifodalashga asoslangan aloqa vositasi.

Yosh grammatikachilar. Tildagi alohida xususiyatlarni faqat tarixiy jihatdan qarab, fonetik qonuniyatlarning barcha tillar uchun umumiy, o'zgarmas tarzda ekanligini taklif etgan XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi tilshunoslik oqimi. Bu maktabning namoyandalari: rus tilshunoslari: F.F.Fortunatov, A.Shaxmatov, nemis tilshunoslari: I.Shmidt, G.Ostgof, K.Brugman, G.Paul, frantsuz tilshunosi M.Breat va boshqalar.

O'lik til. Hozirgi davrda so'zlashuv vositasi sifatida qo'llanmaydigan, jonli iste'moldan chiqqan (iste'molda bo'lmagan) til. Mas., *lotin, eski slavyan, sankskrit, qadimgi turkiy tilarl.*

O'zaki tillar. Affikslarga ega bo'lmagan tillar. Mas., *xitoy, birma, vetnam tillari.*

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
2. Karimov I. A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O'zbekiston, 2011.
3. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010. – 176 b.
4. Bobojonov Sh., Islomov I. O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 48 b.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2008. 1-kitob. – 140 b.
6. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2008. – 2-kitob. – 132 b.
7. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 264 b.
8. Mengliyev B., Bahriddinova B. O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 104 b.
9. Mengliyev B., Bahriddinova B. O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 104 b.
10. Mengliyev B., Boymatova O., Xudoyberdiyeva M. O'zbek tili iboralari o'quv lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 60 b.
11. Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tilining talaffuzdosh so'zlari o'quv lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 122 b.
12. Norxo'jaeva X. O'zbek tilining eskirgan so'zlar o'quv lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 76 b.
13. O'zbek tilining imlo lug'ati/ E.Begmatov, A. Madvaliyev. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 528 b.

14. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 2007. – 146 b.

15. Turniyozov N. Tilshunoslikka kirish (ma'ruzalar matni). – Samarqand, 2006. – 80 b.

16. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi (amaliy va seminar mashg'ulotlar). Universitetlarning 5120100 – filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek filologiyasi) yo'nalishi 1-kurs talabalari uchun o'quv-uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2015. – 80 b.

17. Qurbonova M., Yo'ldoshev M. Matn tilshunosligi. – Toshkent: Universitet, 2014. – 116 b.

18. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 136 b.

19. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010.

20. Abdumajidov F. «O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida»gi Qonuniga sharhlar. – Toshkent: Adolat, 1999. – 64 b.

21. Abu Nasr Forobiy Fozil odamlar shahri. Tanlangan asarlar. – Toshkent, 1993. – 224 b.

22. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 1996.

23. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayin. Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent: Fan, 2000. – B. 7- 40.

24. Baskakov N. A., Sodiqov A. S., Abduazizov A. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – 192 b.

25. Begmatov Э., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. – Toshkent: Navro'z, 1997. – 1-, 2-, 3-qismlar.

26. Berdiyev H., Rasulov R. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. – Toshkent: 1984. – 288 b.

27. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – Москва: Просвещение, 1979. – 416 с.

28. Bushuy T., Safarov Sh. Til qurilishi: tahtil metodlari va metodologiyasi. – Toshkent: Fan, 2007. – 270 b.
29. Vohidov Э. So‘z latofati. – Toshkent: O‘zbekiston, 2014. – 152 b.
30. Drachuk V. Yozuvlar – o‘tmish sirlari shohidi. – Toshkent, 1980.
31. Дьячок М. Т., Шаповал В. В. Генетологическая классификация языков. – Новосибирск, 2002. – 32 с.
32. Jamoa. Zamonaviy o‘zbek tili. Morfologiya. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2008. – I jild. – B. 171-207.
33. Jamolxonov H.A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – 272 b.
34. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 256 b.
35. Iskandarova Sh. Leksikani mazmuniy maydon sifatida o‘rganish muammolari. – Toshkent: Fan, 1998. – 52 b.
36. Yo‘ldoshev B. O‘zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi va taraqqiyoti. – Samarqand, 2007.
37. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Энциклопедия, 1990.
38. Lutfullaeva D. Gapni semantik-sintaktik qoliplashtirish muammolari. – Toshkent: Fan, 2005.
39. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – Москва: Высшая школа, 1987. – 272 с.
40. Mahmudov N. Til. – Toshkent: Yozuvchi, 1998. – 40 b.
41. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig‘i. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 152 b.
42. Mahmudov N. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 188 b.

43. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tili nazariy grammatikasi. – Toshkent, 1995.

44. Mahmudov N., Xudoyberganova D. O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. – Toshkent. Ma'naviyat, 2013. – 320 b.

45. Mahmudov N., Odilov Yo. So'z ma'no taraqqiyotida ziddiyat. O'zbek tili enantiosemik so'zlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2014. – 288 b.

46. Mirtojiev M. O'zbek tili fonetikasi. – Toshkent: Universitet, 1998. – 90 b.

47. Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent. Mumtoz so'z, 2010. – 288 b.

48. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. – Toshkent: O'qituvchi, 1993. – 32 b

49. Ne'matov H. O'zbek tili tarixiy fonetikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 96 b.

50. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 128 b.

51. Ne'matov H., Sayfullaeva R., Qurbonova M. O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari. – Toshkent, 1999.

52. Nurmonov A. Lingvistik belgi nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 48 b.

53. Nurmonov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990. – 48 b.

54. Nurmonov A., Iskandarova Sh. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 176 b.

55. Nurmonov A., Yo'ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 160 b.

56. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – 232 b.

57. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. III jildlik. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – I, II, III jildlar.

58. Nurmonov A., Mahmudov N. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 230 b.

59. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh., Nabieva D. O‘zbek tili nazariy grammatikasi. Morfologiya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001.

60. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2001. – 330 b.

61. Rahmatullaev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.

62. Rahmatullaev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (turkiy so‘zlar). – Toshkent: Universitet, 2000. – 600 b.

63. Rahmatullaev Sh. Til qurilishining asosiy birliklari. – Toshkent: Universitet, 2002. – 28 b.

64. Rahmatullaev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (arab so‘zlari va ular bilan hosilalar) – Toshkent: Universitet, 2003. – 600 b.

65. Rahmatullaev Sh. Sistem tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Universitet, 2007. – 160 b.

66. Rahmatullaev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (forscha, tojikcha birliklar va ular bilan hosilalar). – Toshkent: Universitet, 2009. – 284 b.

67. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – Москва: Просвещение, 1976. – 544 с.

68. Rustamiy A. Adiblar odobidan adablar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2003. – 112 b.

69. Safarova R. Leksik-semantik munosabatning turlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – 48 b.

70. Sobirov A. O'zbek tili leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004. – 160 b.

71. Sodiqov A., Abduazizov A., Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 1981. – 224 b.

72. Tilshunoslik nazariyasi va metodologiyasi. Tuzuvchi: H. Dadaboev. – Toshkent, 2004.

73. Tojiev Yo. O'zbek tili morfemikasi. – Toshkent, 1992. – 68 b.

74. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston, 1992. – 399 b.

75. Uluqov N., Tojiboev Sh. Ilm hikmati. – Namangan, 2014. – b.

76. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 1972. – 208 b.

77. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1981. – 316 b.

78. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 1–5-jildlar.

79. O'zbek tilining imlo lug'ati / A. Madvaliev, E. Begmatov; – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 520 b.

80. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent, 2000–2005. – 1–12-jildlar.

81. Фердинанд де Соссюр. Заметки по общей лингвистики. – Москва: Прогресс, 1990.

82. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 166 b.

83. Hojiev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 168 b.

84. Hojieva A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalishining nazariy masalalari. – Toshkent: Fan, 2010. – 256 b.

CONTENTS

Preface.....	3
Introduction.....	5
Linguistics and its role in the science system.....	5
The structure of the language onol its function. Language and speech	15
Language and society. Sociolinguistics	23
Language and thinking.	33
Linguistic map of the world. Classification of languages.....	42
Phonetics.Phonology. Classification of spech sounds.....	59
Phonetic division of the speech.....	77
Phonetic processes.	84
Graphics. Writing and its types	91
Orthoepy and orthography.....	98
Lexicology. Semantic structure of lexeme	103
Paremy and phraseological units. Paremiology. Phraseology...	111
Lexical layer of language and its vocabulary structure	116
Lexicography	121
Morphemics. Morpheme and its types.Word-formation.Ways of word-formation.....	127
Grammar. Morphology. Classification of Parts of Speech	136
Syntax. Syntactic velations.Syntactic unity of a language.....	141
Themes of independent works and its related tasks.....	149
Themes of synopsis and instructions on writing them.....	155
Glossary	159
Used literature	181

NOSIRJON ULUQOV

TILSHUNOSLIK NAZARIYASI

Toshkent – «Barkamol fayz mediya» – 2016

Muharrir:	D.Baxidova
Tex. muharrir:	M.Holmuhamedov
Musavvir:	D.Azizov
Musahhih:	Sh.Mirqosimova
Kompyuterda sahifalovchi:	N.Hasanova

E-mail: tipografiyacent@mail.ru Tel: 245-57-63, 245-61-61.

Nashr.lits. AIN^o284, 12.08.16. Bosishga ruxsat etildi: 05.12.2016.

Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garniturası.

Ofset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 11,75.

Nashriyot bosma tabog'i 12,0. Tiraji 300. Buyurtma №251.